

યોગ્ય અને યોગ્ય સ્થાને

૨૦ માર્ચ ૧૯૬૧

તમારું યોગ્ય અને યોગ્ય સ્થાન છે કે યોગ્યને યોગ્ય સ્થાન મળતું નથી. અને એ યોગ્ય સ્થાને મેળી ગયા છે. જેના દ્વારા માન રહેતું હતું તેને મરણ મળી છે. મરણાળાને મોડરી મળી છે; કમી પણ મેળવના તમારે તમારે મરણી કામ શેડ પની રતો છે અને આજના આપણની સાવધન ન હોવા છતાં તે આજના આપે છે, અને જેને આદેશ આપવા જોઈએ તે સોફા મારું નમાવી તેને આદેશ પામે છે !

દિવસે દિવસે આ તત્ત્વ વધતું જ રહ્યું છે; સાથે સાથે સોકોનો અસતોષ પણ વધી રહ્યો છે અને એ અસતોષના કારણે જોગના પ્રતિ તેગને અસતોષ છે, એ સોકોમાં અગત્યા પણ વધી રતી છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જેને નથી તે પણ સખી નથી; જેને છે તે પણ સુખી નથી ! આવી પરિસ્થિતિ ખેંચા ચવાનાં કારણો જ્યારે કોઈક આત્મા શોધે છે; તે અંગે મથન કરે છે અને સમાજ સામે રજૂ કરે છે; જેનો સાર એ જ દોષ છે કે જે યોગ્ય દોષ તેને યોગ્ય સ્થાન આપો ! એ જ જીવનને સુખી કરવાનો તાગો છે

પ્રવૃત્તિઓને લઈએ..... !

માણસને જોઈએ કેટલું ? બહુ જ ડિલ્હોલવાળાને વધુમાં વધુ ખાઈ શકે અને સુવા માટે વધારેમાં વધારે જે જગ્યા જોઈએ તેવું માપ લઈએ ! ખરેખર એણે એટલું જ મેળવવું જોઈએ-રાખવું જોઈએ. પણ, તેને એ ઘણી કુદ્રવાત લાગે છે. એટલે તે વધારે મેળવવા અને સાચવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. એ બીજાના બોગે પણ એ રીતે પુગાતો જાય છે. પેટમાં અજીર્ણ થાય ત્યાં સુધી ઠાંસીને ખરનાર જેવી તેની સ્થિતિ છે; મકાનો એટલા બધા યઈ ગયા છે કે માડા ઉપજે તેવાં મકાનો તો

આવશ્યકતાઓ,

અને, એના વિચારક પાસે, સત્યાગ્રહના દાવા અને વિચારના
કેમ રહેવા દીધી નથી પણ એને સક્રિય પ્રયોગરૂપે જાણનારાકા
પ્રદેશમાં આગળ છે અને તેનાં સારૂં પરિણામો ત્યાંથી જનતાને :
પ્રયોગમાંથી મળ્યા છે. એટલે તેને દેશ અને દુનિયાના ધારણે વ્યાપ
ખનાવવાની જરૂર વધારે ને વધારે આવડ્યા અને આવીને જિલ્લી છે
બોલિક સુખોની પરંપરા પાછળ દીવાના અગ્નિને જગતના માનવને ફરતે
નેઈને તેને ત્યાંથી પાછો વાળવાની અનિવાર્ય અમલ જિલ્લી થઈ છે.

અનુચિની શાબ્દિક કલ્પના તો કંઈક અંશે પ્રજા ચૂક્યો હતો
પણ વધારે સ્પષ્ટ કરવા જ્યારે પૂ. સંત્યાલકને મેં કહ્યું ત્યારે એણે
રહસ્ય અને બહુ જ નાની વાતમાં સમજાવી દીધું કે : “જુઓ ! આ

મુનિશી સંતમાપણે તમે મોં માંગે છે. તેઓ એક ક્રાંતિ
 નેન માધુ છે. તેઓ આમમાધનામાં મગન રહેતા છતાં સમાજદયા
 અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન આપડપણે અદ્યોનિશ આપના રહે
 તેઓથી માને છે કે દરે માનવ ઉપદેશથી કામ નહીં માત્રે પણ
 સમાજ-જીવન ચૂંચાઈ ગયું છે; એટલેને પગલે અશાન્તિ દેખાય
 તેના નિરાકરણ માટે સાધુસનોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈ
 આ નો જ બની શકે જો સાધુસાધનીઓ, પાણ પ્રતિષ્ઠા
 પરિવર્ધના મોદ છાડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મ
 અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ સમાજનતતાનો અને આમજનતાનો
 સંપર્ક આવી જશે.

આજે કાર્મ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી
 સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મગમ્ય સમાજદયના ઊભી કરવી
 હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય
 અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ
 પણ સંસ્થા દ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ
 આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને
 આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કી જોઈ કરતી
 એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કી બ્રાહ્મણો
 કરતા, તેઓ ક્યાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય
 તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો
 આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કી અપડપણે કર્યા કરતા
 હતા. રાજ્ય પણ સતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના
 કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કાર્મ
 જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નશ્વત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે.
 વિદ્યાને દોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને
 નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢોંચે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માઆપ) જે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મદદાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રવચનોનું મુખ્ય તરત જાળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તે વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જાળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી શુભાશ્રયદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સદય આ કામગીરી સંભાળી.

ધર્મમય ગાયવા ગદિસક-સમાજરચનાની છે. આજે કાં તો મૂંઝવે
 સમાજરચનાની બોલ્યાલા છે ગાયવા તો રાજ્યસત્તા દ્વારા અંકુશિત
 સમાજરચનાની બોલ્યાલા જગતમાં ચાલી રહી છે. અત્યંત ભારતીય
 કોંગ્રેસ લોકસભા દ્વારા કપરની માનસિક સમાજરચના
 પદ્ધતિમાં અપૂર્વ આગ મજલી રહેલ છે. પણ એકલી રાજ્યસત્તા
 એ કામ નહીં કરી શકે. તેવીજ રીતે આખા જગતમાં
 ધર્મમય સમાજરચના લાવવી જાય તો એકલા ક્રાંતિચિત્ર
 કોંગ્રેસે પણ તે મગીચ કામ કરી નહીં શકે. જગતમાંજે સુધી
 રાજ્ય નહીં કરી શકે અને એકલેકલ રચનાત્મક સંવેગની અભાવ
 નહીં કરી શકે, એ કામ તો આ આરેય તંત્રો અનુક્રમે
 કરવામાં આવે છે અને કરી શકે તેમ છે.

જવાબદારીનું જ્ઞાન થવું જોઈએ તે ન થતાં જે વિચારસરણી રજૂ થઈ તેને પવિત્ર કરાર કે ધર્મ, નામ આપવામાં આવ્યું. આ ધર્મ શબ્દરૂપે બહે ગમે ત્યારે રજૂ થયો પણ ભાવના રૂપે તો જીવ-સૃષ્ટિમાં અનાદિકાળથી આવ્યો આવે છે.

આ આખું વિશ્વ એક, અખંડ અને પરસ્પરના સંબંધે બંધાયેલું છે. અસંખ્ય જીવસૃષ્ટિ આગળ માનવજીવસૃષ્ટિ તો જ્ઞાતાશયનાં શીર્ષાં જેવી છે તે છતાંયે વિવેક, જ્ઞાન અને વિચારની દૃષ્ટિએ માનવથી કોઈ પણ ચઢિયાતું પ્રાણી નથી. આ વિશ્વના બધા પ્રાણીઓનો પરસ્પર સંબંધ છે અને એટલા માટે એકબીજાનો પરસ્પર વહેવ ઉપકાર કે પ્રભાવ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ બધા પ્રાણીઓ પણ માનવપ્રાણી વિચારવાન અને વિવેકશીલ હોઈને તે સમસ્ત વિશ્વ તરફ એક ખાસ દરજ્જા બળવવાની હોય છે. સામા મનુષ્યે બીજાના જીવનને બચમાં ન મૂકીને અને સાથે જ પોતે નિર્ભય બનીને જીવવાનું છે. એ જ રીતે માનવ સમાજ અને મુખ્ય સમ્યક્દૃષ્ટિએ તેની સુરક્ષા-સંબંધોની જાળવણી, અને સંતુલિત વહેવ બન્યો રહે તે જોવાનું છે. આ સંબંધો બગડતા હોય તો જેમ ડોક દર્દીનું ઓપરેશન કરીને રોગનું નિદાન કરે તે રીતે સમાજની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ સડાને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. આમ વિશ્વ જીવનની સમતુલાને સાચવવી એ તેમની એક પવિત્ર દરજ્જા છે.

એક ઘડિયાળ છે. તેના નાનામાં નાનાથી મોટામાં મોટાં પૂર્ણાંએ ચક્કરોતું પોતાનું મહત્વ છે. જે એક બગડી જાય તો ઘડિયાળ અટક પડે અને જે તેને ફરીને ચાલુ ન કરવામાં આવે તો બીજા ચક્કરો કાટ લાગે અને તે પણ બગડી જાય. શરીરના બધા અંગો છે. ગૂંમ એક ઠેકાણું થયું છે. જે તેનો ઇલાજ ન કરવામાં આવે તો તેનો એ બીજો પ્રસાર, અને પીડા આખા શરીરને થાય. એવી જ રીતે વિશ્વ જીવનની સમતુલા ન જાળવાય તો આખું વિશ્વ-જીવન અશાંત અ અવ્યવસ્થિત બની જાય.

નાનામાં નાના આબુજોનો પરસ્પરનો સંબંધ-સાંકળો એના અર્થ રપટ થાય છે. આ સાંકળ જ વિશ્વ-જીવનને ટકાવી રાખે છે. એટલે એ સંબંધને ટકાવી રાખવાની જે ભાવના છે તે અનુબંધ છે.

એ ઉપરથી એ સ્વીકારતું જોઈએ કે વિશ્વમાં જડ અને ચેતનનું જે સ્થાન છે તેને તે પ્રમાણે મદત્ત આપવું જોઈએ. આમાં નગર વસતિ વગરનું ઉજ્જડ ગણાય. મકાન રહેનાર વગરનું નેશન ગણાય તેમ વિશ્વમાં ભક્તે જડ પદાર્થ ભરપૂર હોય પણ જો આત્મા ન હોય-જીવસૃષ્ટિ ન હોય તો તેની કશી કિંમત નથી. એટલે અહીં અનુબંધનો વિચાર જીવસૃષ્ટિ સાથે કરવાનો છે. એ દૃષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય :—

આત્માઽનુફલો, ધ્યેયાનુફલો વા યઃ સમ્યન્ધઃ સોઽનુબંધઃ

—આત્માનુકૂળ કે ધ્યેયાનુકૂળ જે પરસ્પરનો સંબંધ છે તે અનુબંધ છે. આને ખીજ શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે—

અવ્યવસ્થિતા વિશ્વવન્ધાઃ (પ્રવન્ધાઃ) વ્યવસ્થાઽનુફલાઃ ક્રિયન્તે યેનાઽસૌ અનુવન્ધઃ

—એટલે કે વિશ્વના (વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ) અવ્યવસ્થિત કે ખગડેલા પ્રબંધો જેના વડે સુધારી શકાય તે અનુબંધ છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિરૂપ વિશ્વના શુભાખળોને વ્યવસ્થિત કરવા, શુભશુભોને પ્રતિષ્ઠિત કરવા, વાતસલ્ય દૃષ્ટિએ સંબંધિત કરવા એનું નામ ‘અનુબંધ’ છે.

અનુબંધના ઉદ્દેશો :

અનુબંધ શબ્દ નવો નથી કે એની પાછળની ભાવના નવી નથી. પણ જ્યારે તેને નવા અર્થમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તે નવો લાગે છે અને આજે અનુબંધનું નામ આવે એટલે લોકો તરત કહેશે કે એ તો “ સંતબાલનો અનુબંધ ” આ શબ્દ મેં કોઈ નવો કાઢ્યો નથી એવો મારે વિનમ્ર ખુલાસો કરી દેવો જોઈએ. જ્યારે વ્યક્તિ, સમાજ, સમષ્ટિ અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ વર્ગ વચ્ચેની પવિત્ર ધર્મ ભાવનાનો ઉડો

આ અધ્યાયનું નામ મોટા-સંન્યાસ મોગ છે. તેના અનુસંધાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેને મોટા મેળવવાનો વિચાર હોય તેને કર્મની શરૂઆત કરતાં પહેલાં-પ્રવૃત્તિ કે પુરુષાર્થનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં-વિચારવું જોઈએ કે આ કર્મ મોટાની જાણ થયેલું તો નથીને ? એટલે કે દરેક કર્મ કરવાની સાથે એનો અનુબંધ, હાથ, દિશા અને પૌરુષનો વિચાર કર્યા વગર કોઈપણ કર્મ કેવળ મોદવશ થઈને જડવન, કરવાથી તેનું પરિણામ સારું આવતું નથી. કેટલીક વાર ધણા માણસો ‘ધમાણ’ કરી મૂકે છે પણ તેનું પરિણામ કંઈ પણ આવતું નથી. એ તો પાણીને વસોવીને માખણ કાઢવા જેવી નિરર્થક પ્રવૃત્તિ છે.

માણસની વ્યાખ્યા હમણાંજ કરવામાં આવી છે ‘મત્વા કાર્યોઽપિ સીલ્યતીતિ મનુષ્યઃ’ એટલે કે જે વિચાર કરીને કાર્ય કરે તે માણસ છે. એટલેજ ‘ગીતા’ કહે છે કે કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચારવું જોઈએ કે આ કાર્યમાં અનુબંધ બરાબર છે કે નહીં ? તે વિશ્વની સમતુલા બળથી રાખનારું કે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરનારું છે કે નહિ ? જે સંસ્કૃતિ કે ધર્મ-પરંપરા ચાલી આવે છે તેના સાતત્યની રક્ષા આ કર્મથી થાય છે કે નહીં...? એનો જો સુમેળ ન હોય અનુબંધ ન હોય તો તે કેવળ શક્તિનો હાથ છે, દિશા છે અને એ પુરુષાર્થ કેવળ મોદવશ આરંભાયેલું તામસ કર્મ છે. અનુબંધનું કાર્ય :

એટલે અનુબંધનું કાર્ય એ છે કે જે વિશ્વની સમતુલા છે તે બળથી રાખવાની; જે સનાતન સત્ય છે તેને સતત ટકાવી રાખવું અને જ્યાં એ સાતત્ય વૃદ્ધિ હોય તેને સાંધવું. આ ‘અનુબંધ’ શબ્દ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સાતત્યને ટકાવી રાખવા સાથે જ્યારે એમાં સડો થાય ત્યારે તેને દૂર કરવા માટેનું કાર્ય કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે. સત્યની રક્ષા જરૂરી છે ? :

અહીં ધણાને પ્રશ્ન થશે કે ‘સત્ય’ તો સનાતન છે. તેનો તો નાશ થતો નથી. ગીતા પણ કહે છે કે “નાસ્તો વિદ્યતે ભાવો ના ભાવો વિદ્યતે સતઃ” તો પછી સત્યની રક્ષા કરવાની જરૂર શું છે ?

નજરે પડે છે. ત્યારે એનું તત્ત્વ રાખીને, રક્ષણ નિમિત્તે બાકીનો સડો કાઢી નાખવો જોઈએ.

બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં ચાર આર્ય સૂત્રોમાં એક સત્યરૂપે વિજ્ઞાનને બતાવવામાં આવ્યું છે. આ વિજ્ઞાનના બે પ્રકારો છે :—(૧) આલય વિજ્ઞાન, (૨) પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાન. આલય-વિજ્ઞાન એટલે જે સતત સાક્ષ્ય આવે છે તે અને પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાન એટલે કે એક ક્ષણે ટકે અને બીજી ક્ષણે નાશ પામે તે. આ બન્ને શબ્દો વડે બૌદ્ધ ધર્મે અનુબંધની વાત કરી છે. ધર્મ-સાતત્યની રક્ષા સાથે આગે જે વસ્તુ ગોઠતી હોય અને કાલે એ ન ગોઠતાં તોડવી પડે તો તેને તોડવી. આવી પરિવર્તનશીલતા અનુબંધ વિચારધારાના પાયામાં છે.

અનુબંધની જરૂર છે ખરી ?

આ બંધી ચર્ચા-વિચારણા પહેલાં ધણા એમ પણ પૂછી શકે શું ‘અનુબંધ’ની જરૂર છે ખરી ? તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું છે તેની જરૂર છે; એટલું જ નહીં પણ તે આવશ્યક છે. “ધર્મો વિશ્વસ્ત જગતઃ પ્રતિષ્ઠા” એ વેદ વાક્ય અને “સત્યેન ધાર્યંતે પૃથ્વી” એ સ્મૃતિ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મ કે સત્ય એ વિશ્વની આધાર શિક્ષા છે; પણ જે તેનો અનુબંધ તેના પાળનારા સાથે વ્યવસ્થિત ન હોય કે તેનો અનુબંધ બગડે તો હોય તો એકલા ધર્મથી વિશ્વ વ્યવસ્થિત થઈ શકતું નથી. એક રીતે એમ કહી શકાય કે સમસ્ત વિશ્વની સમતુલ્યતામાં ચેતનાનો સમાર કરનાર સમગ્ર વિશ્વને વાત્સલ્યની શ્રુંખલાથી સાંધી રાખનાર, વિશ્વનમાજના ધારણ-પોષણ-રક્ષણ-સત્યસંશોધન કરનાર ધર્મને ગતિ આપનાર એ યવન-નાર (Living wire) છે.

એટલે અનુબંધ વિચારધારા દરેક ક્રિયાની પાછળનો ઉપયોગ એટલે તેનો યથાવિજ્ઞ મંબંધ ધર્મ સાથે સાંધે છે અને જે જે મંબંધ નહીં તેને છોડવાનું કહે છે. બીજા શબ્દોમાં જે પ્રક્રિયા

આવે છે. એટલે જ એ શરીર વડે પુણ્યવૃદ્ધિ માટે જૈનશાસ્ત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં માનવશરીર સાથે, ઉત્તમ કુળ, આર્યક્ષેત્ર, પંચેન્દ્રિય વગેરે દશ બાબતોની પુણ્યની જોગવાઈ બતાવવામાં આવી છે. હવે એ બાબત વડે સિદ્ધાંત અને વહેવારનો મેળ પાડવાનો છે. માત્ર પાપક્ષયથી કામ ચાલતું નથી—ચાલવાનું નથી. ત્યાં પુણ્યની પુષ્ટિ પણ કરવાની રહેશે. સમાજની સાથે વહેવારમાં આવતાં—અને આવતું જ પડે છે—ત્યાં અલગ અલગ પ્રકૃતિના લોકો સંપર્કમાં આવે છે. એમના કોષાદિ કે દુર્ગુણો જોઈને કંટાળો આવશે પણ એ કંટાળો ન લાવતાં એમનાથી દૂર ન ભાગતાં સિદ્ધાંત સાથે વહેવારનો મેળ બેસાડવો પડશે. જ્યાં એમાં અશુદ્ધિ હશે તેને દૂર કરવી પડશે. દરેક ધર્મ સંસ્થાપકોએ, ક્રાંતિકારોએ અને સમાજસેવકોએ આજ કાર્ય કયું હતું અને કરવાનું છે.

આ માટે એક વ્યક્તિ વિચાર પ્રેરકરૂપે સમર્થ બની શકે તેના વિચારના વાહનરૂપે તો જુદાં જુદાં એકમેકે સંગઠનો મારફતે તેણે કામ કરાવવાનું રહ્યું. એ સંગઠનો વડે આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક વગેરે દરેક ધર્મનીતિની તેણે પુષ્ટિ કરવી પડશે. એ રીતે પુણ્ય-સંચય થશે. એ સાથે જ આવાં સંગઠનોમાં કેટલીક વાર અશુદ્ધિ આવે છે. આ તેનાથી કંટાળીને નહીં પણ સાચા હૃદયથી પોતાનાં તપ-ત્યાગ = આધ્યાત્મિક શ્રમ વડે અનિષ્ટોને દૂર કરવાં પડશે. આ અનુબંધ તો પોતાની મુક્તિ સાથે સમાજમુક્તિ પણ યઈ શકશે. મહા કે બુદ્ધને કેવળ પોતાની જ મુક્તિનો ખ્યાલ હોત જો આ તેમનું સ્થાન જે રીતે લોકસમાજમાં છે તે ન હોત; અને તે સમાજ(સંઘ)ની રચના ન કરત, શ્રમણો અને શ્રમણોપાસકો અનુબંધ અનિવાર્યરૂપે ન જોડત કે ન બતાવત. એટલે ધ (સન્યસદિંસાદિ) ધર્મસંસ્થાપક અને સમાજ વચ્ચે આ અનુબંધ જોડવો જરૂરી છે. જે વ્યક્તિ આવો અનુબંધ બેસાડે તેને આપ અનુબંધકાર તરીકે ઓળખાવશું.

છોડી શકે તેણે વિચારવાના તો દના પણ એ કરવાં જે
અકાયાળા પ્રખર દના એવો તેમની શુદ્ધિ ખીંચેલી ન હતી.
એટલે જ તે નખતના મોઢે ઝઘડ અને જડ કહેવાના. આવી જ
અનુબંધકારની જવાબદારી વધી ગયા છે તેમ જ આજે સાથે સમય
સમય પ્રમાણે પરિવર્તનશીલતાને પણ અનુબંધકાર આપાણી શકનો નથી
એ સૂચવે છે. ભગવાન કપલદેવ તેમને જડગરત કરીને ન મોડા પણ
તેમણે એમને સીકુ છોડવા સૂચ્યું એટલું જ નહીં, પોતાની જૂતાના કારણે
જે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું તારે એમ પણ ન કવું કે પેલા જડ લોકોના કારણે
મારે આ બોગવનું પડ્યું છે. ઝઘડજડ લોકો પછીના લોકોને ઝઘડપ્રાન્ત
એટલે સરળ અને ખિસેલી શુદ્ધિના; અને દગાળાંના લોકો વઠ્ઠાડ
કહેવાય છે. કારણ કે સરળતા આછી અને શુદ્ધિમાં દરેક વાતે તર્ક
અને દલીલો તો ખરી જ. જૈનદર્શન પ્રમાણે ભગવાન કપલદેવ પછીના
ખાલીશ તીર્થંકરોને તો ઝઘડપ્રાન્ત લોકો સાથે સંબંધ રહ્યો પણ
ભગવાન મહાવીર સ્વામીને વઠ્ઠાડ લોકો સાથે પનારો પડ્યો. તો થું
ભગવાન મહાવીર તેમને મૂકીને કે કંઠાણીને પોતાના હોયથી દરી
ગયા ? તેમણે તો એ કરી બતાવ્યું કે અનુબંધકારોએ જે યુગે જે
તત્ત્વ ખૂટે છે તેને જોડવું જોઈએ. સાક્ષી તત્ત્વ ઉમેરવું જોઈએ અને
નખણી વસ્તુ દૂર કરવી જોઈએ.

અનુબંધ વિચારકને સર્વ પ્રથમ એ જોવાનું છે કે જગતમાં
જૂતું શું છે ? તેમાંથી શું લેવાનું છે. શું તે આજના સમાજને
ઉપયોગી છે ? આમ જોવા જઈએ તો જગતના સર્વપ્રથમ ક્રાંતિકાર
ભગવાન કપલદેવ આવે છે. તેમણે જગતને શું આપ્યું તે જરા
જોઈ જઈએ.

ભગવાન કપલદેવની જગતને દેણ :

એમના વખતમાં એમણે ત્રણ શાસનોના પાયા નાખ્યા :—
(૧) રાજ્ય-શાસન અથવા કાનૂન શાસન; જેમાં કાયદા-કાનૂન,

શેવ, કાળ જોઈએ પણ રહે જાનમાં પડ્યા મનું જોઈએ, જોવાના આત્માને તેમાં જોઈ દેવા નહીં એ.

ધણા યોગે અને ખર્ચ કરીને અંત વિનોયા અને મોંઘા પાડી ધણા લોકો કેવળ અમિત વિધાય ને મળતા આપી, સમાજ-સંગઠનમાં અનિષ્ટોથી ડરી જઈને ડૂબી જાય છે, પણ એમ બાળવાથી કાર્મિક પણ કાર્ય સરતો નથી. સમાજને જે નવાં ગમ્મોનાં ક્રાંતિના કાર્યક્રમમાં ન જોડવામાં આવે કે તેનું આ રીતે ધડતર ન કરવામાં આવે તો બંધે વ્યક્તિ ગમે તેટલી મદાન કાં ન હોય કે ધડાગેલી ન હોય પણ સંસ્થાકીય બળના અભાવે તે વ્યક્તિના આદર્શો કાર્મિક પણ રીતે લપચોગી થતા નથી.

એવી જ રીતે કાર્મિક પણ અમિત બંધે સારામાં સારી હોય પણ જો તે ધડતર પામેલી ન હોય કે જોમાં સંસ્થાકીય બળ ન હોય તેવી વ્યક્તિને જાહેર પ્રતિષ્ઠા આપવામાં જોખમ રહેલું છે. ધણા યોગે અને બદારવટિયાઓ સારા માણસો હોય છે. સડો કરનારાઓ બંધે મોંઘેથી 'લિયા—દિયા' કરે છે પણ નફો નુકશાન કરોડોનું હોવા છતાં ફરત નથી. એ પણ નીતિ અને સત્ય જ કહી શકાય છે. તે છતાં સદાને બંધસાય નીતિ કે સત્યનો છે, એમ કાર્મિક સ્વીકારશે નહીં.

એટલે રાજ્યશાસનથી સાચો સાધક કે ક્રાંતિકાર કદિ અલગ ન રહી શકે. કેવળ રાજ્યના અનિષ્ટો જોઈને અલગ રહેવાની પ્રવૃત્તિથી તો રાજ્ય સાથેનો અનુબંધ બગડે અને અનિષ્ટોને વિકસવાની તક મળે.

જનશાસન : રાજ્યશાસનની સાથે બીજું જે શાસન તેમણે આપ્યું તે હતું જનશાસન જ્યાં સુધી પ્રજામાં અનુશાસન ન આવે એ લોકો પરસ્પરના લાભ માટે નીતિ ધર્મની દૃષ્ટિએ ધંધો વગેરે ન કરે ત્યાં સુધી લોકજીવન ન ટકી શકે. એ માટે એમણે ચારે વર્ણોના કાર્યોની ગોઠવણી મર્યાદા, પદ્ધતિ તેમજ ખેતી અને વિવિધ ઉદ્યોગો, કળાઓ લોકોને બતાવ્યાં.

જિનશાસન : આ પછી સાધકોનો વર્ગ અને તેનું શાસન તેમણે આપ્યું. સાચો સાધક કોને કહેવાય ? અને શું જોઈએ અને શું ન

જોડવા પૈયા ખર્ચવા તેને જાત કરીને આ બધું કરશે કે નહીં કોઈદર શોધજો.

એવીજ રીતે જે સાંસ્કૃતિક પાસે મેજ ધર્મ સાંભળીએ તેમાં પૈસા તો પડતા નથી પણ કીમતી સમય તો આપતો જ પડે છે, જે આપણે સમય આપ્યા પછી પણ તેનો અમલ ન થતો હોય તો ઉપદેશ આપવાની રીત બદલવી જોઈશે. ઉપદેશ આપવા પડતાં લોકોની અમલ કરવાની હચ્છા નથી, એમ છ' માનવા તૈયાર નથી. પણ કદાચ અને ભૂમિકા જોઈને ઉપયોગી ઉપદેશ આપાય; સિદ્ધાંત સાથે લેવારનો મેળ બેસાડીને અપાય તો અમલ થવામાં વાર લાગતી નથી. પણ, જ્યાં સાધુઓ લોકોનું ધોરણ, ધડતર જોયા વિના કેવળ આધ્યાત્મિક વાતો જ વધારીને સમાજવ્યાપી ક્રાંતિ કરવા હચ્છે છે, તેમના અદ્ધર ઉપદેશોનો અમલ ક્યાંથી થઈ શકે ?

ગાંધીજીએ સર્વપ્રથમ રાજકારણના ક્ષેત્રને લીધું. કાકા કાલેલકરે તેમને પૂછ્યું : “આપ મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરો તો એ સમજાય પણ આ રાજકારણના ગંદવાડમાં શા માટે પડ્યા છો ?”

ગાંધીજીએ કહ્યું : આ રાજકારણની ગંદવાડ કોઈકે તો સાફ કરવી પડશે ? જે આધ્યાત્મિક પુરૂષ નહીં કરે તો બીજું કોણ કરશે ?” માતા જે કાળજીથી બાળકના ગંદવાડને સાફ કરશે તે આપા નહીં કરી શકે. કેમકે તેનો બાળકની સાથે આત્મીય સંબંધ છે. વળી મા તો બાળકના શરીરને ખૂણેખાંચરે ક્યાંયે પણ મેલ દશે તો તે પણ સાફ કરશે. એવી જ રીતે અનુબંધકારે રાજ્ય, સમાજ કે સાધકના જીવનને ખૂણેખાંચરે મેલ ન રહી જાય તેનો વિચાર બરાબર કરવો પડશે.

જોડસે જેમ, ધર્મ (સત્ય અહિંસાદિ) સાથે અનુબંધકારનો અનુબંધ છે તેમજ સમાજકારણ અને રાજકારણમાં પણ તેણે ધર્મ અને નીતિનો પ્રવેશ કરાવવો પડશે. કારણ કે જે લોકો તમોગુણ-પ્રધાન છે તેમને શિક્ષા કરવા માટે રાજ્યની જરૂર રહેવાની, તેમજ રાજ્યગુણ—

ગાંધીજીએ કાંગ્રેસને ધરીંગ એક પક્ષરની પતિલા અપાવી હતી એટલે એકે તેની પામે અચૂક પક્ષરની અગેલા મળે છે, એકેએ એકવાર અપાતિને મને કરું : “ કાંગ્રેસના રાજ્યમાં ગોળીપાર મેળ ? ”

મેં કહ્યું : “ કાંગ્રેસના ‘અધારણ’માં ક્યાં છે કે એકે નોકા નોકાન અને માંગફોડ કરતા મેળ નો ગોળીપાર ન કરવો ? એના ‘અધારણ’માં સત્ય, અદિંસા શબ્દ છે જ નહીં. માત્ર શાંતિમય ‘અધારણ’ રીતે એજે આગળ વધવાનું છે.”

તેમણે કહ્યું : “ ગાંધીજી એની પાઠળ દના.”

એટલે જ કાંગ્રેસે સત્ય - અદિંસાની દિશામાં નિકાસ કર્યો હતો એકે તેવી તપત્યાગતા કાર્યક્રમવાળી કાંગ્રેસની ટેવાઈ ગયા હોઈ તેનું આગ બોલે છે.

આજે કાંગ્રેસ જે સ્વરૂપમાં હતી, તેમણે દિવસે દિવસે ની ઉતરતી ગય છે. પણ તે માટે અનુગ્રાધકારે, જેના માટે જગત સંતાનક છે—તેણે શું આપી દુનિયાના રાજકારણરૂપ એક અંગ જેવી કે સંસ્થાથી દૂર રહેવું જોઈએ ? શું તેની ગંદકી દૂર કરતાં અચકાવું જોઈએ શું ઉચ્ચસાધક એવી ધડતર પામેલી સંતતિ રૂપ કાંગ્રેસને તરછોડશે તેની શુદ્ધિ કરશે ?

બાળક ગંદુ હોય તો માતા તેને તરછોડતી નથી. બાળક ગંદુ થશે તો ટાપલી મારીને પણ તેને સાફ કરશે. એટલે જ ખાસ કહેવાનું એ જ છે કે સાધુ-સંન્યાસીઓએ સર્વ પહેલાં માનવગતિની ગંદકી દૂર કરવાની છે; અને તેને સાફ સુધરી બનાવવાની છે. તેથી બીજા પ્રાણીઓની હિંસા બ્રાહ્મી થશે. તેમણે સર્વ પ્રથમ માણસને પ્રેરણા આપવાની છે, જેથી તે મોક્ષમાર્ગમાં-આગળ વધી શકે.

‘અત્યારસુધી ત્રણ શબ્દો આપણી આગળ રજૂ થયા છે :—રાજ્ય, લોક (જન) અને જિન (સાધક) એ ત્રણેનાં શાસનો આમાંથી જે

કોઈ એ સમાજનું ન હોય. માંદાઓએ આ આપણે નિષ્કામ કર્યો એ સમાજનો અને આપણે યથા રીતે જોડ્યા.

તેમણે સંન્યાસનો નવો અર્થ આપણે સમાજનો :

“કામ્યાનાં કર્મણામ્યે સંન્યાસે કાચો વિદુઃ”

—જ્યાં કામ્ય (આમસ્તિત્વ) કર્યોનો ત્યાગ કર્યો, એજ ખરે સંન્યાસ છે. એટલે કે અચૂક કામ પ્રત્યેની આમસ્તિત્વનો ત્યાગ એ જ સાચું સાધુત્વ છે. ગાંધીજીએ એ કિપરાંત સાંસનોને મદદ આપું અને બધા રાષ્ટ્ર સંતોનો સમાજની સાથે અનુબંધ બેઠો. આમ તેઓ સમાજની જરેજર વાતથી માહિતગાર રહેતા લાગ્યા. ઇશ્વરને સર્વજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. એવું જ સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ છે. તેઓ સિદ્ધશિલામાં રહીને જગતની ઘટધટની વાત જાન દ્વારા જાણે છે. આ સિદ્ધ અને ઇશ્વર અવ્યક્ત છે. પણ અરિદંત, અવતાર કે મસીહા વ્યક્ત છે—તેઓ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. એનું કારણ એ છે કે તેઓ સમાજને ઘટે છે એટલે તેઓ સમાજની ઝીણામાં ઝીણી વાતથી ખરાખર માહિતગાર રહે છે. એટલે સિદ્ધ ઇશ્વર કરતાં અરિદંત કે અવતારનું મૂલ્યાંકન વધારે ગણવામાં આવે છે.

વિનોબાજીએ એક વખત એક વાત કરી હતી કે “ઇશ્વર ભલે વ્યાપક હોય પણ તે અવ્યક્ત છે. એટલે તેના વ્યક્ત સ્વરૂપને લાવવું પડશે અને તે છે સાધુ-સંન્યાસીઓના રૂપમાં.” ઇશ્વર જેમ નિષ્પક્ષભાવે, બધાને, પાપી, પીડિત, દુઃખી, પદ્ધલિત, રાય અને રંક બધાને સરખી રીતે અપનાવે છે અને યથા યોગ્ય ન્યાય આપે છે તેમ જ દરેક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારને તેની પ્રેરણા મળ્યા કરે છે તેમ જ આ વ્યક્ત ઇશ્વરોએ—સાધુસંન્યાસીઓએ કાર્ય કરવું જોઈએ.

જૈનસૂત્રોમાં પણ ‘ચેરા મગવંતો’ ‘ધમ્મદેવા’ વગેરે કહીને સ્થવિર-કલ્પી સાધુઓને ભગવાન અને ધર્મદેવ તરીકે બતાવ્યા છે; કારણકે તેઓ સમાજની વચ્ચે રહીને પોતાની સાધના કરે છે એટલે તેમણે સમાજની

નાખવા પડ્યા. જનરલ સમટસને કહેવું પડ્યું કે : “ ગાંધીજી તો ગળખના માણસ છે. ખરાબમાં ખરાબ, પરદેશી ભાષાવાળા અશિષ્ટ કેદીને પણ તેઓ પોતાના બનાવી શકે છે.”

રાજકારણ કે સમાજકારણ; ગમે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે પોતાની જાતે અને લોકોદ્વારા (લોકચર્યા) જિંદું આત્મ નિરીક્ષણ જરૂર કરવું જોઈએ. એથી સતત જગૃતિ રહેવાની સાથે અનિષ્ટો ચોંટી જવાનો, કે પેસી જવાનો અંદેશો નહીં રહે અને તેને દૂર કરવા સતત-પ્રવૃત્તિ આત્માની રહેશે.” આટલું પાળ્યું, આટલું ભૂલાયું; તેનું પ્રાયશ્ચિત લઈ છું.” એ વૃત્તિ હંમેશાં રહેવી જોઈએ.

પ્રાર્થનામાં હેલ્સે હેલ્સે બોલાય છે :—

“ છતાં થાય ગફલત જે કાંઈ તે, ક્ષમા માગી હળવા થઈએ;
સર્વક્ષેત્રમાં રહીએ તો પણ, આત્મભાન નહીં વિસ્મરીએ.”

પોતાની અંગત ભૂલો જ નહીં. સમાજની ભૂલો, સમાજના ઘડતર માટે સ્થાપાયેલી સુસંસ્થાઓની ભૂલો—એ પોતાની ભૂલો છે એમ માનીને જાતે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. કારણ કે આપણે સમાજ સાથે સંકળાયેલા છીએ. આપણે સમાજના દોષોથી લીંપાયું નહીં પણ સમાજમાં જે દોષો પડ્યા છે તેનાથી કંટાળીને ભાગ્યું તો નહીં જ. માનવજીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં દોષો કાં ન હોય, તો પણ નિષ્કામ ભાવે પોતાના જ સમાજના છે, એમ માનીને તેની શુદ્ધિ કરવા પ્રેરાવું પડશે.

આ જ સાચા ધર્મસારથી અનુબંધકારની પવિત્ર ફરજ છે.

અનુબંધકારની ચોક્કસ દિશા

સન ૧૯૩૫-૩૬ની આ વાત છે. એ વખતે મારું ચોગાસું મુંબઈમાં ચીચપોકલી ખાતે હતું. તે વખતે હિંદુ-મુસ્લિમ દુશ્મનાઈ ચાલતું હતું. લોકો છાપામાં વાંચતા હતા કે કેટલા હિંદુ માર્યા ગયા? કેટલા મુસ્લિમ માર્યા ગયા? મને વિચાર આવ્યો કે મારા મુંબઈના મુસ્લિમો

જેનેમાં ગોળીસ તીર્થ કરે. આ મા. જેમણે સમાજને નવો પાટ આપ્યો. તે એક તીર્થ કરી પતી જરૂર હોય તો પછી બીજા તીર્થની શી જરૂર હતી? એટલું જ નહીં. આ એક ગોળીસી પાંચવી કે છઠ્ઠી નથી એની અગાઉ પણ અને ગોળીસીગાં હતી અને બનિયમાં પણ અને ગોળીસીગાં થશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એવું જ દિ'દુઓના અવતારોનું છે. પદેજાં અવતારી જ કામપૂર્ણ ન થયું અને દશમા અવતાર તરીકે બુદ્ધને પણ ગણી દેવામાં આવ્યા. બૌદ્ધોના દીપકરો, ઇસાઇઓના મરીદાઓ અને મુસલમાનોના પયગંબરોનું પણ એવું જ છે.

ગીતામાં એ જ વસ્તુને પુષ્ટ કરવા માટે કયું છે :—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवतिमातर ।।

अभ्युत्थानम धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

—જ્યારે જ્યારે સમાજમાં અનિષ્ટો અને ખોટા મૂલ્યો ફક્તતાં ફક્તતાં હોય ત્યારે ત્યારે અવતારો અને તીર્થ કરો સાચા મૂલ્યો સ્થાપવા અને ધર્મની ઉત્થતિ કરવા અને અધર્મ કે અનિષ્ટની પ્રતિષ્ઠા તોડવા, તેને ખસેડવા આવશે જ. એમણે અનિષ્ટો જોધને કંટાળવડું નથી પણ દૂર કરવાનું છે.

મા પોતાના બાળકને છી છી કરતું જોધને ગમરાતી નથી. બાળક માને લાંડે, રીસાય, રહે તો પણ તે બાળકના સામું ન જોધને પોતાનું કર્તવ્ય વિચારે છે અને સાક્ષુક કરતી રહે છે. તે જાણે છે કે બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જશે તેમ તેમ તેનામાં ગંદકી જાતે સાફ કરવાની શક્તિ અતે ટેવ વધશે. એટલે બચપણમાં તે ગમે ત્યાં છી છી કરે તો તેને ક્ષમ્ય ગણીને મા સાફ કરે છે. પછી તેને એક સ્થાન બતાવી દે છે કે ‘ત્યાં છી છી કર !’ પણ બાળક મોટું થઇ ગયા પછી તો તે પોતે જ સંડાસમાં જાય છે અને સાક્ષુકી કરી લે છે.

એવી જ રીતે સમાજની બાલ્યાવસ્થામાં ભ. ઋષભદેવને બધું જાતે શીખવું પડ્યું. તે જમાનાના લોકો બાળકોને એવી રીતે

ઝોણું વાપરવું પડશે તેમજ અનુબંધકારનું છે. તે મદદ મળેતી થતી અને સામગ્રીને આવશે તો તેને અમ કોમિટી કરવી પડશે. સમાજને અનિષ્ટમાં સંબંડતો જોખનો, દુન્ય, દેવ પાળ, બાવ જોખને સમાજને નેટરો સાચવશે, તેટલો જ કાંઈ ઝોણું ઝોંટશે અને તપવ્યાગરૂપ પાળી પણ તેને ઝોણું વાપરવું પડશે.

અનુબંધકારની એ વિશેષતા છે કે તે રાજ્ય, જનતા અને સામક ત્રણેયની સંરક્ષાઓ જોશે. ત્યાં જે પવિત્ર ગમવા ઘડતર પામેલાં સંગઠનો હશે તેની સાથે અનુબંધ જોડશે; તેવાં સંગઠનો નહીં હોય તો નવાં હોમાં કરશે અને તે સંગઠનોમાં જ્યાં જ્યાં અનુબંધ બગડતો કે તૂટતો જોશે કે તરત જ તેને સુધારવાનું કે સાંધવાનું કામ કરશે.

હુંકમાં અનુબંધકાર જે જે સ્થાને હોવું જોઈએ તેને એ સ્થાને મૂકશે અને તેમ કરવા જતાં સમાજનું સમૂહનું પરિવર્તન થતું હોય તો તેમ કરવામાં ચૂકશે નહીં.

ચર્ચા વિચારણા

અનુબંધન કોને કહેવો ?

અનુબંધન વિચારધારા અગે સદ્વિચિતન, ચર્ચા-વિચારણાનો પ્રારંભ કરતાં શ્રી પૂજાભાઈએ કહ્યું : “રાષ્ટ્રા પ્રતાપ અને ભામાશાનો અનુબંધ થયો, તો સૈનિકોને સમયસર સદાય મળી. ચિત્તોડ બચ્યું, દેશ બચ્યો, એમ અનુબંધ થવો જોઈએ.”

શ્રી દેવજીભાઈએ ચોખવટ કરતાં કહ્યું : “વ્યક્તિનું વિશ્વ સાથે યોગ્ય રીતે અનુસંધાન થાય તેજ અનુબંધ કહેવાય; એમ મને લાગે છે. વશિષ્ઠ ગુરુ વનમાંથી રામચંદ્રજીને પાછા લાવવા ગયા છતાં તેઓ પાછા ન ફર્યા કારણ કે તેમને જગત સાથે અનુબંધ કરવાનો હતો.

મિત્રો અને કુટુંબો સાથેના સંબંધ થાય એ સંબંધ કહેવાય. તેથી આગળ જતાં પ્રશ્નમાં કરવામાં આવેલા સંબંધો

પુત્રીએ ખાધું નહીં. હું આવ્યો કે મને કહ્યું : કાં તો હવેથી બકાર જશો નહીં, જાવ તો અમને સાથે લઈને જશો.’

મેં કહ્યું : “ ખુશીથી સાથે ચાલશો, હું રાજી ચઈશ.’”

(૨) હું મારા એક મિત્રને હંમેશાં કહેતો કે લગ્ન ન કરો અને કુંવારા રહીને ખૂબ કામ કરી શકાશે. છતાં વૈદિક ધર્મના સંસ્કારના કારણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંજો. એક ખેડૂતની ચર્ચા ઉપરથી તેમને લાગ્યું કે એકલા હાથે બવસાગર તરવો કઠણ. માટે ભલે બે ચવું. પણ એક સંતાનથી વધારે નહીં. આજે ચાર વર્ષ એમને પરણે થયા છતાં એ અલ્પચર્ચા નિભાવી રહ્યાં છે.

એટલે અનુબંધકારનો રંગ લાગશે તો પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા આપોઆપ છૂટી જતાં હોય છે.

પૂંજાભાઈ : “ આ શિબિર પ્રયોગ વહેલો થાત તો ખરેખર કેટલાં બે અનિષ્ટો ઓછાં ન થયાં હોત ? ” અનુબંધ વિચારતું સાચું રહ્યું હવે સમજાયું છે. બે આપણે આ રીતે અનુબંધ પ્રયોગ કરીએ તો કુદરતી રીતે અવ્યક્ત બળોની મદદ મળી રહેવાની.

(૪) સાચાં મહોની પ્રતિષ્ઠા અને બાકાં મહોની અપતિ
(સારુ મહ્યાંકન).

[છાત્રોને પ્રતિગ આપતી, અનિષ્ટોની પ્રતિષ્ઠા તોડતી]

(૫) ગોઝ અકિત અને સસંરગાને ગયાક્રમે ગોઝ રચાન આપતું.

આ બધાં પાસાંઓની ઝણાવટ કરતી વખતે એમાં જેન ધર્મના પ્રમાણો કે દૃષ્ટાંતો વધારે આવશે કારણ કે એ ધર્મ ગણને પ્રમાણતા આપનારો ધર્મ છે; કોઈ અગ્રક વ્યક્તિ વિશેષને એ પ્રમાણતા આપતો નથી. જિન એટલે કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ જ નહિ, પણ રાગદ્વેષને જે જિતે તે જિન; પછી ભલે તેનું નામ શુદ્ધ, મહાવીર, હરિ, હર કે બીજું ગમે તે હો. આચાર્ય હેમચન્દ્રે કહ્યું છે.

‘યત્ર યત્ર સમયે યોઽસિ સોઽસ્યમિશ્રયા યયા તયા ।

વીતદોષફલુપઃ સચેદ્ એક એવ મગવત્તમોઽસ્તુ તે ॥

‘જે જે સમયે જે જે નામોથી જે જે વ્યક્તિઓ યર્ષ હોય, જે તે દોષોથી (રાગદ્વેષથી) રહિત હોય તો તે એક જ છે, તે ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.

વીતરાગ પણ કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ નથી. એ પણ ગુણુવાચક છે. જેન ધર્મમાં દેવો (ધર્મદેવો) ને વંદન (નમસ્કાર) કરે આવશે તો ત્યાં કોઈ એક વ્યક્તિ વિશેષનું નામ નહિ આવે, ગુણુવાચક શબ્દ આવશે. જેમકે જૈનોનો મુખ્ય મંત્ર આ છે

‘નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં, ડવગ્મીયાણં, નમો લોણ સત્ત્વસાહણં ।’

એમાં અરિહંતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને જગત સર્વ સાધુસાધ્વીઓને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે, અને તે બધા ગુણુવાં નામો છે. જ્યારે બીજા ધર્મોમાં મોટે ભાગે વ્યક્તિઓનું નામ આવે દા. ત. ‘ૐ નમઃ શિવાય’ ‘ૐ નમઃ વાસુદેવાય’ એમાં એક વ્યક્તિ વિશેષને નમન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે જૈનધર્મ ગુણુપ્રધ

એ બધાં સારાં હોય, કે એમાં વધારે માણસો સારા હોય તેથી કામ ચાલતું નથી, પણ એ બધાનું અગર તો વ્યક્તિઓનું ઘડતર હોવું જરૂરી છે. આખા સમાજનું ઘડતર સુસંસ્થાઓ દ્વારા જ થઈ શકે છે. એકથી વ્યક્તિના ઘડતરથી સમાજમાં પૂર્ણતા આવતી નથી. કારણ કે વ્યક્તિ સમાજની સાથે સંકળાયેલી છે; એટલે સુસંસ્થાઓ દ્વારા જ વ્યક્તિઓ અને સમાજનું ઘડતર થાય તે જરૂરી છે.

ગઈકાલે એક માઈએ પ્રશ્ન કરેલો: ‘કાંગ્રેસમાં જેમ સારા માણસો છે તેમ ખીજા પક્ષોમાં પણ છે.’

મેં જવાબમાં કહેલું: “જેમ વ્યક્તિના ઘડતરની જરૂર છે. તેમ સમાજના અને સમાજમાં રહેલી સંસ્થાઓના ઘડતરની પણ જરૂર છે.”

ત્યારે સામાજિક મૂલ્યોની વાત કરીએ ત્યારે વ્યક્તિ સાથે સમાજને જોડે પડે. સુતરના ઢગલો મૂલ્યથી કાંઈ કાપઢ નહીં અને તેના તાણા, વાણા જે હવવા પડે, તેમ વ્યક્તિઓનો સમૂહ અથવા વ્યક્તિઓનું ટોળું ભેળું કરવાથી સમાજ બની જતો નથી કે ઘડતો પણ નથી. ટોળાનો નિયમ તો એવો હોય છે કે જે બાજુ વધારે લોકો બોલતા હોય તે બાજુ તે ઢળી પડે; સારા માદાનો વિચાર તે નહીં કરે. એટલે સમાજને ઘડવો હોય તો તે ઘડતર સંસ્થાઓ મારફતે થાય. આ સંસ્થાઓમાં આપણે ત્રણ સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે લઈએ રાજ્યસંસ્થા, લોકોની સંસ્થા અને સાધકોની સંસ્થા

સાધક (ધર્મ) શાસન, જનશાસન અને રાજ્યશાસન :

આમાં સાધુસંતો (મુખ્ય ઉચ્ચ સાધકો) છે. એને જિન-શાસન કહેવાય છે. જિનશાસનમાં શ્રાવકો (ગૃહસ્થ સાધકો) અને સાધુઓ (મહાત્મા સાધકો) જેન લોકો જેન શાસનની જય બોલે છે કારણકે સાધુસંતોનું ગૃહસ્થસાધકોનું આ જિન શાસન; સાધુઓને, જિન શાસન એટલે કે ધર્મશાસન, જનશાસન અને રાજ્યશાસન સાથે જોડે છે. જેનાગમેમાં પાંચ વ્રતો બતાવ્યાં છે:—અર્ધિસા, સત્ય, અહમકાર, આરતેય અને

સાંતિ ગણમાં ગણાય. ગણોની આગ્રહ રહે, રાજ્યો પોતેજિત ગણને
 દિસક ગણો કરે કે દિસક રાજ્યો ગણાવી ગીત રાજ્યને સનત બા
 અને ત્રાસના વાનાવરણમાં રહે. આ ગીતી રજાઓ " રાજ્ય-વિકાસ " માં
 આવી જાય છે. રાજ્યમાં અનિયમો ફેલાય, દિસા ફાટી નીકળે
 અત્યાચારો કે અન્યાયો ફેલાતા હોય તો તેને દૂર કરવા માટે, રાજ્યની
 શુદ્ધિ કરવા માટેની વાત ' રાજકયા ' નથી. જો એ રાજકયા દેત
 તો જૈનમથોમાં ફેરફેર રાજ્યોને પ્રતિબોધવાની અને રાજ્યશુદ્ધિ
 કરવાની વાત આવે છે તે ન આવતી ! આ ગણાનો કહેવાનો આવર્ત
 એટલો જ છે કે રાજકયા એટલો રાજ્યવિકાસ ન કરજે પણ સુકયા કરજે.

બૌદ્ધોનું સંઘમ શરણમ્

બૌદ્ધ ધર્મમાં શરણની વાત આવે છે. તેમાં ત્રણ શરણે જવાનું
 કહેવામાં આવ્યું છે :—

બુદ્ધં શરણું ગચ્છામિ,

સંઘં શરણું ગચ્છામિ,

ધર્મં શરણું ગચ્છામિ.

બુદ્ધ એટલે સાધુના ગુણવાચક રાજદમાં, સંઘ એટલે સમાજ અને
 ધર્મ એટલે સાર તત્ત્વ એના શરણે જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. સંઘમાં,
 રાજ્ય, લોકો અને લોકસેવકો બધાએ આવી જાય છે. એટલે—સુશાસન
 કે શરણે જવામાં સંઘ-સમાજનો સમાવેશ ત્યાં પણ છે; અને એમાં
 એક બીજાનો પરસ્પરનો અનુબંધ રહેલો છે.

સંઘ - સંસ્થા - સમાજ

સમાજ અનુકરણશીલ હોય છે. તેને ઘડવામાં એ વાતોનું ધ્યાન
 રાખવાનું છે. એક તો એમાં કામ કરતી જે સંસ્થાઓ છે તેની અંદર
 સાચાં અને સારાં તત્ત્વોને પ્રતિષ્ઠા મળે. અહીં સમાજમાં ' સંઘ ' ના
 ત્રણે શરણોમાં સમાવેશ થાય છે.

મુક્ત કર્યા અને રાજ્ય વિભિષણને સોંપ્યું. વાલીને હરાવી તેમણે સુગ્રીવને રાજ્ય સોંપ્યું. આમ રાજ્ય સંસ્થામાં થયેલ જગાડને તેમણે સુધાર્યો.

એવી રીતે દરેક અનુબંધકાર પોતાના સમયના સંગઠને અને સમાજમાં સુધારા કરે જ છે. શ્રીકૃષ્ણે નાનપણમાં વૈશ્ય સમાજને સુધાર્યો. ગોપાલકે અને તેમણે સંગઠિત કર્યા અને એ રીતે તે વખતની આસુરી શક્તિઓનો નાશ કર્યો. સમાજ શુદ્ધિમાં સૌથી વધુ ફાળો આપ્યો હોય તો ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ ભગવાને. તેમણે સાધકોની શ્રમણ સંસ્થા બની કરી અને શ્રમણોપાસક સંઘની પણ સ્થાપના કરી.

સારી સંસ્થાઓ બની કરવાનું બીજું એક કારણ એ પણ છે કે સંસ્થાઓ બની થાય એટલે સંસ્થાના સભ્યો વધે અને સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા વધે અને સાથે જ સુસંસ્થા ખડી થતાં, નરસી સંસ્થાઓની શુદ્ધિ માટે ક્ષેત્ર ખુલ્લું થાય.

(૩) વ્યક્તિ વિશેષ અને સંસ્થાઓ.

એનો અર્થ એવો નથી કે સંસ્થા બની થાય એટલે કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હોય તેની સાથેનો અનુબંધ તોડી નાખવો. વ્યક્તિ વિશેષ સાથે અનુસંધાન જળવી રાખવું એ અનુબંધનું ત્રીજું પાસું છે. સામાન્ય માણસો કરતાં કેટલીક વ્યક્તિઓ ઉચ્ચ કક્ષાની હોય છે. તેઓ સ્વેચ્છાએ મદદગાર બાંધે બાંધાજ નિયમો અને પ્રતો પાળતાં હોય છે. સમાજની કક્ષા કરતાં તેમની કક્ષા ઊંચી હોય છે. આવી વિભૂતિઓ સંસ્થાના એ કક્ષામાં બની શકતી નથી. એવી વિભૂતિઓનો અનુબંધ રહેવો જોઈએ એવી તમને લાગે સંસ્થાને, અને સંસ્થા દ્વારા સમાજને મળી શકશે. તેમણે તેની તીર્થની સ્થાપના કરે છે; પણ કેવળીઓનો તો એ તીર્થોએ મધ્યે એ સમાજ વેચાતો જ રહે છે. એવી વ્યક્તિઓ પોતાને ઘેડ નહીં મેળવતા. તેમણે કદાચ સંસ્થામાં ન જોડવાય તો પણ તેમની સાથે સંસ્થાના સંબંધો રહેતાં જ. કદાચ તે રવિશંકર મદારાજની વાત મને યાદ છે. તેમણે કદાચ કદી તત્ત્વ મુક્તિની વાત સાંભળી નહોતી. બા. ન.

અધુર રહેશે. વિરોધ-ટોકા એ ગાનગંધારના મુક્તિ વિચારને માગી છે એ અને અનુગંધ વિચાર મારાત્ ગા ગોચું પાસં એટલી જ પારી સમજણની અપેક્ષા રાખે છે.

સારાં-નરસાં તરવોને એકજ તોલે ચૂકતાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે છે તે જોઈએ. મુખર્ષિમાં બૂદ્ધિ અનુકૂળે સર્વપક્ષીય સમાયોજન હતી. શ્રી કેદારનાથજી પ્રમુખપદે હતા. સારા સારા નેતાઓ એમાં હાજર રહ્યા હતા. પણ સમાજવાદી પક્ષના શ્રી જોશી અને સામ્યવાદી પક્ષના શ્રી ડાંગે નહોતા આવ્યા. એટલે લોકોએ વિરોધ કર્યો ધાંધલ ક્યું અને સભાને ચાલવા જ ન દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે બૂદ્ધિને સંદેશો લોકોને ન પહોંચાડી શકાચો. ઘડતરના બદલે અવરોધ થયો.

ચુનરાતમાં પણ આવી એક સમાયોજન હતી. બૂદ્ધિ સમિતિવાળા તરફથી રવિશંકર મહારાજ પ્રમુખપદે હતા. તેમાં નિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ કે જેઓ નિલ્લા બૂદ્ધિ સમિતિના પ્રમુખ હતા તેઓ આવ્યા. તેમને મંત્ર ઉપર બેસાડતાં તોફાની લોકોએ વિરોધ કર્યો; અને કહ્યું કે “પેલો ઉપર બેઠો છે તેને નીચે ઉતારો, નહીં તો સભા નહીં ચાલે.” રવિશંકર મહારાજે વિચાર કર્યો કે સભામાં ધાંધલ થશે એટલે તેમણે સંકોચાતાં સંકોચાતાં કહ્યું કે તમે જવ તો સારું. બળભાઈ મહેતા પણ આ વખતે હાજર હતા. એ બંનેને ખૂબ જ દુઃખ થયું. તે વખતે કોઈને ધ્યાન ન આવ્યું કે પેલા પ્રમુખશ્રીને કોંગ્રેસી તરીકે નહીં પણ બૂદ્ધિ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે બેસાડ્યા છે અને તેમને નીચે જવાતું ન કહી શકાય. પછી બૂલ સમજાઈ અને બળભાઈએ પ્રાયશ્ચિત રૂપે ત્રણ ઉપવાસ પણ કર્યા. બૂદ્ધિવાળાઓએ કોંગ્રેસની સમજ્યા વગરની જો દીકા કરી હતી તેનું જ આ પરિણામ હતું.

એનાથી વિરુદ્ધ ક્યારેક કોંગ્રેસવાદીઓ મહત્તમ વલણ દાખવે ત્યારે બૂદ્ધિવાળાને પણ મુઠવણમાં ચૂકાવું પડે છે. વડોદરામાં એક સભામાં પ્રમુખપદે વજુભાઈ શાહ હતા. લોકોએ તોફાન શરૂ કર્યું. વજુભાઈએ

જાણી રહી જાય તો જાણનાં જે રીત મગસન કરવું જોઈએ તે રીત કરી રાખવું નહીં. અનુબંધ વિચારણાનાં મુખ્ય બળ જ્યાં જ્યાં ચાલે છે તે શોધીને તેવું સકલન કરવું જોઈએ. જેમ ધુળ ધોવા માટીમાંથી રબરકોણે શોધીને આપમાં કરે છે તેમ અનુબંધકારે જાણનાં સારાં તરત્તોને બેગા કરવાના રહે છે.

(૨) સારાં તરત્તો બેગા કરવાની સાથે એમાં કોઈ નયજો ન પેરી જાય તેવું એને ધ્યાન રાખવું જોઈએ. વાણીવાર સારાં સાથે નયજો પેરી જાય છે ત્યારે અનુબંધકારના ધ્યાનમાં તે રહેવું જોઈએ કે નયજો પેરી ગયો છે.

(૩) અનુબંધનો સાદો અર્થ બંધ-જોડણી છે. એ જોડણીની ગતિ આટકી ન જાય તે જોવાનું છે. ગતિ તો દોય જ છે પણ તે અનુબંધિત ગતિ દોવી જોઈએ. સાદી ભાષામાં લોહું તપેલું દોય ત્યારેન ધા મારવો જોઈએ. જરાક મોહું ચાય તો ધારેલી વસ્તુ તરત ન જતી શકે. એટલે અનુબંધના કાર્યમાં ચોક્કસાઈ રાખવી પડે છે.

(૪) ચોથી વાત છે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જગતમાં ક્યાં ક્યાં સારાં તરત્તો છે અને ક્યાં ક્યાં નયજાં તરત્તો છે તેનો પણ અનુબંધકારે વિચાર કરવો પડશે. વ્યક્ત જગતમાં તો પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવશે પણ અવ્યક્તમાં શોધવા માટે ઊંડા ઉતરવું પડશે. તેમજ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જગતનો તાલ મેળવવો પડશે. સત્ય બોલ્યા પણ, સત્યનો આચાર કરીને તાલો મેળવવો પડશે. આ વાતો ઝીણી છે એટલે તેને દ્રષ્ટાંતથી જોઈએ. વ્યક્તિ સમાજ સંસ્થા અને સમષ્ટિને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ પ્રમાણે કસી કસીને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ.

અનુબંધ વિચારની વાતો અંગે વધુ વિવેચન :

(૧) જગતમાં સારું જાણી ન રહી જાય તે માટે વાતો તો વિશ્વની લીધી પણ આપણે નાનું ક્ષેત્ર રાખ્યું. બાલ નળકાંઠા નાનું ક્ષેત્ર છે પણ તેના બંધારણમાં વિશ્વનો ભાવ છે. જ્યારે વિશ્વની વાતો કરીએ

એમ કહી તેમજે એશિયા ખંડમાં, ખારત સિવાયના અપવાદ
બાદ કરતાં બધા ભાગે ગાળીને પતાવ્યા અને કહ્યું : “આ બધું
પ્રગ્નજો, રશિયા વગેરે ગણતાં મારી આ ગંભીર વાતનો ખ્યાલ આવે
જશે. આ બધા પાસે દૃઢ શક્તિ, કાનૂન વગેરે તો છેજ. એ
જૂલાતું જોઈએ. ઉપરાંત હવે તો ધણાં રાજ્યો પાસે આણુશક્તિ પણ
છે. આવી સ્થિતિમાં લોકો નિઃશસ્ત્ર જેવા છે અથવા નાના હથિયારો
દોવા છતાં રાજ્યો ચઢી આવે ત્યારે તેમને જોતાં રહેવાનું છે. આ
બધા સત્તાશાળી રાજ્યોને નાથવાં જ રહ્યાં.”

પૂંજભાઈ : “બાલનજ કાંઠા પ્રયોગની ફરજિયાત બચતની યોજનાનો
મુનિશ્રીને અમલ કરનારી સદકારી મંડળીઓ સદર બનતી જાય છે;
એનો બધેય અમલ થશે જોઈએ.”

પાશુ-બીજ : સમાજના પાત્ર અસ્થા :

બીજે મને આજે તારે સમાજ ને મનો કે બધું જોઈ રહ્યું છે. તારા નામ ને માટે શું કરવું? તારા કહેવામાં આવ્યું છે કે વ્યક્તિ પાત્રે મન નોવડે તેમ સમાજના પાત્ર પાત્રે મન એટલે સમાજના પાત્રે માટે અસ્થાઓ આપીને બિગી રહે છે.

વ્યક્તિ મને નેગલી મદાન કેમ ન દોય પણ પ્રભુ એને વિદે તરીકે નહોં સ્વીકારે. ત્યાંસંથી એનું અનુસરણ નહોં થાય; પણ સંઘ યાગ નો તેનું અનુસરણ કરે છે. ગાંધીજી ગયા. રામ ગયા. મદદ ગયા પણ સસ્થાઓ રહી ગઈ છે. આ બીજું પાસું વિચાર્યું.

પાશુ-ત્રીજું : વ્યક્તિ વિચારપત્ર અનુસંધાન :

બીજાં પાસાંનો જ્યારે ઉડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો સંસ્થા સ્થાપ્યા પછી જે બહાર રહ્યા દોય તેવું થું કરવું? એ વિચાર આપીને પ્રશ્નાત્મક રીતે બિગી રહે છે. આ અંગે ભગવાન મહાવીરે દાખલો લઈ ઘણી ચર્ચા કરી હતી. ભગવાન મહાવીરે સંઘ સ્થાપે ત્યારેજ પોતાના જમાઈ જમાલી મુનિ છુટા પડ્યા. ગોશાલક તો સંઘ સ્થાપના પહેલાંજ છુટા પડી ગયા હતા તેમણે તો બીજે સંઘ સ્થાપ્યો હતો.

આ અંગે ઉડાણથી વિચાર કરતાં લાગશે કે ભગવાન મહાવીરે જે રીતે વિચાર કર્યો છે. તે વખતના તેમના સમકાલીન બુદ્ધ ભગવાન છુટા વિચરતા હતા પણ તેમનો વિરોધ ભગવાન મહાવીરે કદિ કર્યો નથી પણ, તેમણે જમાલિ-ગોશાલકનો વિરોધ કર્યો છે. એમાં પણ એમણે કાળજી રાખી છે. ગોશાલકનો કદર વિરોધ કર્યો પણ જમાલિનો સૌંધીમો ધીમો—વિરોધ કર્યો. ગોશાલક પાંચસો શિષ્યો લઈ ગયો પછી રજા લેવા આવ્યો ત્યારે ભગવાન મહાવીર કંઈ બોલ્યા નહોં. એણે પોતાને જુદો ચોક્કા જમાલ્યો.

પાણી, રાગનું તે તરફ આગમન થયું. તેમનો ચરણ-સ્પર્શ થયો તો
 જગદામી ગાય તેમ તેના અંતરમાં પકાશ પથરાઈ ગયો. અહીં સુમતી
 એવો અને છે કે દિમાકપમાંથી ગૌનમગ્નિ પણ પધારે છે. સમય
 જગતનો જે તાર છે તે પહેંચી જાય છે. ગોતમ-અવદ્યનો મે
 યાય છે. આમ કુટુંબનું અનુસંધાન કર્યા પછી, વિષનું અનુસંધાન થાય
 મતલબ કે જાનને તપ કરવા માટેના જાય છે. જાનને વિમૂતિ હતી એ
 ન જોડાયાં હોત તો બેદભાવ રહી જાત. રાગે એવું કામ કર્યું ને
 તૂટેલો અનુબંધ જોડાઈ ગયો. જેમને કામ ન મળ્યું હોય તે બધે તે
 જાતી જાય, તેમને કામ મળે એટલે ચેતનવંત જાતી જાય.

**આયુ' પાસુ' : યોગ્યની પ્રતિષ્ઠા અને
 અયોગ્યની અપ્રતિષ્ઠા (સાચું મૂલ્યાંકન)**

કામની વાત આવી એટલે રાજ્ય તરફ નજર જાય તે સ્વભાવિક છે.
 હમણાં ચૂંટણી આવી રહી છે અને સૌ તે કામમાં લાગ્યા છે. કહે છે કે
 અમને મત આપજો પણ સામ્યવાદીને ના આપજો. આ દેશમાં
 અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે વિરોધ કરવા જેવા મુખ્ય એ બે જોડા છે.
 એક તો ધર્મને ધર્તિંગ ગણાવતો સામ્યવાદ અને બીજો માનવ માનવ
 વચ્ચે બેદભાવ કરાવતો કોમવાદ. એ બંનેને કોઈ પણ રીતે પ્રતિષ્ઠા
 ન મળે તે જોઈ જરૂરી છે.

સ્વીન્ડનાથ ઠાકોર શાંતિનિકેતન માટે ફંડકેશન કરવા નીકળે છે.
 તેઓ નાટક પોતે કરે અને ભાગ પણ ભજવે. ગાંધીજીએ કહ્યું તમે
 નાટક ભજવો તે તો હીક પણ તેમાં આ ઉમ્મરે, તમારી સંસ્થા માટે
 અભિનય કરવો પડે એ તો શરમ છે. તેમણે તરત બિરલાજીને બોલાવી
 જોઈતી રકમનો કવિવરને પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. વહુ બેસી બેસીને બેઠા
 કરે કે સાસુ કામ કરે ને સાડું છે; ટેવ પડે અને શરીર સાડું રહે. પણ
 પોતે બેઠી રહે તો દેરાણીને તેનો ચેપ લાગ્યા વગર ન રહે. એટલે
 ગાંધીજીએ રવિબાબુના પ્રસંગમાં કેવળ ચૂપ બેસી રહેવું હીક ન ગણ્યું

પકડી રાખે છે. એક વાળંદના છોકરાનો દાખલો આવ્યું. તે એક કોન્ટ્રાક્ટરને ત્યાં રહ્યો. ધીમે ધીમે તે અંદરની પોલ જતાગી ગયો અને મજૂરોની ખોટી દાનકી લખી પૈસા મારી આવ્યો હતો. ઉપરથી પોતાના આ કૃત્યને બગવાનની દયા (મદદગાની) ગણાવતો હતો.

આવાઓને સમજાવનારાઓની ખાસ જરૂર છે.

અનુબંધ વિચારધારાની વાત વ્યાપક થવી જોઈએ :

દેવજીભાઈએ ક્યું : “ બચાકના મામલતદારનો કાપડના કનોટા સંબંધનો પ્રસંગ પણ આવો હતો. એક જાજુ તે સ્વામીનારાયણનો ભક્ત હતો અને ખીજી તરફ લાંચ ખાવાની વાત હતી. પણ આવું બને છે.

અંતે તો, અનુબંધ વિચારધારાની વાત વ્યાપક થશે તેમ તેમ શ્રીમંતો અને સત્તાધારીઓ દોડતા આવશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આપણે ધનિકોને પણ સાથે રાખ્યા છે, કોંગ્રેસનો અનુબંધ પણ જોડી રાખ્યો છે છતાં તે બંને કરતાં આપણે જનતા અને જનસેવકોને જો આગળ રાખીએ છીએ તો જ સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ તથા કોમવાદથી ઉગરવાનો રસ્તો સાફ જણાશે. ચિંતકો પણ તેને અપનાવશે.

ચર્ચિલ કહેતો : “ અમે વિજય માટે છીએ.” તેમ આપણે અભિમાનથી નહીં, પણ નમ્રતાથી કહીએ છીએ. અવ્યક્ત જગતને આપણે માનીએ છીએ તે ક્યારે અને શું પક્ષટો લેશે તે નક્કી ન કહી શકાય !

નાનપણમાં અમે સાવ ગરીબ હતા. મારી બહેનને એ કારણે કચ્છમાં પરણાવેલ એટલે અમે નાતબહાર હતા. એ કારણે નાતીલાઓએ મને વાગડમાંથી નાતીલાને ત્યાંથી નોકરીથી પણ હટાવ્યો. તે જ વખતે મુંબઈનો તેડાનો કાગળ આવ્યો અને મારા આંસુ લઈમાં પક્ષટાયાં.

અનુબંધ વિચારનારાનાં

પાયાંઓ — ૩

[૪]

મુનિશી સંત્યાગી |

[૮-૮-૬૧]

વિચારણાની અનુબંધ વિચારનારાનાં પાયાંઓ અને વિચારણા કરી ચૂક્યા છે. અનુબંધ સમગ્ર એવા છે કે તેને જ્યાં સંતી કરી કરીને તેના અસાધ્યતામાં નહીં જોવાયેલાં તે તે હૃદય અને મનમાં સ્થાન નહીં પામે એટલે ફરીથી મહાપ્રભાં નહીં જઈએ.

અનુબંધ એટલે મથાગોળ અનુબંધના. પગનાં કામ પગથી જ લેવાય, હાથનાં કામ હાથથી, પેટનાં પેટથી અને મગજનાં મગજથી. એ અંગો ગોળ ઉદાગ્રે ન દોગ તેને ગોઠવવા રહ્યા તે જ શરીર સુદોળ અને; અને તેની પાસે કામ લઈ શકાય.

એવી જ રીતે વ્યક્તિનો સમગ્રિ સાથેનો વિશ્વવાત્સલ્યની રીતે અનુબંધ બાંધવા માટે પણ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાજ્યને તેનાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવવાં જોઈએ. તે પ્રમાણે સારી વસ્તુઓ અને સંસ્કૃતિની જળવણી માટે વ્યક્તિ તરીકે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓનું પ્રથમ સ્થાન આવે છે. તેનાથી પ્રેરણા પામીને સુસંસ્થાઓ તરીકે લોકસંગઠન, લોકસેવક સંગઠન અને રાજ્યસંસ્થાનું ક્રમશઃ સ્થાન આવે. આ અંગે આપણે આગળ ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરશું. અત્યારે આ ચારેના અનુબંધમાં

ખનારી આગળ વધારતી પડશે તેવી આગળ જતાં ક્રાંતિચિય ખડ પડેલા સાધુ-ગાંધીજીએ સંક્રમિત કરવાનું સરળ પડશે.

(૨) વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર-સંસ્થા વડે :

ખીજી સુદામાં વ્યક્તિ અને સમાજના ઘડતરની વાત લીધી સમાજમાં માનવ સમાજ આવે એ દેખીતું છે. આવા માનવસમાજ ઘડતર સુસંસ્થા દ્વારા જ થઈ શકે.

(૩) વ્યક્તિ-વિશેષનું અનુસંધાન :

જેવી સુસંસ્થા જિભી થાય કે સુસંસ્થા જિભી થઈ શકે તેવી દેાય, તેને આકાર આપવામાં આવતાં (ક) એવી વ્યક્તિઓ છુટી પડી શકે જેમને સંસ્થામાં નફાવતું દેાય પણ તે વિભૂતિ દેાય. આવી વ્યક્તિના અનુસંધાનનો લાભ ન ખોવો જોઈએ. (જ) જે વ્યક્તિઓ વિચાર ભેદે છુટી પડે છતાં જ્યાં લગી સંસ્થાઓ કે સથાજને પાધક ન થાય, ત્યાં લગી તેમનો વિરોધ ન થવો જોઈએ. નહીં તો નાદક એવી વ્યક્તિઓ છુટી તો પડી દેાય છે; તે વધારે છેડે થઈ જાય છે અને તેમનો લાભ મળવો બંધ થઈ જાય છે.

એ દ્રષ્ટિએ જમાલિનો ભગવાન મદાવીરે પ્રથમ વિરોધ કર્યો નથી. પરિણામે સુદર્શના સાધ્વી અને જમાલિ સાધુના સાથીઓ પોતાની જૂથ સમજતાં પાછાં મદાવીર સંઘમાં દાખલ થઈ શક્યા. કેશીમુનિ પણ મદાવીર સંઘમાં ભળી શક્યા. સાધુ જમાલિએ જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે નિન્દવ જિભું ક્યું પણ તેનો પ્રયત્ન વિરોધ કે ટીકા કદિ ન કરી, પણ ગોશાલકનો કરવા યોગ્ય વિરોધ તેમણે જોરશોરથી કર્યો. કારણ કે વિરોધ ન કરે તો ગોશાલકના એકાંકી નિવૃત્તિવાદથી જગતને નુકશાન થાય તેમ હતું. આમ વ્યક્તિના અનુસંધાન સાથે, ટેકો, વિરોધ કે મૌન અગે પણ દાળજી રાખવી એ પણ ત્રીજાં પાસાંની વિચારણા હતી.

બેલી બેલી પડ્યાના પગ પાંચ પદાર્થ દોષ : (૧) મન
 સુદૃઢ મર્યાદા મળ્યાની પડ્યા અને મર્યાદામળ્યાની પગ પડ્યા (૨)
 મનદેવી પડ્યા પગ મળ્યાની પડ્યા (૩) મનદેવી અપદન પગ
 મર્યાદેવીપડ્યા (૪) મનદેવી પગ વિમુખ અને મર્યાદેવી પગ વિમુખ

દેવરની દ્રષ્ટિએ આ પાંચ જગતની પ્રતિનિધિ મંડળને લઈએ. તેણે
 જગતના બધા પ્રશ્નને પાતાને હસ્તક રાખ્યા છે; અને જગતને કોઈ
 લઈને બેઠો છે. પરિણામે પેટ મોટું થાય અને હાથ પગ દોરડી જેવા
 થતાં, જલોદરના દર્દીની હાલત જેવી તેની હાલત થઈ છે. આજે તેના
 હાથ પગ મજબૂત કરીને જલોદરના પાણીને બહાર કાઢવાની જરૂર છે.
 વિશ્વસંસ્થા યૂનોમાં જે કેન્દ્રીકરણ સંસ્કારગ્રન્થ થયું છે તેના કારણે ઘણું
 બધું શુભ થઈ જવા જોઈ છે. એક વખત બાલની ખાડીમાં મોટો
 મગરમચ્છ આવ્યો હતો. ઓટમાં પાણું ન જઈ શકતાં તે જૂઓ પાડી

રામચરિત - રામચરિત :

રામચરિતમાં જાણે પાંચવી સંસ્થાઓની વાત થઈ હતી, જે સંસ્થાઓની તરીકે અને તેની જેમ જ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ રૂપે લોકસંસ્થા (સંસ્થાઓના સંગઠન) હતી તેને પણ કહેવાતું. આદ્ય સંસ્થા (આદ્ય સંગઠન) પણ હતી. તે પાંચમે રાજ (રાજ્યસંગઠન) આદ્ય સંગઠનના અવસ્થામાં રહેતા. અને લોકસંસ્થાને પણ આદ્ય સંગઠનની પ્રેરણા તરીકે ગણાવતા. રામચરિતને દશરથગદાસજી પોતાની મેળાવીમાં રાજ્ય આપવા માગતા હતા. એટલે પોતાને નિર્ણય નહિ લાગે તે વચ્ચે શુરોએ જોલાગ્યા અને પુત્રો. વચ્ચે. શુરોએ કહ્યું—

“જો પાંચદિ મદ લાકા નીમે તો સુવરસન કરદેહુટીકા ।”

શુર વચ્ચે (આદ્ય-રાજશુર) રાજ્યદશરથને કહે છે અને એ કાંઈ વાધો નથી પણ પણ (લોક સંગઠન) ને પુછે, તેને આ વચ્ચે ઉતરે, સારી લાગે તો રામચરિતને રાજ્યાભિષેક આપવામાં કાંઈ બાધ નહિ થાય તો નથી.”

અપભ્રંશ (જેન) શુરો તો માનવો સરળ લોકો ત્રણે સંસ્થાઓ કીક ઊભી થઈ ગઈ (૧) રાજ્યસંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતા પૂર્વાશ્રમમાં ગણા હતા. (૨) ખેતી-શિક્ષણ અને શસ્ત્રો બધાં લોકો સોંપ્યા અને લોકસંસ્થા બનાવી. (૩) અને તીર્થંકર બની તેમણે સાધ (ધર્મ) સંસ્થા ઊભી કરી. પણ સંસ્થાઓ ઊભી થાય અને ધર્મ અને જીવિ વાત છે.

રામચરિતમાં રાજ્યસંસ્થા ધર્મચૂકી હતી, તેથી તો :—

“સ્વકુલ રીત સદા ચલી આઈ
પ્રાણ જાદ અરુ વચન ન જાઈ”

—શુર વચ્ચે એટલું જોલે તે પદેલાં પ્રાણપ્રિય પુત્રોને દશરથ રાજ્ય અપિ વિશ્વામિત્રને હવાલે કરી દે છે.

અને રૂપાંતર કરવા જતાં ક્યારેક દરેકનો જોડ વધારવો પડે છે. જો કે
જધાનુ પરિણામ નો અતે સાર જ આવ્યું છે કે આજે દેશમાં એવો
આદર ધીમે ધીમે વધતો જઈ રહ્યો છે.

ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય પછી પણ સામુદાયિક અદિ સાના પ્રયોગોનો
ઝીક્ષો જાને નોઆખલી જઈ ચાલુ રાખી જતાવ્યો જ છે. તેમની
હંચાલીમાં ખિસ્તી, મુસ્લિમો વગેરે જધા ધર્મોનાં અનુયાયીઓ ભાગ્યાં.
તેમણે જે પ્રયોગો કર્યા તેમાં જેમ સાધુ સરથાના સબ્યો ભજ્યા તેમ
શરમાં વિરોધ પણ કર્યો. છતાં લોકો એ મદાત્મા પુરૂષ ગાંધીજીની
પડખે હતા એટલે સૌને જેચાવું પડ્યું.

ગાંધીજી કહેતા : “હું ધર્મ અને ધર્મગ્રંથો જાનેને માનું છું. પણ
જે પ્રત્યક્ષ અનુભવની સાથે ન મળે ત્યાં તેનું સંશોધન કરવામાં પણ
માનું છું.” આમાં ગાંધીજીની હંચાલીમાં સાધુઓ સંસ્થારૂપે અલિપ્ત
રહી ગયા. ગાંધી નિર્વાણ બાદ લોકસેવકો પણ સંસ્થાગત રીતે અલગ
રહ્યા, એટલું જ નહીં પણ સામ્યવાદ, કોમવાદ, મૂડીવાદ, દાંડાઈવાદ
અને બ્રષ્ટાચારો વધતા ગયા; તો યે ન રોકી શક્યા કે ન કોંગ્રેસને
શુદ્ધ, સંગીન અને રાજકીય ક્ષેત્રની મર્યાદાવાળી જનાવવામાં રસ લઈ
શક્યા. હવે માત્ર અવ્યવસ્થિત લોકો શું કરી શકે ?

અવ્યવસ્થિત લોકો તો ‘ટોળાંનો ગાડરિયો પ્રવાહ’ જેવા છે.
તેમને રાજકીય પક્ષો અને પૂંછવાદી હિતોનાં સંગઠનો હાથા જનાવે
તેમાં શી નવાઈ છે. સદ્ભાગ્યે શહેરી મજૂરોનાં સંગઠનનો નાનો દીવડો
મજૂર-મદાજન રૂપે બાપુ મૂકી ગયા છે. પણ તેનેયે અનુબંધમાં
જોડવાની જરૂરિયાત આવીને ઊભી છે. એટલે લોક સંગઠનની વાતને
સ્થાન આપવામાં આવેલ છે.

સુસાધુઓ પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહેવામાં માનતા થયા છે; અને
તે પણ જે સદ્પ્રવૃત્તિના સંધ નિર્માતા ભગવાન મદાવીર સ્વામીના નામે !
એ પણ કેટલું વિચિત્ર ગણાય. સદ્ભાગ્યે શ્રી દેમયંત્રાચાર્યજીએ રાજ-

નવા નિર્દેશ કરના મન મન્ય છે.

આજે મુશ્કેલી છે અમનનો :

પણ, જગતમાં જેમ જેમ દાંડતરનો, સ્વાર્થદિનો અને દિસક-
તરનો વધતાં જાય છે તેમ તેમ લોકો પણ જન્યત થતાં જાય છે અને
આનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે આગલી કટોકટીમાં કાર્ય કરવાનો સરળ
સુચવસર છે.

ખૂટુંડ રસલ જેવા ફિલ્સુફર અને આગેવાન સાહિત્ય-ચિંતક
આગેવાની લઈ 'આણ'નો વિરોધ કરવા તૈયાર થયા છે અને એ માટે
હજારો સ્વયંસેવકો પણ મરણિયા બનીને નીકળવા તૈયાર છે. આફ્રિકામાં

પ્રેમભાઈ : “ આગિંદ પડે તો મરણની જોડેનાય તે જીવ
બધું મરણ થાય. ”

નેમિશ્રુનિએ ક્યાન બોલ્યું : એકલો લપદેશ કે કોરી વાતે
બધા નદો ભરે. આજે મુખ્યને આગામિક દવાખાની ક્રિયા જોડવી પડશે.”

દેવજીભાઈએ કહ્યું : “ પણ, રાજ્ય કે રાજકીય પક્ષનાં
માણસો એવું ક્રતાં હોય છે, એ કપરથી એનાં મૂળ કેટલાં ઊંડાં છે અને
કેવી રીતે છે તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે એક બે પ્રસંગ ટાંકું :—

(૧) પ્રધાન ગામમાં આવવાના દતા. કેટલાયે મોટા મોટા
અમલદારો ત્યારે આવ્યા દતા. બધો ખર્ચ ગામલતદારને ભોગવવો
પડ્યો. દત એના મનમાં મનાવું જ કે આ પૈસા ક્યાંથી કાઢવા ? એટલે
હાં તો જમીન અંગેના કામોમાં એ લાંચ લેશે અથવા પરમીટના
કવોટા આવવામાં લાંચ લેવા લલચાશે.

આવા સમયે ગાઈ માનવું છે કે જો પ્રધાનશ્રી પોતાના
આગમનનો ખર્ચ જાને ઉપાડે કે રાજ્ય તરફથી થાય તેની વ્યવસ્થા
કરે તો આમ ન બને.

(૨) એવી જ રીતે એક કોંગ્રેસી કાર્યકર છે. તેઓ ધારાસભાના
સભ્ય પણ છે. તેમણે એક ધનવાન પાસે કોઈ રાહત કાર્યમાં પૈસાની
માંગણી મૂકી. જો મૂકીદારે કહ્યું : “ આ એકથુક...લખવી હોય તે
રકમ લખો.”

તેમણે કહ્યું : “ હમણાં એક હજાર બસ છે. પણ ચૂંટણી વખતે
પાંચ હજાર જોઈશે.”

હવે આવી પરિસ્થિતિમાં અનિષ્ટો જાય શી રીતે ?”

બલવંતભાઈએ કહ્યું : “ હું પણ એક દાખલો ટાંકું.

એકવાર ન્યાયાધીશનાં ઘરફને ચોરેઘોળે પાંચ રૂપિયા ફેંસલાની
નકલ માટે માગ્યા. મેં ના કહી. ત્યારે વકીલ કહે : “ તો તમને
ફેંસલાની નકલ કઢાવતાં દિવસો નીકળ્યા જશે.”

એનું ખીજું કારણ એ છે કે આજે રાજકારણ કે રાજકીય સંસ્થાઓનું જોર આખા જગતમાં વધી રહ્યું છે અને તેના ખોટા પ્રભાવ નીચે લોકો, કાર્યકરો અને ખીજાઓને સહન કરવું પડે છે. એને જોઈએ તેના કરતાં વધુ મદત્ત આપાઈ ગયું છે. એટલે એનાથી નિર્લેપ તો ન જ રહી શકાય. વિશ્વવાત્સલ્યની દૃષ્ટિએ સમાજરચનાનો ખ્યાલ કરતાં રાજ્ય સંસ્થા કે રાજકારણને અલગ રાખી શકાતું નથી.

ભગવાન ઋષભદેવે તો સમાજ વ્યવસ્થા પછી રાજ્ય કરેલું અને રાજ્યસંસ્થાનો પ્રારંભ કરેલો. રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર, રાજકુમારો અને રાજાઓ હતા. તેઓ કદિ ત્યાગ-તપના નામે રાજ કારણથી અલગ રહી શક્યા ન હતા. તે ક્ષેત્ર એમને ગાડ્યું જ પડેલું. ગાંધીજી પણ રાજકારણમાં પડ્યા ત્યારે ધણાને લાગ્યું કે તેઓ ગંદકીમાં ઉતરી રહ્યા છે. ગાંધીજીને ધણાએ એ અંગે પ્રશ્ન કરેલો અને ગાંધીજીએ તેમને જણાવેલું કે :—“ અધર્મનો વધારેમાં વધારે અડો જાઓ દોષ તો તે રાજકારણમાં છે. દુનિયાનું અસરકારક બળ રાજકારણ છે, એટલે તમે એને પકડો નહીં ત્યાંસુધી કોઈ પણ કામ કરશો તો ઉપરથી આડું આવીને લાભ રહેશે.”

જૈન સાધુઓની વાત લઈએ. તેઓ એમ જ કહેશે કે આપણે રાજકારણ સાથે શું ? એને છોડો ! પણ હમણા ચેરીટી ટ્રસ્ટનો કાયદો આવ્યો. તે અધાને લાગુ પડ્યો એટલે ખીજા બધા તો હીક પણ જૈન સાધુઓ વિરોધ કરવા લાગ્યા. એમ કદો કે એમાં સાધુઓને શું ? જવાબ મળ્યો કે “ રાજ્ય અધામાં ડબલ કરે છે. મંદિરના પૈસા સાર્વજનિક કાર્યમાં ખર્ચા-આમ કરો તેમ કરો એવું કહે છે ” પણ કોઈનું કે સાદ્યું નહીં. જોવા જોઈએ તો સાધુઓનો અવાજ બુલંદ દોવો જોઈએ પણ રાજ્યને ખોટું મદત્ત આપાઈ જતાં તેના પ્રભાવમાં સાધુઓ અવાજ દબાઈ જાય છે.

ખીજા એક વાત લઈએ મત્સ્ય (માછલાં) ઉદ્યોગની. આ ભારત જૂનિમાં બુદ્ધ અને મહાવીર જોવાઓએ અદિસાનું ખેડાણ કર્યું છે. દેમયંત્રાચાર્ય જોવાઓએ પણ અદિસાનું ખેડાણ કરાવ્યું છે ત્ય

રશિયાએ જે વાત પકડી તેમાં શીડમ ફેગિલી ફડ અને ફેંધે
 હોવાં જોઈએ તે વાત આવી પણ ધર્મભાવના જે હોવી જોઈએ
 તે ત્યાં નથી. ભારતના જેવી કોઈ કુટુંબ સંસ્થા ત્યાં નથી. કુટુંબો જે
 તો સંયુક્ત ભાવનાશાળી કુટુંબો નથી. ભોગપ્રધાન કુટુંબો છે. આજે
 મોટો થાગ એટલે જુદો થઈ જાય. તે ઘર માંડે. પણ કુટુંબ ન હોય.
 કુટુંબ હોય તો ત્યાં નગર વ્યવસ્થા ન મળે અને કુટુંબવાત્સલ્ય કે નગર
 વાત્સલ્ય અગર તો વિશ્વવાત્સલ્ય તો ઓછું જ જોવા મળે.

નિસસ ક્રાઈસ્ટને એ લોકો ખીલા બોંદે છે અને નિસસ તેમના
 માટે પ્રાર્થના કરે છે કે “હે પ્રભુ ! તું એમને માફ કરજે !” એવા
 ધર્મવાળા દેશના લોકોએ હિરોશીમા અને નાગા સાકી જેવાં શહેરોનો
 જોળ વર્ષાકાર નાશ કર્યો પણ ધર્મનું નૈતિક દયાળુ ત્યાંએ આવ્યું અને
 આજે જગતના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે શાંતિમય વાટાઘાટો કરવા
 દયાળુ આવ્યું છે.

ધર્મ-સંસ્થા તરીકે માધુ સાંઘીઓ કે ગમે તેવા સેવકો રાજ
 કારખાની આવગ ન રહી શકે. તેમણે એની સાથે અનુબંધ જોડવો જ પડે.
 જે નોકરને ધર્મ પમાડવો છે—સુધારવો છે તેમના શાસન અંગે એટલે
 કે રાજ્ય અને હિંદુત્વ ન રહી શકાય.

ભારતમાં બ્રિટીશરો આવ્યા અને ગયા એમાં આપણે શું ?
 એમ કહીને એમણે એ હિપયુક્ત નથી. બ્રિટીશરો આવ્યા તેમાં
 આપણે માટે આવી વાત એ કે પરદેશો સાથે સંબંધો વધ્યા. આપણે
 આ દેશ બહાર જાયો. ભતિદામ-સંસ્કૃતિ બહાર વખાણાવા શરૂ
 અને આપણી આદિવાસી નીતિએ જગતને યુદ્ધ વગર શાંતિએ વાતો
 કરવાની શક્તિ મળી છે. કેમકે આદિવાસી જગતને નીતિ દોષ છતાં ભારત
 દેશને આદિવાસી તરીકે માને અને ખીચી રંગીન દેશોને રાખી
 આદિવાસી આદિવાસીને આદિવાસી જાણે પડ્યું. એમનાં કારણ એક તો
 આદિવાસી આદિવાસીને આદિવાસી જાણે પડ્યું છે તે છે, અને ખીચી કારણ
 નીતિ અને નીતિ પકડી જરૂર દરવાજાની વિચિત્ર રાજકારણને

આર્ય અગોનો અનુબંધ :

આ 'પદ્ય કદેશનો અર્થ એટલો જ છે કે આજે જગતના પ્રદેશો દેશના પક્ષો પ્રતિ વેપેશા રાખી શકાતી નથી. એટલે અનુબંધ વિચારધારાનાં રાજકીય અંગો તરીકે દેશમાં 'કોંગ્રેસ' અને વિપક્ષ 'યૂનો' ને મદત આપીને તેમજ અનુબંધના લોકો સાથે કરવું રહ્યું.

રાજકારણની વાત ચાલે છે એટલે એક વાત કહી દઉં કે ધણી લોકો કહે છે કે "તમે રાજકારણને શું સમજો?" ખરેખર રાજકારણ વાંચીને તેના વિચાર્યા અંગે ચર્ચા નથી પણ અમારું રાજકારણ લોકમંપકમાંથી આવ્યું છે.

રાજકારણની શુદ્ધિ માટે સર્વ પ્રથમ પ્રજાનાં નાના નાના ધંધાદારી નૈતિક પાયા ઉપર સંગઠનો રચીને તેનો રાજકીય ક્ષેત્રે અનુબંધ કોંગ્રેસ સાથે જોડવો પડશે અને રાજકીય સંસ્થાઓ કેવળ રાજકીય પ્રશ્નો ઉકેલે એ રીતે તેની પાસેથી ક્ષેત્રો ઝાઝા કરાવવાનું કાર્ય કરવું પડશે.

અનુબંધ વિચારધારાનાં આ ચાર અંગોની રચના વ્યક્તિ, સમાજ, સંસ્થા અને સમષ્ટિને પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે થયેલ છે. વ્યક્તિ એટલે પરાકાષ્ટાવાળી વિભૂતિ. સમાજ એટલે વ્યવસ્થિત વિચારથી બનેલી જુદી જુદી સંસ્થાઓનો સમૂહ, સંસ્થા એટલે સમાજનાં ધડતર માટે વ્યવસ્થિત મંડળ. ધડતર પામતું પામતું માનવજાત આગળ જાય તે મંડળ. અને સમષ્ટિ એટલે સમગ્ર વિશ્વની 'જીવસૃષ્ટિ' આ બધાને ટકવાના સ્થાનો. એટલે, રાજ્યસંસ્થા, લોકસંસ્થા, લોકસેવક સંસ્થા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સંસ્થા છે. એ જ રીતે એમનો પરસ્પરનો વહેવાર ગોઠવવા માટે ચાર અંગો લેવામાં આવ્યાં છે તે લોકોની સંસ્થા (ગામડાં, નગરનાં), રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થા રાજકીય સંસ્થા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સંતો.

આ અલગ અલગ અંગો, અને તેમનો અનુબંધ કેવા પ્રકારનો રાવો જોઈએ તે અંગે હવે પછી વિચાર કરશું.

આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે.

આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે. આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે. આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે.

રાજ્યમાં સ્થાનિક સ્તરે જોવામાં આવેલા અસમાનતા શું છે?

આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે. રાજ્યમાં સ્થાનિક સ્તરે જોવામાં આવેલા અસમાનતા શું છે? આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે. આદિવાસીઓના જીવનશૈલી અને સાંસ્કૃતિક વારસાની રક્ષા અને વિકાસ માટે સરકાર અને સમાજની સહયોગી ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે.

ગાંધીજી પછી તેમના અધ્યાત્મ વારસા તરીકે સંત વિનોબાજીએ પણ 'બૂદ્ધાન' પ્રયોગ વડે અર્દાની અદ્વિસક શક્તિને પ્રગટાવી છે. ત્યારે કોંગ્રેસના મોવડી તરીકે અને રાજકીય વારસા તરીકે ખંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ અણુશસ્ત્રોના નિર્માણના કાળની વચ્ચે જી ભારતની નૈતિક શક્તિ અને મધ્યસ્થતાનું માન હાથે કરાવ્યું છે. તે બધાં રાષ્ટ્રોને શાંતિમય વાટાચાટો કરવા માટે પ્રેરણા આપી છે.

છે. અમેરિકા પાકિસ્તાનને મદદ કરે છે અને તે એની મદદનો ભારત સામે ઉપયોગ કરે છે. એટલે ભારતને તેની સામે મજબૂત બનીને ઊભા રહેવા ખર્ચના ગંદાજખવનો ત્રીજો ભાગ સંરક્ષણમાં વાપરવો પડે છે. તે એની પતાવટ શાંતિથી કરવા માગે છે આગ એ દેશ વચ્ચેના સાર્વભૌમત્વને સ્વીકારવા વિશ્વસંસ્થાની પણ એટલી જ જરૂર રહે છે.

(૨) સદઅસ્તિત્વ : ગ્રીજી તત્ત્વ છે સદ-અસ્તિત્વ. સાર્વ-ભૌમત્વ સદઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંત વગર ન ટકી શકે. બધાં રાષ્ટ્રો માથે રહેશે અને તેમને વિશ્વસંસ્થામાં સ્થાન મળવું જોઈએ. આ અંગે ભારતના પ્રયાસો કેટલે દહ સુધી ચાલુ છે તેનો ખ્યાલ ચીનના પ્રશ્ન ઉપરથી આવશે. ચીન જો કે આપણી જ સરદહ પચાવી જવાની ખોટી દાનત રાખે છે તે છતાં તેને પણ વિશ્વસંસ્થામાં સ્થાન મળે તે માટે ભારતના પ્રયાસો સુવિદિત છે.

ભારતે સદમાગ્યે કોલંબો પરિષદ યોજી, તેમાં ચાર પાંચ રાષ્ટ્રો ભળ્યા છે. બાકુંગ પરિષદ એ પણ એશિયાઈ રાષ્ટ્રોના સદઅસ્તિત્વની વિચારણાને અમલમાં લાવવા માટે જાણીતી છે.

(૩) પરસ્પર આર્થિક સહકાર : બધા રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર આર્થિક મદદ કરવી સહકાર કરવો. જેથી વિકસિત અને હતવાળા રાષ્ટ્રો આણુવિકસિત અને અછતવાળાં રાષ્ટ્રોના વિકાસમાં મદદરૂપ થઈ શકે અને જગતની તમામ પ્રજાઓનું આર્થિક ધોરણ જીયું આવે.

ભાગ્યયોગે આર્થિક મદદના આ સિદ્ધાંતનું મૂલ્યાંકન અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, જર્મની, જાપાન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ દેશોએ આંકયું છે અને આણુવિકસિત દેશોને ઉન્નત કરવામાં આ બધા રાષ્ટ્રો પોતાનો મદત્વનો ફાળો આપી રહ્યા છે. એના કારણે પણ વિશ્વ-વિગ્રહ ઓછો થતો જાય છે.

(૪) અનાકમણ નીતિ : આર્થિક સહકારની જમ આ

મૂકવું પશું. તે વખતે ખાત્રી થઈ કે કોંગ્રેસ સંસ્થા વિશ્વનું સર્વોચ્ચ નિર્ણય બળ બને તો સુંદર કાર્ય થઈ શકે.

ખીજો પ્રશ્ન આવ્યો હંગેરીનો એમાં ભારત થોડું મોડું પશું એક નિયમપ્રકાશનારાયણ, સમાજવાદીઓએ દેશમાં આક્ષેપ કર્યા અને વિદેશો અમેરિકા વગેરેને લાગ્યું કે ભારત સામ્યવાદ તરફ તો ઢળતું નથી તે! આવા આક્ષેપો માટે નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. એ ખીજી રીતે જાણ છે કે જગતને ભારતની સક્રિય સમયસરની તટસ્થતા જોઈએ છે. તટસ્થતા એટલે ક્યારેક મૂડીવાદી દેશો તરફ કુણી નજર થાય તે ક્યારેક મેનન ઉપર ઝડી પણ વરસે. કારણ કે તેને તટસ્થતા કેળવવા સાથે સરક્ષણ આગે પણ મજબૂત કાર્ય કરવાનું છે. તટસ્થતાના નામે દેશની સ્વતંત્રતા કે સંરક્ષણને ન વેચી શકાય. તેમજ એ પણ તકેદારી રાખવાની છે કે ક્યાંક કુણી નજરના કારણે હંગેરી જેમ ન થાય. એવું ચીનું છે. તે પંચશીલ અને હિંદી-ચીની ભાઈ ભાઈની ભલે વાતો કરે પણ જરાક ગફલત થતાં મોડું સંકટ બની રહ્યું છે; તે ન ભૂલવું જોઈએ.

આજે તો રાજકીય સંસ્થાઓનાં સ્થાન આગે વિચારણા કરવાની હતી અને તેમાં રાજકારણથી નિર્લેપ ન રહી શકાય તેમજ દેશ અને વિદેશના રાજકારણ આગે કોંગ્રેસ જેવી રાજ્યસંસ્થાનું પોતાનું મહત્વ વિશ્વ-અનુબંધ માટે સ્વીકારવું રહ્યું. જો કે કોંગ્રેસની અમૂક ક્ષતિઓ છતાં, તેના ઇતિહાસ તરફ જુદી વિચારણા કરવું તો ઉપયોગિતાનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. તે હવે પછી વિચારવું.

ચર્ચાવિચારણા

જગતનું તટસ્થબળ :

શ્રી. માટલિયાએ અનુબંધ વિચારધારામાં રાજકીય સંસ્થા સ્થાન વિશે ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : ઇંગ્લાંડની મજૂર સરકારે કે એક બાજુ લોકશાહી તરફ ઢળેલું અમેરિકન જૂથ છે છતાં મૂડીવાદ તરફ વળેલું છે અને ખીજી બાજુ રશિયા-ચીન બંને કે જૂથ છે જે વ્યક્તિત્વ વિકાસની પાયાથી જ અવગણના કે

અમેરિકાના હિંદ ખાતેના ભૂ. પૂ. એલચી ગેલ્ટર ખાતેના પણ આ
વાત સમજાઈ છે ત્યારે જગતને પણ સમજશે.

મારા વિનમ્ર મત પ્રમાણે આ છે અતુલ્ય વિચારધારામાં કોંગ્રેસ
તરીકે રાજકીય સંસ્થાના આગ્રહનું રહસ્ય.”

ગામડાંથી કોંગ્રેસને ભરી દો :

પૂંજાભાઈ કહે : “ મુનિશ્રી સંતખાલજી ”નું ગામડાંથી કોંગ્રેસને
ભરી દો ”—એ ક્યન પાછળનું ખરું મૂળ હવે સમજાય છે.
મદાગુજરાત - સંયુક્ત મદારાષ્ટ્રની લડતોમાં પરદેશી સામ્યવાદનો હાથ
અને જમ્મલપુર જેવા કોમી રમખાણોમાં પરદેશી મૂઠીવાદ કેવો કામ
કરે છે, તે સમજાઈ આવે છે.

(૧) આર્થિક સામાજિક ક્ષેત્રે ગામડાંને ધડી ને ભાર ઉપાડવા
દેવો જોઈએ અને જૂના જગી પડેલા કોંગ્રેસીઓએ તે ક્ષેત્રોમાંથી
ખસી જવું જોઈએ; (૨) શિક્ષા અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે રચનાત્મક
કાર્યકરોની સંસ્થાએ ધડાધને કામ કરવું જોઈએ. (૩) ત્યાં
જમી પડેલા લોકોએ ખસી જઈને કાંતો તેના પ્રતિ વફાદારી
સાથે રહીને કામને આગળ વધવા દેવું જોઈએ (૪) ગ્રામ
પંચાયત, મુધરાઈ, લોકલ બોર્ડ વ.માં ગામડાનાં લોકસંગઠનો કે ઇન્ડુક્ટ
જેવી કોંગ્રેસ સાથે જોડાયેલી સંસ્થાનું ચાલવા દેવું જોઈએ (૫)
સલાહકાર પણ ભલે રહે પણ કોંગ્રેસનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષે
ત્રોનું જોઈએ—આ બધી બાબતો હવે બહુબહુ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

દુર્ભાગ્ય એટલું જ છે કે કોંગ્રેસી જૂથમાંથી અમૂકને આ વાત
સમજતી નથી, તે કદાચ આ ચૂંટણીમાં પ્રગ્લકીય સંગઠનોના વિરોધીઓનાં
ધારાસભા કે લોકસભામાં મૂકશે.

તે છતાંયે અતુલ્ય વિચાર ધારા પ્રમાણે તો કોંગ્રેસને જ મદા
કરવાની રહેશે અને લોકોને ગળે એ વાત ઉતરશે નહીં.
કોંગ્રેસમાંથી મટો દૂર કરવો જોઈએ :

ગોસ્વામી : “ એક કાંડ કુટુંબનો માણસ સફેદ ટોપી ઝાડીને,
કોંગ્રેસમાં ઘૂમી લોકલબોર્ડનો પ્રમુખ બની ગયો છે.”

અનુબંધ વિચારધારામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું સ્થાન

[૭]

મુનિશ્રી સંતબાલજી]

[૨૯-૮-૬૧]

અનુબંધ વિચારધારાનાં મહત્વનાં અંગો રૂપે માનવસમાજના પ્રતિ-
નિધિ રૂપે રાજ્ય, લોકો, લોકસંસ્થા અને હિંદુસ્તાનને લઈને તેમનાં
સંગઠિતપણ રૂપે લોકસંસ્થા, લોકસેવકસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા અને ક્રાંતિપ્રિય
સાધુસંસ્થા એમ ચારને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. લોકો તો રહેવા
જોઈએ તેમના સંગઠનોનું સંચાલન-પ્રેરણા કરવા માટે લોકસેવકો પણ
જોઈએ અને તેમને સુમાર્ગે વાળવા માટે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ પણ
રહેવા જોઈએ. પણ અનુબંધ જેવી વિચારધારામાં રાજ્યસંસ્થાનું સ્થાન
શા માટે ?' તે અંગે વિસ્તારથી વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. એ વિચારણા
દરમિયાન એ પણ સાર નીકળ્યો કે કોંગ્રેસ જેવી દેશની પ્રતિનિધિ સંસ્થા
અને 'યુનો' જેવી વિશ્વની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનું રાજ્યસંસ્થા રૂપે
આગવું મહત્વ છે અને તેની ઉપેક્ષા સેવીને આગળ ન વધી શકાય.

અહીં વિશેષ રૂપે કોંગ્રેસ-રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અનુબંધ વિચારમાં
સ્થાન શા માટે ? અને તેના વિકાસમાં ક્યા ક્યા તરવોએ ભાગ
ભજવ્યો છે અને હાલના તત્ત્વકે તેનામાં શું શું ખામીઓ છે તેનો
વિસ્તારથી વિચાર કરવામાં આવશે.

આમ દાદાભાઈના આગ્રહ પાળી, તે આગળ ખર્ચાં સંતિદામને રૂઝે
કેમ જાણે તે નૈતિક માસા ઉપે પડે તેને ધર્મને રહેશે તેનો કાલે
ખ્યાલ નહોતો.

ધાર્મિક અને સાંતકારી પૂર :

૧૮૮૫ માં સરલ્કુમ આગે ધર્મમાની સ્થાપનામાં જે બંધે
આખા દની તે દાદાભાઈ નાગેજી. તેમણે જે બીજા રાષ્ટ્ર તેમાં રજા
ખ્યાલ એ દનો કે "જે ધર્મ રજા તે સારી રીતે કરવું. અને સારી
ગીતે કરવું તે માન્યું કરવું. તેમાં અથો જરૂરોસ્તનો ફાળો છે."
શાંતિથી કામ લેવું શાંતિમય સાધનો વડે જ શાંતિના ધર્મો કરનાં. એ
સિદ્ધાંતમાં પારસી ધર્મનો ફાળો દનો. આગ કોંગ્રેસની પ્રારંભી
નેતાગીરીમાં ધાર્મિક પૂર જોવા મળે છે. સંજ્ઞાને કેટલી દહ કુંધી
રીકારવું અને ધર્મની જાયા દાય તેવું નેતૃત્વ રીકારવું એ
વિચારો પાયામાં દતા.

પારસીઓ સાથે જે સુધરેલા હિન્દુઓ કોંગ્રેસ તરફ વળ્યા તેમાં
સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, લાલા લજ્જપતરાય વ.નાં ફાળો મુખ્ય છે. આ નેતાઓ
અને તેમનાથી પ્રેરાધને બીજા બળેલી વ્યક્તિઓ હિન્દુસમાજની સુધરેલી
શાખા આર્યસમાજની દતી. આર્યસમાજે હિન્દુસમાજની સુધારણામાં
મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એટલે ઉદાર ધાર્મિક વિચારણા કહી શકાય
તેવું બળ ધરાવતી નેતાગીરી પણ કોંગ્રેસને મળી. એટલે તેના પાયાના
ધડતરમાં ધાર્મિક ઉદારતા અને શાંતિમય સાધનો વડે લોકકલ્યાણની
ભાવનાઓ દબણે હતી. પરિણામે અવિષ્યમાં કોંગ્રેસ કચારેય પદ
અશાંતિમય સાધનો વડે સશસ્ત્ર હિંસક લડતથી બચતી રહી. તેની લડ
શાંતિમય અહિંસક સાધનો અને નૈતિક દબાણની રહી.

કાંતિનો જુસ્સો અને લાલ-ખાલ-પાલનો ત્રિવેણી સંગમ :

એક તરફ કોંગ્રેસને શાંતિ અને ઉદારતાની નીતિનો પૂર મળ્યો.
ત્યારે બીજા તરફ તેમાં બંગાળ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રનું જે જૂથ

સર્વપ્રથમ એ છે કે રાષ્ટ્રોપની અપાર શક્તિની નીતિને જે
 વ્યવસ્થાન છે તેની સામ્યવાદ તરફ વેળાની કૃષ્ણી નજર. આ કૃષ્ણ
 નજરને એક શરણુ એ છે કે માનવજાતના પાર્શ્વિક તત્વાને તે કો
 માનવને મેટરો, ઓરો અને માનવજાત આપવાનું સ્વીકારે છે
 એટલે પાશ્વત દેશના લોકો ને તરફ આપવાનું તેમ ને તરફ આપવાનું
 સ્વીકારે. સામ્યવાદનો જામ એ છે કે તેના પાયામાં વ્યક્તિને શોધ-
 મુખો આપવાનું છે. તેના વિદ્યાર્થને જ્યાંની લેનામાં આવ્યો છે. સ્વતંત્ર
 વિચારને ત્યાં સ્થાન નથી; તેમજ જૂતકાળની કે વર્તમાનની કોઈ પણ
 મદત્વની વ્યક્તિની કારકિર્દીનું કોઈ મૂલ્યાંકન નથી. આપણે ત્યાં પ્રુષ્ટ
 સાથે પ્રમુખ યુદ્ધાનીન આગા દતા. આજે એ યુદ્ધાનીન ક્યાં છે
 તેની કોઈને ખબર નથી. જે સ્ટાલિને રશિયાને લોખંડી સંરક્ષણના
 આપી તેના મહાને પણ કેટલી દેવા જેટલી ધુણ્ટતા ત્યાં થઈ શકે છે.
 મદેલાંને બધા માફ કરે છે પણ સામ્યવાદમાં એ માફ નથી. જો કે
 કહેવાય તો એ જ છે કે “વ્યક્તિ માટે, વ્યક્તિ વડે વ્યક્તિઓનું
 શાસન” પણ તેમાં વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થને, સ્વતંત્ર વિચારને કે
 સ્વતંત્ર વિરોધને જરા પણ સ્થાન નથી. દળરો અને લાખોની સંખ્યામાં
 વિરોધીઓની માનવ-દત્ત કરી નાખવી એ ત્યાં શક્ય છે. એટલે જ
 અનુબંધ વિચારધારામાં એનો વિરોધ છે. આ તો લોકોનું એક સમૂહ
 મળીને સરમુખત્યારશાહી ભોગવે છે અને બધાને બંધનમાં જકડે છે
 ત્યારે મૂડીવાદમાં એક વ્યક્તિ પોતાના ભોગ-મુખો માટે બીજાની અવ-
 ગણના કરે છે એટલે તેનો પણ અનુબંધ વિચારધારામાં સ્વીકાર કરવામાં
 આવ્યો નથી. એવી જ રીતે કોમવાદી પક્ષો માનવ-માનવ વચ્ચે ઝેર-વેર
 રેડે છે, ભેદો ઊભા કરે છે, ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે એ કલંકસભા છે,
 એટલે તેમને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી.

પણ, સામ્યવાદ તરફ કહેવાતી કૃષ્ણી નજર રાખનાર કોંગ્રેસનું
 ધ્યેય સમાજવાદનું છે; અને જો કે હજેરીના પ્રશ્નમાં તેની સહેજ
 દિલાસ થયેલી, પણ કોંગોના પ્રશ્નમાં તો એણે મક્કમતા દાખવી છે.

નિશ્ચિત મન સંખ્યા ગેળવવા માટે કોંગ્રેસ નગિન નથી, કોંગ્રેસને મૂડીવાદી 'વર્ચસ્વ' ન વધે તેનો પણ પ્રશ્ન છે અને સામ્યવાદ તેને ભય પણ છે. આવા સમગ્રે ઘડાગેલી સંસ્થાની દીકા કે છૂટા પાડવાની નીતિ અપનાવવામાં બૂલ થશે. આવા વખતે તેને ટોકા આપે તેની સાચી વાતોને પ્રગટ કરવી અને બૂલોનો વિરોધ કરી તેને મુક્ત અને જનસંગઠનોએ મત આપી તેને નચિન અનાવવી એ ધર્મ રહે છે.

કોંગ્રેસને રાજકીય માતૃત્વ મળવું જોઈએ :

સામ્યવાદ જ સંપત્તિની વહેંચણી કરે છે એવું નથી. આ ભારત દેશમાં ધર્મદષ્ટિએ (વર્ણશ્રમધર્મની રૂએ) જે સમાજવાદ ઘડાયો તેમાં સંપત્તિની વહેંચણી આવી જ જાય છે. એટલું જ નહીં, તેના ધર્મ સંસ્કારોમાં માનવતાના નામે પણ દાન કરી જવાનું પણ આવે છે. એટલે એ તો અહીં સરળ છે. જરૂર છે જનસંખ્યા કોંગ્રેસની પડે રહે તેની. તોજ તે ટકી શકે અને વિશ્વમાં પોતાનો પ્રભાવ ઊભો કરી શકે. છેલ્લી ચૂંટણી વખતે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું છે કે જગતની મહાન શક્તિઓ પણ ભારતની સક્રિય તટસ્થતા અને પ્રભાવને સાંખી શક્તિ નથી અને કોંગ્રેસને તોડી પાડવા માટે એક વિશાળ પાયા ઉપર અંદરખાનેની તૈયારીઓમાં વિદેશીઓનો પણ હાથ હતો. કોંગ્રેસ ત્યારે જ પ્રભાવ પાડી શકે જ્યારે તેને મત નિશ્ચિતતા હોય અને તેથી કરીને તેને મનની નિશ્ચિતતા મળે. આ માટેજ કોંગ્રેસની સાથે જનસંગઠનો રાજકીય માતૃત્વ સંબંધ હોવો જોઈએ એમ અનુબંધ વિચારધારા કહેવામાં આવે છે.

આ અંગે ગામડાનાં નૈતિક લોકસંગઠનો ઊભાં ન થાય ત્યાં સુધી અને રચનાત્મક કાર્યકરોનાં નૈતિક સંગઠનો લોકસેવક સંગઠનો ન થાય ત્યાં સુધી પ્રગ્નને સદન કરવું પડશે. વિનોબાજીએ એક વાર કહેલું કોંગ્રેસ કદાચ અદિસક કાર્યક્રમોમાં આડખીલી ઊભી કરે ખડકસમી ઊભે રહે. ભાલ નળકાઠાની પ્રવૃત્તિમાં આપણને પણ ત્યાંથીજ મુશ્કેલી આવી

નિશ્ચિત માર્ગ અપાતાં વર્તણૂકના કારણે નિશ્ચિત નીતિ નથી. સંશય અને
 મર્યાદાની વચ્ચેના ન રહે તેઓ વધુ પડેલા અને ગામજવાદના રહે
 તેઓ અને પછી તે ગામજવાદના વધુને વધુ પડેલાની નીતિ કે રીતની
 પાકાઈની નીતિ અપાતાવામાં આવે અને, આમ જણીતે તેઓ આપે
 તેની મર્યાદા કોઈને પાળ કરી અને અંગત નિયમ કરી તેને સાંકળે
 અને જનમગરનાં જ મન પાળી તેને નાનું નવાવરી એ મર્મ પડે
 રહે છે.

કોંગ્રેસને રાજકીય માતૃત્વ મળવું જોઈએ :

રામજવાદ જ સપ્તસિત્તી વહેંચણી કરે છે એવું નથી. આ જાતના
 દેશમાં મર્મદર્શિએ (વર્ણવિમર્શની રૂએ) જે ગામજવાદ મુકાયો
 તેમાં સંપત્તિની વહેંચણી આવી જ નવા છે. એટલું જ નહીં, તેના મર્મ
 સંસ્કારોમાં માનવતાના નામે પણ દાન કરી જતાવું પણ આવે છે.
 એટલે જો તો આવી સરળ છે, જરૂર છે જનમગરના કોંગ્રેસની પડે
 રહે તેની. તોજ તે ટકી શકે અને વિશ્વમાં પોતાનો પ્રભાવ ઊભો કરી
 શકે. છેલ્લી ચૂંટણી વખતે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું છે કે જનમગરના
 મહાન શક્તિઓ પણ ભારતની સક્રિય તટસ્થતા અને પ્રભાવને સાંપ
 શક્તિ નથી અને કોંગ્રેસને તોડી પાડવા માટે એક વિશાળ પાયા ઉપર
 અંદરખાનેની તૈયારીઓમાં વિદેશીઓનો પણ હાથ હતો. કોંગ્રેસ ત્યારે
 પ્રભાવ પાડી શકે જ્યારે તેને મત નિશ્ચિંતતા હોય અને તેથી કરીને તેને
 મનની નિશ્ચિંતતા મળે. આ માટેજ કોંગ્રેસની સાથે જનસંગઠનોને
 રાજકીય માતૃત્વ સંબંધ હોવો જોઈએ એમ અનુબંધ વિચારધારામાં
 કહેવામાં આવે છે.

આ અંગે ગામજવાદનાં નૈતિક લોકસંગઠનો ઊભાં ન થાય
 અને રચનાત્મક કાર્યકરોનાં નૈતિક સંગઠનો લોકસેવક સાં
 ત્યાંસુધી પ્રજાને સહન કરવું પડશે. વિનોબાજીએ એક
 કોંગ્રેસ કદાચ અહિંસક કાર્યક્રમોમાં આડખીલી ઊભી કે
 રહે, માલ નળકાંઠાની પ્રવૃત્તિમાં આપણને પણ ત્યાં

મેં ઇન્દુકને પણ કહ્યું છે : “ તમારે હડતાલની અવેજી કરવી પડશે. તમે હડતાલ પાડશો અને સામ્યવાદીઓ પાડશે તો કોની અસર થવાની ? એટલે જોના જદલે અવેજીમાં શુદ્ધિ પ્રયોગ આપવો જોઈએ. અને તે થાય ત્યારે તેની ચોક્કી કરનાર અસરકારક જળ પડે જશે.” ખંડુભાઈ, વસાવડા વગેરે ગાંધી વિચારના અને ધડાએલા સેવક છે; નેઓ છે ત્યાં સુધી ઠીક છે. પણ મજૂરોને જો સત્તા અને ધન તરફ વધારે ધ્યાન રહેશે તો અને તો તેનાં પરિણામો ખતરનાક નીવડશે. તે સંસ્કૃતિ તરફ ધ્યાન આપવું હોય તો નૈતિક ચોક્કી જીભી કરવી પડશે.

શુજરાતનાં તોફાનો વખતે કુરેશીભાઈએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે ખાલ નળકાંઠા પ્રાયોગિક સઘે દોરવણીનું કામ ઉપાડી લીધું. સમાજને ટકવાનું અસરકારક સાધન, કોંગ્રેસને રાજકીય રીતે નિશ્ચિત કરી જોઈએ. સાથે સાથે ગામડામાં કામ કરવા માટે, કેટલાક કાયદા ગામડાંને સ્પર્શે છે, માટે ગામડાનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારાય તે મુજબ કામ કરવું જોઈએ.

ગ્રામ સંગઠનો (લોક સંગઠનનો એક ભાગ)નો સ્વીકાર થયો છે પણ હજી કેટલાક કોંગ્રેસીઓને ગળે આ વાત ઉતરી નથી. તે ગ્રામ પંચાયત રૂપે ગામડાંનું કાર્ય ગામડાં કરે અને તેનું પ્રતિનિ જિલ્લા સમિતિમાં આવે તે અગે ઘણાં પ્રાંતોમાં કાર્ય થઈ રહ્યું છે. કે પંચાયતોમાં ગ્રામ સમઠનોએ જવું કે નહીં તે પ્રશ્ન છે ?

આ દિશામાં મારું માનવું છે કે લોકોનું નૈતિક ધોરણ સુધ નિમિત્તે સત્તા તો હાથ ધરવી જોઈએ નહીંતર વિજ્ઞાતીય તત્ત્વો પ્ર જાય તેવો ખતરો રહે છે. એકવાર શહેરની સુધરાઈઓમાં કે ભાગ ન લેવો એવો ઠરાવ આવેલો ત્યારે મેં એનો વિરોધ કરેલો.

સાંસ્કૃતિક કે શિક્ષણના ક્ષેત્રે કોંગ્રેસ પોતાનો ઉપયોગ દરિદ્ર ન કરે અને તે સંબંધનાં સંગઠનોને સ્વતંત્રપણે વિકસવા દેશે તો પરિણામ આવશે. આ સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ નૈતિક મળે તો તેનું બવિષ્ય ઘણું સારું થશે.

અસર પ્રતિદામ જે નેજા માટે જન ગણ વિશ્વશાંતિ માટે તો
જે માટે જનગણ વિશ્વશાંતિમાં નેજા અદ્યત્ન ગામતમાં આવેલ છે.

ગર્ગી - નિગારણી

વિશ્વવાત્સલ્ય સર્વોદય અને કોંગ્રેસ

શ્રી બાળવંતભાઈએ આજની ગર્ગીને પ્રારંભ કરતાં કહ્યું:
મારી દષ્ટિએ ગર્ગી ક્રાંતિ માટે જે સંસ્થાઓ (૧) વિશ્વવાત્સલ્ય (૨)
સર્વોદય દેખાય છે. આગ એ બન્નેનાં કોગને ઉપર ઉપરથી જોઈ
એક જ દિશા લાગે છે. બાળવંત ગાંધીજી કાગં આ બન્ને સંસ્થાઓ આગ
ધખાવવા માંગે છે. ઐ મૈયાના પ્રતીક દ્વારા જગતના તમામ ક્ષેત્રો
સંસ્થાઓ અને લોકો વિશ્વવાત્સલ્યની સામે છે જ્યારે સર્વોદય સામે
કેવળ થોડી વ્યક્તિઓ છે. રાજ્ય (કોંગ્રેસ) આ બન્ને વચ્ચે આવરણ
રૂપ દેખાય છે. છતાં ત્રણેય સંસ્થાઓએ કાર્યક્રમો આપી, પોતે થું છે!
તે બતાવી આપ્યું છે.

કોંગ્રેસ સિવાયના બીજા કોઈ રાષ્ટ્રીય પક્ષો પાસે હડતાલ, તોફાન
અને હિંસા સિવાય કોઈ કાર્યક્રમ નથી. સત્તા પર બેઠેલા પક્ષના દોષો
બતાવવા સિવાય તેમણે કોઈ જ રચનાત્મક કાર્ય કયું નથી. આ બધું
જનતા જાણે છે. તેથી સત્તા, સ્વાર્થ અને સોનું તેમજ ધર્મના નામે
બેદો દૂર કરવામાં જો વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કોંગ્રેસ ત્રણેય
અનુસંધાન કરીને કાગ કરે તો વિશ્વમાં સર્વોગી શાંતિ અને ક્રાંતિ થઈ
શકે. આ કામ ઝટપટ થવું જોઈએ. એટલે જ અનુબંધ શબ્દ ખૂબ
અગત્યનો થઈ પડે છે.

લોકો અને રાજ્ય વચ્ચે નિકટતા અને અંતર :

દ્વલેરાય માટલિયા : “મેં રચનાત્મક સમિતિ સૌરાષ્ટ્રને આ
પત્ર લખ્યો છે. તેમાંનો “પક્ષાતીત” ભાગ વાંચું તે પહેલાં રાજ્ય
લોકો અને સંરક્ષણ અંગે થોડુંક કહું. પ્રથમ હાથી, ઊંટ, ઘોડા વગેરે
સાધનો રાજ્ય પાસે હતાં. તે સંરક્ષણનું મુખ્ય કામ કરતું. શત્રુઓ

તેથી સંકેતિત થાય છે કે આપણી જ પૂજા અને પેર મર્યાદાને
 માન આપીને હજી રહે છે. આજમારેના કોંગ્રેસનાં પૂજા ધર્મ, કે
 મેચ મગફળો તેનાં પેર રહેતાં નહિં, નેતિક પાયા ઉપર મારે
 પામ્યમારના કોંગ્રેસનાં મજબૂત માન્ય સીધા, તેમ શહેરની કુલ
 મજબૂતમારના મગરના કે મજબૂતમારનાં પાણ એ માગે સ્વીકારે.
 કોંગ્રેસ નગિન અને.

આમમાં માગ પાલોગિક સચો અને પ્રત્યા તમા શહેરને
 વિશ્વાત્મક પાલોગિક મચો નેતિક દોરણી આગે તો કોંગ્રેસ, કુલ
 અને જનતા શહે, મકાનેત અને મંગીન અને. રમનાત્મક કાર્યકરો
 વાણીનો આતિ સચમ સાધનો જરૂરી છે તેમજ તેમજે રાજ્યાશ્રિત બન
 કરતાં આપનો તપ-ત્યાગ રેવાનો માર્ગ લેવો જોઈએ, તોજ તેજો
 સક્રિય તટસ્થ અને સત્યામદી બની તેજસ્વી બની શકશે.

મદાશુભરાતનાં તોફાનો વખતે ગાગડંગાંની અલ્લેડ ગ્રામ કુકડીએ
 તથા શહેરની તપસ્યાએ કોંગ્રેસને હુમ્મારી, શુદ્ધ અને સંગીત બનાવી
 શકી હતી. કોંગ્રેસમાં મૂડીવાદી કે સામ્યવાદી કે કામવાદી કોઈ પણ
 બળ ન પેસે તેની પૂરી કાળજી રાખવી જોઈએ અને તે રાજકીય ક્ષેત્રે
 કામ કરી શકે તે માટે તેની પાસેથી, આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક
 અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો લોકસંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનોને આપવાં જોઈએ.
 એકપક્ષની વાત ક્યારે થાય ?

માટલિયા : “અનુબંધ વિચારધારા એક પક્ષની વાત જનતાની
 તાકાત ઉપર કરે છે. આરબ જૂથની જેમ રાજ્યની તાકાત ઉપર નહીં
 અને જેમ ધર્મ જો સદાચારનો પાયો સ્વીકારે તો તેનો સમન્વય થઈ
 શકે તેમ જો પક્ષો લોકશાહીને આચરણ (વાતો) ના પાયા ઉપર સ્વીકારે
 તો જ તેમને કોંગ્રેસ સાથે ભેળવી શકાય; એ વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ.”

મુનિશ્રી સતબાલજીએ કહ્યું કે નેમિમુનિ અને માટલિયા બંનેની
 વાત વસ્તુ તત્ત્વરૂપે એક છે એટલે અનુભવે બંધનું સાચું સત્ય પ્રગટ થશે.

ત્યારે એમનું એ પેરિન કરવાનું જ્ઞાન પાડવું પડેલું અને રાજ્યસંઘ
છે. ગાંધીજીએ રાજ્યસંઘને અને પ્રથમ તીર્થ પણ્ય લોકસંગઠનો
અમાને. લોકસંગઠન સંગઠનોના વિચાર કરતાં જ્યાં તે કાર્ય અંગે
આજે એ કાર્ય પણ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે વિશ્વના રાજ્યસંઘની
શક્તિ માટે ભારતને સક્રિય ભાગગણ પાનાવવા માટેની અગત્ય છે.
અને એ માટે રાજ્યસંઘના તરીકે કાંઈકને નિર્ધાર કરવા માટે, તે
શુદ્ધ અને સચીન પાનાવવા માટે પ્રેરક અને પરક બળની જરૂર છે.

લોકસંગઠનોમાં પણ ત્રણ સંગઠનો લેવામાં આવ્યા છે : (૧)
ગ્રામસંગઠન (૨) નગરના મધ્યમવર્ગીય અને મજૂરોનાં સંગઠનો અને
(૩) માતૃસંગઠન. આમાં સર્વ પ્રથમ, ગામડાંને લેવામાં આવેલ છે.

આજે ગામડાંની સ્થિતિ શું છે તે અંગે વિચાર કરીએ. દેશમાં
યંત્રો વધ્યા છે એટલે ગામડું ચૂંચાઈ ગયું છે. મોટા મોટા શહેરોની
વસતિ વધતી ચાલી છે અને ગામડાં ભાંગી પડ્યાં છે. આ બધું દેશ
છતાંયે ભારતનો પ્રાણ કહીએ તો તે ગામડાં છે. એનું એક કારણ તો
એ છે કે અહીં વસતિ વધારે છે અને તે પ્રમાણે દરેકને ન્યાય પુરસ્કર
રોજી અપાવી શકે તો તે ગામડાં છે. એશિયામાં વધુ વસતિ વાળાં
બે દેશો છે ભારત અને ચીન. ભારતને પોતાની વસતિના જીવન માટે
ખેતી ઉપર આધાર રાખવાનો છે. અહીં ખેતી માટે વધુ અવકાશ છે.
ચીન તો સામ્યવાદ, તરફ ઢળી ગયું છે એટલે તેનો પ્રશ્ન રહેતો
પણ ભારત માટે ગામડાંમાં વસતી ૮૨% પ્રજાની નૈતિક જાગૃતિ
લોકસંગઠનોનો અવકાશ રહે છે.

ગાંધીજીએ બે વાત રજૂ કરેલી. (૧) ભારતનું એકમ
રહેશે અને (૨) ખીજી વાત એ કરી કે કિસાન (ખેડૂત)
કોંગ્રેસ છે. આજે ગામડું અને ખેતી એનો વિચાર કરીએ. ય
ધમાલ, વિજ્ઞાનની દોટ અને શહેરનાં આકર્ષણો આ બધાં વચ્ચે
અટવાઈ ગયું છે. તે છતાં તેને જ જગાડવું પડશે અને બદાર કાઢવું
કારણ કે ગાંધીજીએ નાદ વહેતો ધર્યો છે કે ભારતનું મૂળ ગામડું

આમ જોઈ શકાય છે કે ગામડામાં જોકે તો જનસંખ્યા રહે છે (૨) તે જીવન-ઉપયોગી ચીજોનું ઉત્પાદક છે, (૩) ત્યાં શ્રમ ગૌરવ છે (૪) અને સંસ્કૃતિનાં તરવો છે. આ બધાં કારણોસર તે તેનું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન થાય તો વિશ્વ શાંતિ માટે મહત્વનું કામ કરે.

આજે ક્યાંયે શાંતિ નથી દેખાતી. બટ્રાંડ રસેલ તે શાંતિવાદીઓના મગજમાં મંથન ચાલી રહ્યું છે કે શું કરવું? યુરોપ મહામંત્રીનું વિમાની અકસ્માતમાં પૂર્વયોજીત યોજના મુજબ મૃત્યુ થઈ કોંગ્રેસને ચૂંટણીઓમાં ખૂબ મદદનત કરવાની છે. (ચૂંટણીઓ પહેલાં આ વાત છે.) યૂરોપ, અમેરિકા, ફ્રાંસ અને રશિયા વચ્ચેનાં સંબંધો ક્યાં નથી. આ બધાની વચ્ચે શાંતિનો રસ્તો અનુબંધ વિચારધારાનો છે.

તેમાં વ્યક્તિને મહત્વ તેના વ્યક્તિત્વ પૂરતું જ છે. પણ ખાસ મહત્વ તો સમાજને અપાયું છે. સમાજ ધડાય છે સંસ્થાને લીધે. એ સંસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં સંસ્કૃતિના અંશો હોય. એટલે જ અનુબંધમાં લોકસંગઠન, રાજ્યસંગઠન, લોકસેવક સંગઠન અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓની સંસ્થા એ ચારેત્રો સાથે વિચાર કરવામાં આવે છે.

ભારતની સંસ્કૃતિમાં, અલિસક સંસ્કૃતિમાં જેમનો મોટો ફાળો છે, તેઓ છે રાગ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર. છેલ્લાં બે બુદ્ધ અને મહાવીરને ઐતિહાસિક રીતે જાણી શકાય છે. પહેલાં બેને રામ અને કૃષ્ણને રામાયણ અને મહાભારતથી જાણી શકાય છે. ભગવાન મહાવીરે સંધ્યા રચના કરી જેથી વ્યવસ્થિત રીતે એ યોજના કામ કરે છે-લોકોમાં માટે એ યોજના આજે પણ એટલી જ મહત્વની છે. બુદ્ધનો ધર્મ પરદેશમાં જોની જીવન તરફની મધ્યમ માર્ગીય નીતિના કારણે વ્યાપક બન્યો.

આ ચારેયને આપણે અનુબંધકાર તરીકે-ક્રાંતિકાર તરીકે ઘટાવી શકીએ. એ ચારેયનો લોકસંપર્ક કઈ રીતે રહ્યો તેનો વિચાર કરીએ. ગામડાં-કે આમ પ્રજા સાથે તેમનો અનુબંધ નીચે પ્રમાણે હતો.

$$\begin{aligned} \Delta \mathbf{y}_1 &= \mathbf{y}_1(t_1) - \mathbf{y}_1(t_0) = \int_{t_0}^{t_1} \mathbf{f}(t, \mathbf{y}_1(t)) dt = \int_{t_0}^{t_1} \mathbf{f}(t, \mathbf{y}_1(t_0) + \Delta \mathbf{y}_1(t)) dt \\ &= \int_{t_0}^{t_1} \mathbf{f}(t, \mathbf{y}_1(t_0) + \Delta \mathbf{y}_1(t)) dt = \int_{t_0}^{t_1} \mathbf{f}(t, \mathbf{y}_1(t_0) + \Delta \mathbf{y}_1(t)) dt \\ &= \int_{t_0}^{t_1} \mathbf{f}(t, \mathbf{y}_1(t_0) + \Delta \mathbf{y}_1(t)) dt = \int_{t_0}^{t_1} \mathbf{f}(t, \mathbf{y}_1(t_0) + \Delta \mathbf{y}_1(t)) dt \end{aligned}$$
[illegible]

ત્યારે ભારતના ગામડાંઓમાં ગાંધીયુગમાં તેની ખામીઓ કેટલી, ખૂબીઓ પ્રગટાવવાના થય્યા કાર્યક્રમો થયા છે. એમણે જ પેલા અમેરિકનને ભારતના ગામડાંમાંથી કેટલાંક મુંઝવે તત્વો મળ્યા તે એની વિશેષતા છે.

આને જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તેવાં સંયોગો હિમા થયા છે ત્યારે અદિ'સક્ર દળે તેને નિવારવાના ઉપાયો યોજના એ જરૂરી છે. ગામડાં ઉપર શહેરોને જે નિયંત્રણ છે તેને અદિ'સક્ર રીતે દુર કરવા માટે વિચારવાનું છે. આ માટે રાજ્ય સંસ્થા પાસે મદદની આશા રાખવી પધારે પડતી છે. તે માટે જનતા દ્વારા ક્રાંતિ કરવી હોય તેા લોકસંગઠનના સુખ્ય ભાગ રૂપે ગ્રામ સંગઠનની ખાસ જરૂર છે.

મને શ્રદ્ધા છે કે ગામડામાં આ બધા બજોનો અનુબંધ થાય
તો ભારતનું ગામડું વિશ્વનું પ્રેરણાસ્થાન બની જશે અને કોંગ્રેસ
ધડાશે, નહીં તો તેનું રૂપાંતર થઈ જશે. એ રીતે અદ્વિસદ સમાજ
રચના શક્ય બનશે.

અનુબંધ વિચારધારા

અને ગ્રામસંગઠિત

[૯]

મુનિશ્રી સંતગાદજી]

[૨૯-૯-૬૧]

અનુબંધ વિચારધારામાં લોકસંગઠનોનું રજાન, એના અનુષ્ઠાન ગામડું અને ગ્રામસંગઠન અંગે પ્રારંભિક વિચાર મર્મ ચૂકવે છે. ગામડાંમાં ખૂબીઓ ક્યાં છે. અને ખામીઓ ક્યાં છે તેની પણ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. આજે ગ્રામસંગઠનો કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુ જોશે અને કયો મસલો ત્યાં છે તે જોઈએ

ગ્રામસંગઠન શા માટે ?

એ અંગે ગાંધીવિચાર પ્રમાણે આપણે જોઈ શક્યા કે લોકશાહી સમાજવાદ માટે જે પાથો છે તે ગામડું છે. તેની અંદર આપણી સંસ્કૃતિનાં ઊંડા મૂળ પડ્યાં છે. ગામડાનું મહત્ત્વ ચાર બાબતોને લીધે છે :—(૧) જનસંખ્યા (૨) જરૂરતોનું ઉત્પાદન (૩) શ્રમનો આનંદ (૪) સરળતા.

આ ચારેય બાબતો શહેરમાં જોવા નહીં મળે. આજે શહેર વિજ્ઞાન અને આધુનિકતામાં તેમજ કૅટલીક પીછા બાબતોમાં આગળ છે પણ સ્વરાજ્ય આવ્યાના પંદર વર્ષ પછી પણ ત્યાં પશ્ચિમનો પવન વધારે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. ગામડાંમાં પણ જો કે એની થોડી ધણી અસર પહોંચી છે પણ હજી ત્યાં પૂર્વની અસર ઊંડી છે. જનસંખ્યાની

અનુબંધ વિચારધારા અને ગ્રામસંગઠિત

[૯]

મુનિશ્રી સંતગાલજી]

[૨૯-૯-૬૧]

અનુબંધ વિચારધારામાં લોકસંગઠનોનું રમાન, એના અનુભવ ગામડું અને ગ્રામસંગઠન અંગે પ્રારંભિક વિચાર મર્મ ચૂકવે છે. ગામડાંમાં ખૂબીઓ ક્યાં છે. અને ખામીઓ ક્યાં છે તેની પણ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. આજે ગ્રામસંગઠનો કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુ જોશે અને કયો મસલો ત્યાં છે તે જોઈએ

ગ્રામસંગઠન શા માટે ?

એ અંગે ગાંધીવિચાર પ્રમાણે આપણે જોઈ શક્યા કે લોકશાહી સમાજવાદ ગાટે જે પાયો છે તે ગામડું છે. તેની અંદર આપણી સંસ્કૃતિનાં ઊંડા મૂળ પડ્યાં છે. ગામડાનું મદત્ત ચાર બાબતોને લીધે છે :—(૧) જનસંખ્યા (૨) જરૂરોતોનું ઉત્પાદન (૩) શ્રમનો આનંદ (૪) સરળતા.

આ ચારેય બાબતો શહેરમાં જેવા નહીં મળે. આજે શહેર વિજ્ઞાન અને આધુનિકતામાં તેમજ કેટલીક બીજી બાબતોમાં આગળ છે પણ સ્વરાજ્ય આવ્યાના પંદર વર્ષ પછી પણ ત્યાં પશ્ચિમનો પવન વધારે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. ગામડાંમાં પણ જો કે એની થોડી ઘણી અસર પહોંચી છે પણ હજી ત્યાં પૂર્વની અસર ઊંડી છે. જનસંખ્યાની

અનુમંદ વિચારદ્વારા અને ગ્રામસંગઠિત

[૬]

મુનિશ્રી સંતગાલજી]

[૨૬-૬-૬૬]

અનુમંદ વિચારદ્વારામાં સોદસંગઠનોનું રચાનું, એના અન્ય ગામડું અને ગ્રામસંગઠન અંગે પ્રારંભિક વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. ગામડાં ખૂણીઓ ક્યાં છે. અને ખાખીઓ ક્યાં છે તેની પણ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. આજે ગ્રામસંગઠનો કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુ જોશે એ ક્યો મસલો ત્યાં છે તે જોઈએ.

ગ્રામસંગઠન શા માટે ?

એ અંગે ગાંધીવિચાર પ્રમાણે આપણે જોઈ શક્યા કે લોકશા સમાજવાદ માટે જે પાયો છે તે ગામડું છે. તેની અંદર આપણે સંસ્કૃતિનાં ઊંડા મૂળ પડ્યાં છે. ગામડાનું મહત્ત્વ ચાર બાબતોને લીધે છે :—(૧) જનસંખ્યા (૨) જરૂરોતોનું ઉત્પાદન (૩) શ્રમ આનંદ (૪) સરળતા.

આ ચારેય બાબતો શહેરમાં જોવા નહીં મળે. આજે શા વિજ્ઞાન અને આધુનિકતામાં તેમજ કેટલીક બીજી બાબતોમાં આજે છે પણ સ્વરાજ્ય આવ્યાના પંદર વર્ષ પછી પણ ત્યાં પશ્ચિમનો પવધારે જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. ગામડાંમાં પણ જો કે એની થોડી ધા અસર પડેલી છે પણ હજી ત્યાં પૂર્વની અસર ઊંડી છે. જનસંખ્યા

ભાગી નય. એટલે પેલાઓમાં હિંમત અને સંગઠન વધુ, જ્યારે અહીં કાયરતા અને ભાગલા !

આ દાખલો આખો પણ આ જ ખામીઓના કારણે ગામડાં આગળ આવી શકતાં નથી. આજે ગામડાંનો દોર સંચાર જોવા નહીં એ તો કોના હાથમાં છે ? શહેરોની પછવાડે કસ્યા (નગર) ચાલે છે. નગરની પાછળ ગામડાં ચાલે છે અને ગામડાં પણ અમૂક દાંડ તત્ત્વો કહે તેમ ચાલે છે. જ્યાં સુધી લોકસંખ્યા સંગઠિત નહીં હોય ત્યાં સુધી કોંગ્રેસ ઉપર વજન નહીં પડે. કદાચ કોઈ બીજી રીતે લાવવા માગતું હોય તો પણ તે જૂથ બાજી કરીને સત્તા દ્વારા લાવી શકે છે. પણ જનતા દ્વારા ક્રાંતિ કરવી હોય તો બધો વિચાર કરવાનો રહે છે.

એ માટે ગામડાંના નૈતિક પાયા ઉપર સંગઠનો કરી તેમજ અનુસંધાન વિશ્વ સાથે કરવું પડશે. જો તેમ ન થાય તો ગામડાં અલગ પડી જવાનું અને અતે તે પડી ભાંગવાનું, ઇતિહાસના પાત્રે એવું પણ જોવા મળે છે કે જ્યારે આક્રમણકારીઓ આવ્યા ત્યારે દરેક ગામડાંવાળાઓએ એમ કહ્યું; “ અમારું ગામ ન લૂંટશે. આગળ જાય ! ” તેણે આમ પોતાનો ખ્યાલ કર્યો; આખા દેશનો નહીં. દરેકને મોખો ચોકા-રસોડું. બીજા ગમે તે ચાય પણ આ ચોકા-ચોકામાં કંઈ નહીં. હું તો શુદ્ધ જ રહું છું. આમ ગામડું પોતે સલામત રહેવા ગયું અને દેશમાં ભંગ પડતો ગયો. છેવટે એની અસર ગામડાંને થયી વગર ન રહી.

અગાઉ ન્યાયનું કામ બાદશાહો ગામડાંને જ સોંપતા. કુળવર્ણ દેવી આપતી તે પણ તેમને જ નક્કી કરવા દેતા પણ આજે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ છે. પોલિસ પટેલ ગામનો; પણ મોટા સરકારનો, મહેસુલ પટેલ પણ સરકારી, તલાટી તોલમાં લીધો રહેનાર, તે પણ સરકારી. આ બધા અગાઉ ગામમાંથી જ ન્યાયપૂર્વકનું વળતર પામતા પણ હવે એ બધો પ્રબંધ રાજ્યે દાખમાં લીધો એટલે રાજ્ય તેનો

સંધર્મી જન્ય અને તેની અમર વિધિમાં પડેંગાડી સંધાન. આ બાબતે
વરસ પામ્યું સંધા નથી.

આપણે જો કેઈ પણ પરદેશનાં સારા ગામડાંની વાત એક
સાંભળી શકીએ તો ભારતનાં ગામડાંનું સંધાન પણ વિશ્વ સાથે
માટે ન થઈ શકે. પણ આ સંધાનનું કાર્ય તમાકા વાર મનુષ્યોએ
નહી નદને, નદ અપ્પાતને અને અપ્પાત સમુદ્રને ગળે એમ માન્યું
અનુસંધાન કોંગ્રેસ સાથે; કોંગ્રેસનું આપ્પા ભારત સાથે અને ભારત
વિશ્વ સાથે અનુસંધાન થતાં એક ગામડું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન સાધી શકે.

વિશ્વના અનુસંધાન માટે કોંગ્રેસને જ માધ્યમ :

કોંગ્રેસ માટે લોકોને માણું કહેવાતું છે એ સડી ગઈ છે; મનુષ્ય
ગઈ છે. એ અંગે અનુભવ વિચાર ધારામાં રાજકીય સંસ્થા સંસ્કાર
લંબાણથી ચર્ચા-વિચારણા કરતી વખતે તેનું મહત્વ સમજાવવામાં આવ્યું
છે. આજે વિશ્વ સાથે અનુસંધાન કરવું હોય તો બીજી એવી કઈ સંસ્થા છે
જે એ કામ કરી શકે? કોઈ ધર્મ સંસ્થા પણ એવી નથી કે જે
'યૂનો'માં પ્રભાવ પાડી શકે એટલે જોને કોઈ આદર્શ છે; તે
લોકશાહીની તમન્ના છે વિશ્વદિતની દૃષ્ટિ છે તેવી કોંગ્રેસને તમા
સામે આવે છે.

એક ચૂંટણી વખતે જ્યપ્રકાશજી આવેલા. ત્યારે રવિશંકર મદારાએ
પૂછેલું કે 'પ્રજાસમાજવાદી પક્ષને સરકાર સોંપી દેવામાં આવે તો તમે
ચલાવશો?' તો તેમણે જવાબ આપ્યો : "અમારી પાસે કયાં એટલા
બધા માણસો છે?" જો પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ પાસે એટલા બધા
માણસો નથી. શક્તિ નથી તો જનતા કેવી રીતે તેમના ઉપર વિશ્વસ
મૂકી શકે. ક્રાંતિ કરવી હોય તો તે સત્તા દ્વારા કે જનતા દ્વારા? તે
નક્કી કરી લેવું જોઈએ. સત્તાએ દ્વારા ચતી ક્રાંતિમાં લોક-પરિવર્તન
થતું નથી ત્યારે જન જાગૃતિએ ચતી જનતા વડેની ક્રાંતિમાં સુખ શાંતિ
અને સમાધાન આવે છે. પણ હવે, કોંગ્રેસ પણ સત્તા દ્વારા ક્રાંતિમાં

કચેરાનો બાન જો છે કે કોંગ્રેસ સાથે અનુમતિનાં કરવાનું છે અને સાથે રખાંતર પણ કરવાનું છે. આ વાતો જો પાંચ-જઘા કરે એટલે કામ દેમ થશે એમ દાવિ કરેજો; પણ અનુમતિનાનો રસ્તો સાફ છે અને તે મતાં બધે બમર થશે જ.

ગણતંત્રના અંગે કોંગ્રેસ સરકાર સાથે શુદ્ધિ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. અમદેસીની બે પંચાયતોએ ઠરાવ કરી દેશ આપ્યો. ભૂદાન સમિતિએ પણ દેશ આપ્યો. કોંગ્રેસ જિલ્લા સમિતિ બીજી તો કાંઈ ન કરી શકી, પણ કોંગ્રેસીઓએ ભાગ ન લેવો જોઈએ એવી વાત કરી. આદુ તો થશે પણ તેથી કોંગ્રેસ સાથે અલુસંધાન તો બંધ નહીં જ થાય. ગામડાંમાં દાંડ તરવો બરાબ છે. તેનું મૂળ કારણ તપાસતાં જાણી શકે સામંતશાહી અને મૂડીવાદ ત્યાં આવેલ છે અને શોષણ થાય છે એટલે ગાંધીજીએ શોષણ મુક્તિ માટે રેંટિયો આપ્યો હતો. પણ એ કાર્યનું સંગઠન આપી શકે તે પહેલાં તેઓ સાહ્યા ગયા. હવે એ કામ આપણે આગળ ચલાવવું જોઈએ.

ગામ સંગઠન અંગે તકેદારી :

ગામડાનાં સંગઠનોમાં સદસ્યરી પ્રવૃત્તિને મુખ્ય બનાવવી પડશે. શાપશુ ને મટાડવા માટે એ બહુ જ જરૂરી છે. તે ઉપરાંત તેમાં ખેડૂત મંડળ વગેરેનું ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. નાનાં નાનાં સેક

છે, તેમના દરેક કાર્યક્રમોમાં ગામનો મદદગાર અને સંસ્થાઓનું અનુસંધાન
છે. આવાં ગામોનું અનુસંધાન વિશ્વ સાથે ગાય તો જરૂર અસર પડે.
ન્યાયી સંગઠનને નમન

દેવજીભાઈ : નૈતિક સંગઠન મળ્યુત હોય તો સૌની શુદ્ધિ થ
એનો એક દાખલો આપું. અમારે બચાવમાં ગામના ટિલાટ તાલુકદાર
દીકરો ઉચ્છૃંખત થયો. તેના ધરવાળાં કચુળી બહેન, બીજા છની મ
એક કુંભારના ખેતરમાંથી બારા બાંધી આવ્યા. કચુળી તાલુકદાર પ
ગયો પણ બચુભાઈ (તાલુકદાર) એ દાંડ ન આપી. કચુળીએ ખેડૂતમંડળ
આશ્રય માંગ્યો બચુભાઈ તેના પણ આગેવાન દતા. શરૂઆતમાં
વિરોધ થયો પણ અને બૂત તરીકે તેમણે ગામના ધર્માદામાં પ્રાપ્તિ
રૂપે દંડ ભર્યો.

રાહુત કાંતિને ન થોભાવે !

શ્રાદ્ધ : જે રાહનું કાંતિને થોભાવે તેના કામમાં આપણે ન પા
નેઈએ. દા. ત. રેડક્રોસ સોસાયટીનું કામ ધાયલને સેવા આપવી
છે. પણ જો લડાઈ બંધ થવા સાથે તેનું અનુસંધાન ન હોય
તો ક્યારેક તે કામ લડાઈ ચાલુ રાખવા જેવું પણ બની જાય
એવી જ રીતે દાન દેનારના શોપણમાં ફર્ક ન પડે તો તે કાર્ય શોપણ
ઢાંકણ બની જાય છે. હું ધડિયાળના કામમાંથી અંબર ચરખાના ક
ઉપર એટલા માટે આવ્યો. પાયાનાં કામો સાથે આધ્યાત્મિક અનુભ
રહેવો જોઈએ જે સંતબાલજી, મુનિ નેમિચંદ્રજી, વ.ના કાર્યોમાં
એ જ આપણને પ્રેરણારૂપ બની અગાઉ ન થયેલાં કાર્યો કરવા મ
કટિબદ્ધ કરશે; પણ હુસ્લક બાળતોને મદત આપી સમય બગાડ
ન જોઈએ.

બધાં કાર્યોને ચોચ મહત્વ આપવું.

પૂ. નેમિમુનિ : “ રંટિયા અંગે શ્રોફે કહ્યું છે તે બરાબર છે
પણ તેની સાથે બાપુએ દરિજન સેવા, ન્યાય, આરોગ્ય, રાગીની સે

સર્વોચ્ચ ક્રાંતિ મર્યાદા મિત્તાળ એકની આમાધારણ વિમુક્તિથી ૫૫
નહીં થાય એ વાત સાચી છે. મંર્યાદાને આધારણ અને નિયમો અદે
ઓટરો તેને સીધે નિયત્રણ આવે.

અનુષંગિક વિચારધારામાં એક નહીં પણ સુખ્યપણે ચાર સંસ્કારો
અનુષંગિક આવે છે : (૧) આગડાં અને શહેરોનાં પગલત અને મધ્યમ-
વર્ગીય સંગઠનો. (૨) ધડાગેડાં રાજ્ય સંગઠનો (દેશમાં ક્રોએસ અને
વિશ્વમાં યુનો) (૩) દુનિયાબરના લોકસેવકોની સંસ્થાઓ તથા (૪)
દુનિયાબરની સાધુ સંસ્થાના ક્રાંતિ પ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ.

આને લઈને અનુષંગિક કાર્યમાં વિરોધો ડગલે અને પગલે અવસર
આવશે પણ કાર્યક્રમ આચરનારાં જિજ્ઞાસુ એવાં એકેએક ક્ષેત્રનાં તો
નારીઓને આમાં અવકાશ દોઈ વાડને તોડનારાં નિમિત્તો ભનશે, ૫૬
તે જતો વાડો નહીં બને કે નહિ બનાવે.

માનતા; પણ એ વખતે તાત્કાલિક પ્રશ્ન ભારતની આઝાદીનો હતો. એટલે તેમણે એને મદત આપ્યું અને કદાચ જીવતા હોત તો જરૂર ગામડાંના ઉદ્ધારનું કાર્ય આગળ ધપાવત. એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમોનાં સુત્રોમાં રેંટિયો, સ્વદેશી, ખાદી, ગ્રામોદ્ધાર વગેરે ગામડાંને જ વધારે સ્પર્શે છે.

આજે એ ગામડાંને ફરી ખડાં કરવાનાં છે. તે એકલાં ન થઈ શકે. તેમણે વિશ્વમાં પહોંચવું પડશે. નદી, નદ અને અખાત દ્વારા સમુદ્રે મળે તેમ ગામડાં રાજકીય સંસ્થા કોંગ્રેસ દ્વારા વિશ્વમાં પહોંચી શકશે.

અત્યાર સુધી ગામડાંની વિશેષતાઓ ઉપર આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ. હવે સાંસ્કૃતિક રીતે ગામડામાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો પડ્યાં છે તેનો વિચાર કરીએ. આજે દુનિયામાં મુખ્ય ચાર ધર્મો છે; હિન્દુ ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ. બધા ધર્મોનો મુખ્ય સંબંધ માનવ-સમાજ સાથે હોય છે. ક્યાંક વ્યક્તિ સાથે તે સંકળાયેલા અપવાદે નજર ચડે છે. હિન્દુ ધર્મનો વિકાસ હિન્દમાં થયો છે. તેમાં હિન્દમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો અને બહારથી આવેલા ધર્મોનું મિશ્રણ છે. ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, પારસી બધાની સંસ્કૃતિ એમાં લાગી છે. શકો, જૂથો, યવનો બધાનું અહીં સંગમ થયું છે. સમુચ્ચય કે સંગ્રહ એનું જ નામ હિન્દુ ધર્મ છે. એટલે જ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે હું પહેલાં હિન્દુ છું. હિન્દી બાદમાં છું. આજની હિન્દુ-સંસ્કૃતિ એટલે ચાર મુખ્ય ધર્મોના સમન્વયનો સાર છે. છે. તેણે, જૈન બૌદ્ધ, હિન્દુ ધર્મના સિધ્ધાંતો તો પચાસા જ છે પણ છેલ્લે છેલ્લે યવનો અને ઇસાઈ એ આવ્યા તો તેના પણ આદર્શોને અપનાવી લીધા છે. ગામડાઓમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિ કે ભારતની સંસ્કૃતિનાં દર્શન યથ શકે છે અને જે લત્તો બાકી રહ્યાં હોય તેવું વાવેતર પણ યથ શકે છે.

આ અંગે આપણે થોડાક દાખલાઓ જોઈ જઈએ. સર્વ પ્રથમ ગામડામાં ન્યાતમતના વર્જાએ દોડતા નથી. ચોડાં વર્ષો ઉપર હું સૌરાષ્ટ્રમાં ગયેલા ત્યારે એક વાત સાંભળી કે એક બંગી કુટુંબ કરાંચીમાં રહેતું હતું. તેની દીકરી પોતાના બીમારપતિને સાથે લઈ પોતાના પિયરના ગામને પાદરેથી નીકળી. અત્રીં તો તેનું કાર્ક ન હતું. પણ, ગામના પટેલે તેનું ગાર્ક નેતું.

જોડ કહે : " ત્યાં જોઈ વળતર વિચારવામાં મિત્ર વર્ગ
તેમાં સ્વિચ્છ મદારાજ પણ આવેલા. તે વળતર વર્ગના મળ્યો તે
ત્યાં નારનો રેલા ગયેલા. તે જોઈતી સ્ત્રી બનને પગે લંગડી હતી. મદ
જોડને પૂછ્યું : " સારી લંગડા થયા ? તમે જોઈ લંગડીયાઓ શું
પરજ્યા ? " જોડ કહે : " મદારાજ ! હું જાણીને પરજ્યા છું. નાનપ
એ લંગડી હતી. એ બીચારીને કાણ પરજ્યુત ? "

આત્ર નામ પ્રેમશબ્દ. સ્ત્રી પ્રરુપને ઉપયોગી થાય અને
સ્ત્રીને ઉપયોગી થાય ત્યાં જ ખરો પ્રેમ થાય. આજે મોટા ભાગે
આંતર્મર્તીય લગ્નો પાછળ રૂપ, મન, વિકાર કે કોઈ પણ પ્રકાર
લાલસા વધારે જોવામાં આવે છે. જોકે જોના મુસ્લિમ કન્યા સ
લગ્ન થયા. સંતાનના નામ પાડવાની વાત આવી ત્યારે મને પૂછતાં
કહ્યું : " કોઈ ઇસ્લામી નામ આપો તો સારું, આત્મીયતા વધશે.
સદ્ભાગ્યે સંત વિનોબાજીએ પણ એ વાતને ટેકા આપ્યો.

જોકે જૈન આગેવાનની દીકરી ખ્રિસ્તીને પરણી. સમાજમાં ધડાકો
થયો. પણ, જો એ ખ્રિસ્તીને સાચા જૈન બનાવવામાં આવે તો તેથી
સમાજને ફાયદો જ થાય.

“ તારા સંગને રંગ ન લાગે તો તું વૈષ્ણવ કાચો ”

હિંદુ ધર્મમાં એટલી ઉદારતા હોય, સામા માણસને પચાવવાની
તાકાત હોય તો સામો માણસ ધર્મિષ્ઠ કેમ ના બને ? માંસાહાર કેમ
ન છોડે ? કુચ્ચસનો કેમ ન છોડે ? અકબરે હિંદુધર્મ સ્વીકાર્યો; કારણ કે
તેને સારો સંગ મળ્યો. તો આવાં તત્ત્વો ગામડામાં તરત ઉપસી આવે
તેવું તેવું ખેડાણુ છે. માત્ર તેને સારો વળાંક મળવો જોઈએ. જૈન-
મુસ્લિમ લગ્ન વખતે સૌભાગ્યમલજી મદારાજ તે ગામ ગયા અને તે
વખતે સમાજે તે કુટુંબને અપનાવી લીધું.

રૂપ, ધન કે બીજી લાલસાના કારણે આવાં લગ્ન થયાં હોય તો
તેને મદત્વ જોઈ અપાવવું જોઈએ અને વાતાવરણ એવું સર્જવું

અમ કહે નથી. આ માટે તેઓ જમાડે ગામડાંમાં દેખાને ગામડાં
પહેલાં તેવાં પડશે; કારણ કે ગામડાંમાં હજુ પણ સંસ્કૃતિમાં આગળ
છે અને એ રીતે તેમની વિષયમાં મદત્તન રચાન છે. બીજાં એ છે કે
તેમનાં નૈતિક પડતર કરતાન છે એમને કે ધર્મ જે રાજ્યઆશિન બની
રહ્યો છે તેના બદલે રાજ્યને ધર્મ-આગિત કરનાં પડશે. એ માટે પપ્પ
લોકસંગઠનો જરૂરી બનશે. શહેરનાં મગઠનો આજે કાં તો આર્થિક
પાયા ઉપર, કાં તો કોમનાદી, કાં તો રાજકીય પાયા ઉપર મોટા ભાગે
રચાયેલાં છે. ક્યાંક જાતિઓનાં પણ સંગઠનો છે. આવાં સંગઠનો
કેવળ સંકુચિત ચતુર્થ જનાનવામાં જ મદદરૂપ થઈ શકે; જો તેમાં
બીજી જાતિ, ધર્મ, કોમ તરફ ઉદારતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રાખવામાં આવે
તો જ તેમની ઉપયોગિતા થઈ શકે. ત્યારે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ
ગામડાનાં સંગઠનો ચાલ તો તે સર્વકારણભૂત, સર્વદિતકારી અને
ઉપયોગી થશે. ચારે ધર્મોના સમન્વયની બુદ્ધિશા પણ ગામડાનાં સંગઠનો
દ્વારા ઊભી કરી શકાશે. આ ઉપરાંત ગામડાનાં સંગઠનોમાં બીજાન કેટલાંક
તરતો જરૂરી છે તેનો વિચાર દવે પછી કરશું.

અર્થ - વિચારણા

ગામડાં સંસ્કૃતિથી સભર છે

બલવંતભાઈએ ‘અનુબંધ વિચારધારામાં ગ્રામસંગઠનોનું સ્થાન’
એ બીજા મુદ્દા ઉપર અર્થ શરૂ કરતાં કહ્યું : “ગ્રામસંગઠનોનાં નૈતિક
નિયમો તેમજ રોટી-બેટી વહેવારમાં એકતા આવે તે અંગે ઉદાર-બનવાની
અને આત્મીયતા પ્રગટાવવાની વાત મને ગમી છે. અરૂંધતી ઋષિપત્ની
બંધ્યાં, હિંડબા રાક્ષસીનો વિવાહ પાંડવ સાથે થયો, શાંતનુ રાજ
મંત્રયગંધા સાથે પરણ્યાં, આવા અનેક દાખલાઓ વલુબેદ, જાતિભેદ
અને ધર્મભેદને અપમાણ કરાર કરતાં જોવા મળે છે. દરેક ધર્મોએ
ગુણને જ પ્રધાનતા આપી છે તો પછી શુદ્ધ અને ઇસાર્થ કે મુશ્કેલી
સાથે વલુબેદના કારણે શા માટે રોટી-બેટીનો ભેદભાવ પાડવો જોઈએ?

હતાં ત્યારે એ કુટુંબ અમારી પાસે આવ્યું તે વખતે જાહેન જે છાત્રી
રૂઢન કરે અને “જકરાં કાપે એ રીતે મને કાપે” એવી ભાષા વાપરે
એ જોઈને મને થયું કે આવા લગ્નોનું શું પ્રયોજન? આવેશ
આવીને આ રીતે લગ્ન થાય, છોકરાંઓ થાય અને કલેશ કે વિપદ
વધે એ રીતનું મિલન કોઈ કામનું ખરું?

એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં કેરલની એક હરિજન કન્યા સાથે એ
કાર્યકરનાં લગ્ન થયાં. તે કુટુંબ પણ મળેલું. તેમાં ભાઈ ઘણું સારું
કરે પણ મેળ ન મળે.

આ વાતો ઉપરથી એવું લાગે છે કે ભલે હૃદયથી એક ગરુડ
પણ લગ્ન જેવી બાબતોમાં નાતમાં પરસ્પર થાય તે જ સારું છે
જમવાનો પ્રશ્ન જૂદો છે કે ગમે તે નિરામિપાહારીને ત્યાં જમી રહી
પણ લગ્ન—વદેવારમાં ઘણા વાંધા આવે છે.

લગ્ન અગે વધુમાં વધુ ઉદાર એટલે હદ સુધી જ થયું જોઈએ કે જે
સંસ્કૃતિ અને એક રિવાજવાળાઓમાં લગ્ન થાય તો જીવન વદેવાર સુખ
આલી શકે. અલખત ગુરુદેવ કહે છે તેમ બન્ને પોતાનો ધર્મ પાળે
બાળકનું નામ સ્ત્રી ઉપરથી અને બાલિકાનું નામ પુરુષ ઉપરથી પાડવું
આવે તો આગળ જતાં આત્મીયતા આવી શકે પણ વચક્ષા ગાળતી
અવદશાનું શું? એ મિત્ર બાળકોના રોટી-ખેટી વદેવારનું શું? વધુ
જે જાતિના એ કન્યા અને સુરતિયા હોય તે જાતિના બીજા નરનારીઓને
તેમની કન્યા કે સુરતિયાની તંગી પડે તો તેમનું શું? આ ઉપરથી
મને લાગે છે કે ખેટી વદેવારની વાત બરાબર નથી.”

ઉપસંહાર

ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પરત્વે ખૂબજ ચર્ચા ચાલેલી અને અતિ તારખું જે
નીચેનું કે બન્ને કુટુંબોની સમ્મતિથી આવાં લગ્નો થાય અને તે
પણ સંવત્ર અને સદગુણ મુખ્ય દોય તો સારું. સાધુ સાધવિત્રી કે

ગામગામની આર્થિક

અને સામાજિક સ્થિતિ

[૧૨]

મુનિશી સંસ્થાપન |

[૧૦-૧૦-૧]

સામાજિક અને આર્થિક જીવનના આગળના આગમનના શાંતિ
નેમો વિચાર આપવા સ્વીકૃતિ થઈ ગઈ છે. જ્યારે આ સામાજિક
મુદ્દાઓ આગમનના આર્થિક અને સામાજિક નીતિઓ સિ
કરવાનો છે.

આર્થિક નીતિ ઉપર વિચાર કરવા પડેલાં જરૂરના અર્થતંત્ર
દિશા અને તેના પ્રત્યાસનો ઉપર પણ વિચાર કરવો પડશે. આગળ
જગતનું અર્થતંત્ર કેમ વધારે કરવું અને કેમ વધારે વાપરવું? એ
ઉપર જ આલી રહ્યું છે. આ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ઉપર રચાયેલી ભાવના
છે અને તેની અસર ગામડાંમાં ઉપર પણ થઈ છે.

સામાન્ય રીતે ગામડાંની અર્થનીતિનો આધાર યોગ્ય કૃષિ
અને યોગ્ય વિનિમય એ જો મુદ્દાઓ ઉપર રહેલો છે. આજે તો કે
ગામડાંનાં કૃષિપ્રદાનનાં સાધનોમાં વૈજ્ઞાનિક સદાયની અપેક્ષા રહે છે. તેમાં
વ્યાપકતા નથી તો તે પણ લાવવી પડશે. ગામડાંની અર્થનીતિ સામર્થ્ય
છે. સમૃદ્ધ - કલ્યાણ એની પાછળની ભાવના છે. આપણે એકલા પોતાના
માટે ખેતી કરતા નથી, પણ આપણું ગામ છે તે માટે કહીએ છીએ.

મગ્ન કરતાં કયું : “જેરણો ને મોઢે રાખો છે, ભગવાન ઉપર
શ્રદ્ધા દોય ને તેને પાણી મોકલવા મહે.

ભગતને લાગી ગયું દિવસમાં અને મોઢ્યા: “આ જેરણો અમરનો
નથી રાખ્યો. મને માન પીછું ઉપર અદા છે. ને પાણી મોકલ્યો.”
તેમણે મગ્ન કર્યો. હવેથી ત્યાં પાણી ન મોકલે ત્યાં મુઠી ઊઠવાનો
નથી; ખાવા-પીવાનો પણ નથી ગામ નાંમળીને જી મર્મ મયું. એધવજી
ભાઈના પત્નીએ કપડો આપ્યો. એધવજી ભાઈએ ભગતને આજીજી કે
કે પ્રતિજ્ઞા દાંડો. પણ ભગત રવા મડકમ ! ભગવાનના ધ્યાનમાં લીન
કલ્પનામાં ન આ વ એ રીતે વાદળાં મેરાવા લાગ્યા અને વરસાદ વરસ્યો

દમણના સમયમાં વિજ્ઞાનથી વરસાદ વરસાળી શકાય છે તેવીજ
રીતે આત્મશક્તિ, આત્માનું વિજ્ઞાન પણ કામ કરે છે. ગામડામાં
કહેવાય છે કે વરસાદ ના વરસે તો યધાનાં પાપ ભેગાં થયાં દશે.
એવી જ રીતે ધરતી અન્ન આરે છે એમ સંભળાય છે. તેનો અર્થ એ
કે આપણી માનસિક અસરો યધા ચેતન ઉપર થાય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગામડાંઓમાં જે કુતપન્ન કરાય છે
તેની પાછળ તે યધા માટે છે; યધાને કામ આવે એવી સહિયારી
સામૂહિક કલ્યાણ ભાવના રહેલી હોય છે. એજ રીતે અનાજ પાકે પછી
વિનિમય કરી રીતે કરવું ? એટલે વાણીયો તોળે. તો તેને મહેનતાણાંમાં
અનાજ મળે. સુધારે હળ વ. બનાવ્યાં તો તેનો પણ ભાગ, કુંભાર,
વાળંદ, સાળે, લુહાર, મોચી, વણકર, ચમાર એ યધાનાં કામ અને
સેવા બદલ જોડત અનાજને વળતર રૂપે આપે. આજે પણ એ પ્રથા
ધણાં ગામડાંઓમાં ચાલુ છે. ગામડું આખું એક કુટુંબ હોય એ રીતે
વર્તે છે. આ યધાને આપતા અનાજ વધે ત્યારે સતી સંત, પંખી
યધાને પોષે છે.

ખનાસકાઠામાં જોયેલી અને સાંભળેલી આ વાત છે. ત્યાં ઠોરને
પાણુમાં અનાજ ખવડાવતા, વસવાયાને આપતા, પોતાને બાર માસ

નથી. તેને આજનું રાજ્યતંત્ર પોતે છે. એ જાનનેનો સમાજ ઉપર કબ્જો
કબ્જો નથી પણ બ્યાપક પ્રમાણ પણ છે. પરિણામે મોટા શહેરોમાં
સહુ કેવળ પોતાનું જ વિચારતા હોય છે. સામાજિક રીતે વિચારવાનું
બહુ ઓછાને સૂઝે છે.

રાજ્ય તરફથી પણ ઉદ્યોગ-મધ્યાના વિકાસ માટે શહેરો કે તે
ઉપનગરો પસંદ કરવામાં આવે છે. પરિણામે મુંબઈ, કલકત્તા દિ
જેવા શહેરો અને લાખોની વસ્તીવાળા મોટા નગરોની વસ્તી પ
બમણી થઈ ગઈ છે. અને ગામડાં તૂટી રહ્યાં છે. શહેરના આકર્ષ
માણુસને ગામડાથી દૂર કરી મૂક્યો છે. સામાન્ય ગણતરી એ છે
શહેરની દર લાખ માણુસની વધતી જતી વસ્તી પાછળ ૪૦૦ ગામ
તૂટે છે; અને તેનાથી વધારે ગામડાં વસ્તી વગર કે અર્ધા વસ્તી
કારણે નકામા બને છે. આમ ગામડાનું અર્થતંત્ર પડી ભાંગ્યું છે એ
અહિંસક સમાજની રચના અગર તો ધર્મમય સમાજરચના કરવા મા
સર્વ પ્રથમ મૂડીવાદ અને રાજ્યતંત્ર જાનનેનો કબ્જો ગામડાં ઉપર
દૂર કરવો જોઈશે એટલું જ નહીં શહેરનાં પ્રલોભનો અટકાવવાં જોઈ
મતલબ કે આજની સામાજિક-આર્થિક નીતિ બદલવી પડશે.

આ માટે હું સર્વ પ્રથમ ગામડાઓમાં ગયો. ત્યાં સાદીસી
વાતો કરી. તેમને કહ્યું કે તમે અનાજ વાવો છો ત્યારે તો સત
જતિ, પશુ-પંખી બધાનો એમાં ભાગ છે એમ બોલો છો; પછી
પંખીઓને ભરવા ગોફણ કેમ લો છો? તમે તો જંગલના તા
કહેવાવ ! પશુપંખીઓ ક્યાંથી ખાશે ?

તેમની વાતો સાંભળી. તેમને પરવડતું નથી. ભાવો પોષાતા નથી
અને અનેક પ્રકારે તેમનું શોષણ ચાલુ છે. તેમો ઈલાજ એક જ છે
નીતિના પાયા ઉપર તેમનું સંગઠન ઊભું કરવું. ગામડામાં મુખ્ય ત્રણ
વર્ગ છે : (૧) ખેડૂત, (૨) ખેતરમાં મજૂરી કરનાર અને વસવાટ
(૩) ગોવાળો કે ભરવાડો. વિનિમય કરનાર જે સાદકાર વર્ગ છે

ભારતની પોતાની અર્થનીતિ

તેમિથુનિ : આજની સરકારી અર્થનીતિ રશિયા, ચીન, જાપ
અમેરિકા વ.ને નજરને નક્કી કરાગ છે, પણ જગતના અર્થતંત્રનો પ
આજે યંત્ર છે; તે પ્રમાણે ભારતમાં ન ચાલી શકે. કાગળ કે ભારત
જનસંખ્યા વધારે હોઈ માત્ર યંત્રોથી તો બેકારી જ વધે. એટલે જા
માટે તેની પોતાની જ ટ્રાગોને (કે જ્યાં બહુસંખ્યાક લોકો છે) અ
લક્ષીને, માનવતા અને નીતિના પાયા ઉપર અર્થરચના ગોઠવવી પડે
એમાં યંત્રો અને વિજ્ઞાન પણ રહેશે, પણ એ રહેશે નીતિની સાથે જ
નીતિ અને માનવતા વિનાનું વિજ્ઞાન તો રાવણની પાસે પણ હતું. પં

અને અમલદારી આવી. પરિણામે, નાદારી, લાચારી, અને બેચેની
આવી. હવે શિરબેરી ન આવે તે જોવું રહ્યું.”

અખવંતભાઈએ ઘણા દાખલા દલીલો સાથે જણાવ્યું : “ જ
પંચાયતોમાં આગેવાની આવે છે તે વણધડામેલાં ગામડાં હોય
દાંડતરવોની આવે છે. આવા ચારિત્ર્ય વગરના, દાંડ કે શાંતિશાઈ
માનનારાં સરપંચ કે ન્યાયપંચ શી બધીવાર કરવાના હતા ? ”

દંડીસ્વામી : “ વાત સાચી છે. તેથી જ આવાં બધાં કાર્યો
માર્ગદર્શન નિરપૂર્ણ અને સર્વાંગી દષ્ટિવાળા ક્રાંતિપ્રિય સાધુ પુરો
આપવું જ પડશે । ”

શ્રોદ્ર : “ આ અંગે પાંગળા અદિસા નહીં પણ યોગાતુરપ ક
કરવું પડશે. જગતનો પ્રવાહ જોતાં આમોઘોગ બાદ ગૃહ-ઉદ્યોગ
પછી યંત્રોને પણ પૂરક રૂપે લેવાં તો પડશે. આમસંગઠનથી વિશ્વસંગ
જોજ જગતની ભોગ પ્રધાન અર્થનીતિને ફેરવવા માટે ઉપાય દેખાય

ઉપસંહાર

પછી સામુદાયિક અદિસા અંગે કેવા પ્રયોગોની ચર્ચા ચાલે
તેનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

“ જેમ ગામડાંમાં દાંડતરવો છે તેમ શહેરોમાં પણ છે. તેમ
દાર ગાળે છે, પીએ છે, વેચે છે અને છાકટા ચર્ધ સજ્જનોને હરાવ
કરે છે. બહેનોને પજવે છે અને પૈસા ટકા પડાવે છે. તેમની સાથે
ગૂંડગો દામગાર્ડ અને પોલિસવાળા પણ ઘણીવાર મળી જાય છે.
લાંચની નાબૂદીમાં તો લાંચની છાંડી તપાસ કરવી પડે, કાનૂની મુદ્દાઓ

ગ્રામસંગઠન વડે મૂલ્ય

પરિવર્તનની પ્રક્રિયા

[૧૨]

મુનિશ્રી સંતબાલજી]

[૧૭-૧૦-૬૧]

વિશ્વમાં અદિસક ક્રાંતિ કરવા માટે ગામડાનો અને તેમાં પણ ભારતનાં ગામડાનો વિચાર કરવો પડશે. અદિસક ક્રાંતિના વાદન માટે આપણી દૃષ્ટિએ ત્રણ ચોક્કસ છે : (૧) ગામડું, (૨) પાશ્વતર્ગ, (૩) નારી સમાજ. એમાં ગામડાને વધારે મહત્વ આપીએ છીએ. અગાઉના સમયમાં નગરો ' નકરોયસ્મિત્ તત્તનગર ' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કર વગરનાં વિનિમયના સ્થળો હતાં; ગામડાંના પોપક હતા. અને એમને એ રીતે મદત્ત આપાતું પણ હવે શહેરો ગામડાંના પોપક બનવાના બદલે શોપક થઈ રહ્યા છે. ઇતિહાસના પાને અમૂક ક્રાંતિકારોએ પણ શહેરોને મુખ્ય મધ્યબિંદુ રાખીને શહેરની સંસ્કૃતિના વખાણ કર્યાં તું નગરે ચઢે છે, તે ન-કર વાળા વિનિમય સ્થળ તરીકે ઠીક હતું. પણ ખ્રિસ્તીશરે આખ્યા બાદ જે શહેરી સંસ્કૃતિ વિકસી રહી છે તેના કારણે ગામડાંને મંદબુદ્ધિ અને નકામા ગણવામાં આવે છે. ગામડું એટલે જાણે કાંઈ નહીં, અજ્ઞાન, અજ્ઞાન, હલકું. આ કેવો છે તો કહેવાય ગામડીયો છે. રાંચો છે. કોઈ વસ્તુને મૂલ્યવતી હોય તો પણ કહેવત પડી ગઈ કે આ વસ્તુ કેવી છે ? તો કહેવાય કન્ટ્રી-મેડ (ગામમાં બનેલી). દેશમાં બનેલી વસ્તુ; એટલે કે ગઈ ગુજરી. એમ સમજવામાં મોટામાં મોટું નુકશાન જે થાય છે તે સ્વદેશીભાવના અને સ્વાભિમાનનો નાશ.

અનુબંધ વિચાર ધારામાં

નગર-લોકસંગઠન

[૧૩]

મુનિશ્રી સંતબાલજી]

[૨૪-૧૦-૬૨]

ગ્રામસંગઠન પછી નગરના લોકસંગઠનનો વિચાર કરવાનો છે. નગર શું છે ? અને તેના લોકોનું સંગઠન શા માટે ? એ ઉપર જિંડાબુદ્ધિ વિચારવાનું છે. આજના નગરો વિશે ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે “ શેતાનના ચરખા છે ” “ જ્યાં કર નથી તે નગર ” એ જુની વ્યાખ્યા છે. અગાઉ લોકો નગરમાં જવા રાજી ન થતા, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વધતા અને પરદેશ ખેડવા જવાનો મોહ વધતા ગામડાંના લોકો બહાર ખેંચાતા ગયા. માલબહાર જાય અને બહારથી માલ આવે. એ માટે દરિયો મુખ્ય હતો, અગર તો નદીનો પ્રવાહ આધારભૂત હતો. તેથી દરિયાકાંઠે શહેરો વસ્યાં, નદીકાંઠે પણ નગરો વસ્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં જમનગર, પોરબંદર, બાવનગર ગોખા વગેરે શહેરો વસ્યા તેનું કારણ સાગર કાંઠો છે. સુરત પણ તેમજ વસ્યું. મોટા ભાગે હિંદના પ્રાંતોની રાજધાની કે મુખ્ય શહેરો, રાજસ્થાનને બાદ કરતાં કોઈને કોઈ નદીકાંઠે કે દરિયા કાંઠે વસ્યાં છે.

નગર એટલે આયાત-નિકાસનું સ્થળ. વધારાનો માલ બહાર મોકલે અને ખુટતો માલ મંગાવે. ત્યાંનો વહીવટ નાના હાકોરો કરે. તેમજ લોકોને આકર્ષવા કહ્યું કે તમે ડરો નહીં, તમારી ઉપર કોઈ ભતતો કર લેવાશે નહીં; તેમજ બીજી સવચડો પણ કરી આપીશું. તમારા ધંધા

જોટલે આ શહેરોને પલટવાં કદી રીતે ? અતુળંધ વિચારકો
 પ્રમાણે જો લોકો પણ ધર્મગમ સમાજ રચનાનાં અંગ કેવી રીતે બને ?
 વિચારવાનું છે. એમનો દાર્દ્રિક પલટો ન થાય તો શોષક
 શોષિત એ બંને વર્ગો વચ્ચે સંઘર્ષ જામે. જો સંઘર્ષ ટાળ
 બંને પક્ષો દળીમળીને રહે જો જોવાનું છે. ચીનમાં આ સંઘર્ષ
 નિગ્રહનું ન થયું. જોટલે થોડા સામ્યવાદીઓએ ગામડાં
 તૈયાર કર્યાં. પછી જો જ ગામવાળા બીજે ગામ જાય અને બીજે
 ત્રીજે ગામ. આમ સામ્યવાદ ચીનમાં ફેલાઈ ગયો. પણ, શેષ
 ગયેલો. જોટલે રવિશંકર મલ્હારાજ જ્યારે ચીનમાં ગયા ત્યારે તેમ
 સાંભળ્યું કે જમીનદારો અને મૂડીદારોને જલદરમાં ગોળાથી મારી નાખ
 વામાં આવ્યા. લોકોનાં ટોળાં આનંદથી કિકિયારીઓ પાડે કે
 કુણતા આખી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. આંગકાઘશેકને તો ત્યાં
 ભાગવું પડ્યું. જોટલે આજનાં શહેરોને પલટીયું નહિ તો દિવસ
 પરિસ્થિતિ સર્જતાં વાર નહિ લાગે. ચીનના જેવું દિવસમાં ન થાય
 માટે અહીંના શહેરોને પલટવાં જોશે. આપણા દેશમાં ધર્મશુરો
 કાંતિકારો, નેતાઓ પાડ્યા છે. તેઓ લોકોનો આ સંઘર્ષ ટાળીને બંને
 વચ્ચે પ્રેમ-સંબંધો જોડીને કામ કરતા આવ્યા છે, અને કરે છે.

ગાંધીજીએ જોટલા માટે સર્વ પ્રથમ ગામડું પસંદ કર્યું. તેઓ
 પ્રથમ કોચરન-પાલડીમાં બેઠા, પછી સાળરમતીમાં બેઠા. શહેરમાં મના
 તો પણ શહેરથી દૂર અને ગામડાની પાસે. વર્ષથી દૂર શેઠાંવમાં આવ્યા
 બનાવ્યો. તેમની ઇચ્છા હતી શેતાનના ચરખા રૂપે આ શહેરને
 દેવનો ચરખો બનાવવાની હતી. શહેર અને ગામડાંના સંબંધો પ્રેમ
 બનાવવા હતા. પણ એ કાર્ય કરી શકે તે પહેલાં તેઓ આત્મા મર
 ગાંધીજીએ બેસું કે મેકાલે વ.એ લખેલું સાહિત્ય ભારતની સંસ્કૃતિ
 નાશ કરનાર છે તેના ઉપરથી દિવના લોકો મૂખ છે એવી જાણ
 ઉપસતી હતી. બીજી બાજુ તેમના દ્વારા શોષણ ચાલુ હતું. લોકો
 મનની સ્થિતિ પણ ડામાડોલ હતી. ગાંધીજી યુગદ્રષ્ટા હતા. તેઓ

સામાજિક સમાજના પ્રાચીનાત્મકતા પામી છે.

સાહેબનાં લોકસાગરનો અંગે અંગી કદવના છે કે તે જેમ જેમ વધતા જશે અને તેમાં પામી ખાસ કરીને માતૃસામાજને રમપાતાં જશે તેમ તેમ વિકાસ થતો જશે. ઔદ્યોગિક શાંતિ માટે વિદેશીકરણ વિચારનું પડશે. જે જેકુનોની જમીન છૂટી ગઈ અને તેઓ સાહેબનાં જમીન ગીતોમાં જોડાયા જોડશે એ ગામડાંવાળાને સંગઠિત કરવા પડશે.

જાહેનોને—મધ્યમવર્ગની જાહેનોને સંગઠિત કરવી પડશે. નવરાશનો ઉપયોગ કરતા શીખે, તે જતાવવું પડશે. રામો જોઈએ, રસોઈયો જોઈએ, મતલબ કે કામ ન કરવું પડે તેવું જોઈએ. પરિણામે નવરાં હોય. ત્યારે સારી વાતો થાય તો સારું, નહીંતર નિંદા—કુચલી તો ચાલુ જ હોય. તે ઉપરાંત દેખાદેખીનો રોગ પણ વ્યાપક પળે ફેલાય છે. નવી ખરીદીના નામે બહાર ફરવા અને પૈસો ખર્ચવો તેમજ ખરીદી નહોતો

(૩) જરૂરિયાતદારીનું સક્રિય જ્ઞાન : રચનાત્મક કાર્યકર પોતાની જરૂરિયાતદારીનું સક્રિય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. રાજ્યના આગેવાને છટકે, સામાજિક કાર્યકરો છટકે, કદાચ બધાને છટકે તે છતાં તેને “એકસો વને રે...” જેમ દર્શાવે આગળ વધવા રહેવાનું છે. તિમારપૂર્વક એક વાત લીધા પછી તેને આમદપૂર્વક વળગી રહેશે. તે કદિ એક નહીં કદો કે બેઠકોએ તેટલો સાચા મળતો નથી કે સફળતા વરતી નથી.

પણ ગાંધીજીએ જતાની આખું કે જે વ્યક્તિ માટે શક્ય છે તે સમાજ માટે પણ શક્ય જતી શકે છે. એટલું ખરું કે સમાજને દોરનાર ખાસ તો નેત્રી ને ૧ ને ૨ ૧ ધૂળ-વેસાની જેમ કાર્યકરો શોધી નવો કાલ આપ્યો છે.

ધૂળ-વેયાની જેમ કાર્યકરો શોધી

(૫) અખૂટ ધીરજ : કાર્યકરના જીવનમાં ઘણીવાર ધીરજ અંત આવે છે. ક્યાં સુધી એમને એમ ઢસડવું ? એની શંકા જાગે છે તેના જવાબમાં એટલું જ જણાવવાનું કે ધીરજ તો કદિયે ન ખૂટ જોઈએ. જગતમાં જો સત્ય ઉપર વિશ્વાસ હોય, કાકાસાહેબના શબ્દોમાં માંગલ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હો તો એ સત્ય-માંગલ્યમાં અમાંગલ્ય ટકી શકે જ નહીં. ધીરજથી જ આગળ વધી શકાય છે. એના અભાવમાં તો બધું કામ અટકી પડવાનું છે.

ધીરજ માટે શ્રદ્ધા-કાર્યમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. તે ન દોષ તે કાર્યકરો ટકી ન શકે. ગાંધીજીને તો દેશના અને વિશ્વના બધા રાજકીય

વેદિયો છે; ઉદાર થઈ શકતો નથી. આંખમાં આવી જાય છે.” જવાબ એવો પણ મળશે કે “ગમે તેવો તો પણ હું પવિત્ર છું. તમે ગોઠાવો કરીને આવ્યા છો!” આમ અનેક મતભેદોને નીવારવાનું કામ માર્ગદર્શકોનું રહેશે.

એટલે માર્ગદર્શકે પણ તેમને સંભાળીને ચાલી શકાય એવા થવાનું રહેશે. “ભાભાજી ભારમાં તો વડુજી લાજમાં” એવું નહીં હોય તો એવા માર્ગદર્શકને કાર્યકરો ફેંકી દેશે; સમાજ પણ ફેંકી દેશે. એટલે થોડાક પણ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓ તૈયાર થશે તો આ દર્શન-મૂઢતા, ધર્મ-મૂઢતા, ગુરુ-મૂઢતા જે સમાજમાં વ્યાપી છે તે આપોઆપ દૂર થઈ જશે. રેખા આગળ મોટી રેખા મૂકે તો આપોઆપ પેલી નાની થઈ જશે.

કિશોરભાઈ મશરૂવાળાનું કહેવું છે કે “સજ્જનોનું સંગઠન થવું મુશ્કેલ છે; દુર્જનોનું તરત થઈ જાય છે.” એટલે આ અર્થ કામ છે. પીતરાગ દેવો ઉપરની શ્રદ્ધાવાળા નિઃસ્પૃહી સંતોનું માર્ગદર્શન મળે તો થોડા અધૂરા કાર્યકરો હશે તે પણ વ્યવસ્થિત થઈ જશે. તે છતાં જ માર્ગદર્શકોને નહીં અનુસરશે તેઓ જનતા દ્વારા ફેંકાઈ જશે. ધણીવાર કાર્યકર વધતો વધતો આગળ ગયો હોય પણ પાછી ભૂલ થાય તો નીચે પટકાય છે. જૈન ધર્મમાં અગ્યારમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચેલો જીવ ભૂલ થતાં પહેલે ગુણસ્થાનકે આવીને ઊભો રહે છે. આવા લોકસેવકોનું સંગઠનનું કામ ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડવા જેવું ભગીરથ છે. તે છતાં કરવું જરૂરી છે. જો એ ન થાય તો રાજ્ય ઉપર જનતાનો અંકુ લાવવાની વાત બનશે નહીં. એટલે એક હોય કે બે હોય તેટલાથી શ કરવું પડશે.

ચાર ગુણ-ત્રિપુટીની વાત કરી તેવા આચારવાળા સેવકોનું સંગઠન થશે તો પણ ધણું કામ થઈ શકશે. તેમને માર્ગદર્શક પણ સારા મળ્યા હશે તે તેમની પ્રતિ કરશે. માર્ગદર્શક બીજી રીતે પૂર્ણ હશે પણ

પડવાનું. જ્યારે દર્શન યોગ્યું થશે તો ક્યાંયથી પાછા પડવાનું નહીં રહે.” ઐશ્વિક શ્રી કૃષ્ણ વગેરે વ્રતો ગ્રહણ ન કરવા છતાં સર્વાંગી તીર્થંકર શાથી થશે જો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાંચેલું પણ આજે વર્ગમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવનો તાળો મળતાં અનેરો આનંદ ઉપજે છે.

સર્વાંગી દૃષ્ટિનો ઉકેલ એકલાં શાસ્ત્રોથી ન મળે તેથી શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રે સત્સંગનો ગદિમા અન્નેડ વર્ણવ્યો છે. સંકીર્ણતાના કારણે વિશ્વવિશાળ અને સર્વોચ્ચ ઉદાત્ત હોવા છતાં જૈનધર્મ ખોટી પકડમાં પૂરાઈ ગયો છે. જૈનધર્મ જેવી મહાન શક્તિનો સદુપયોગ નથી તેવું કારણ દૃષ્ટિ સાફ નથી.

નવા કાર્યકરો

પૂંજાભાઈ : “સિદ્ધરાજે સદ્અલિંગ તળાવ બનાવ્યું તેમાં ઝોલી કરામત હતી કે એક જગ્યાએ વાગે અને હળ્લર સ્થળેથી રણકે. સવારના પ્રવચનમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તમોગુણીનું સંગઠન તો છે જ, રત્ને-ગુણીનું પણ સુલભ છે. સત્ત્વ ગુણીનું સંગઠન કરવાનું છે અને તે હોવાનું છે. ત્રિગુણાતીત સાધુ સન્યાસીઓનું માર્ગદર્શન હોય તો સત્ત્વગુણીઓ ભોગા રહી શકે નહીંતર વેરવિખેર થઈ જવાનો સંભવ છે. બાપુ ગયા પછી બધા વિખેરાઈ ગયા હતા ને ? વિનોબાજીનો બુદ્ધાન કાર્યક્રમ મળ્યો ત્યારે બધા ભોગા થતા જળ્યાયા પણ, જો મંકડન લાંબો મગય ન ચાલ્યું. એનું કારણ જો કે સેવાનો નવો અર્થ કરવાની જરૂર છે. શાહત કે બાળ સુશ્રુષા કરતાં પણ અદિસા વડે ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ પરિવર્તન લાવવું એને સાચી સેવા ગણવી જોઈએ.

ભાત્રનળા કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘનું લોકસેવક સંગઠન નાનું છતાં ધન્ય મેટાં કામો કરે છે. હમણા સદકારી હોત્રમાં સરકારી હસ્તક્ષેપ થતાં તેને ખુર્ચદ નાદ કાઢ્યો હતો. કૃત્રિમ સાધનો વડે સંતતિનિરોધ, વિદી બાપા, પ્રાંતિક બાપાના ગાદમય વડે શિક્ષણ, વગેરે અનેક સવાસો કાર્ય-ક્રમેને મુક્યું છે. જનજી કે સ્વતંત્રતાની લડતનું ખમીર બોધ જોઈ તેમજે જોઈ લાગે છે. એટલે જ મને તો વિનમ્રપણે જળ્યાય છે કે :—

બળવાન હોય તોજ આગળ વધતાં જઈ શકાય. લોકસેવકો જનાર્થી કે સંસ્થાધારિત જીવન જીવવાવાળા હોવા જોઈએ. આજના યુગે સહકાર પ્રવૃત્તિ પરદેશથી તેમજ ભારતના શહેરોમાંથી કર્તવ્યભાવે સંસ્થાએ જે મળે તેમાંથી કાર્યકરોનું જીવન ચાલવું જોઈએ. તેમણે સંતાનમય સંયમપૂર્વક સ્વીકારેલી હોવી જોઈએ. નમ્રતાની સાથે દૃઢતાપૂર્વક સંસ્થાની ભક્તિ જોઈએ.

આવે સેવક સેવિકાનો પ્રવાહ, કુમારો, કુમારિકાઓ તેમજ અર્ધ વય લગી સજેડે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર ગૃહસ્થો વગેરેમાંથી મળી શકે ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ સર્વાંગી હોઈ ત્યાં કાર્યકરો ઓછા મળ્યા પણ તેએ તેજસ્વી મળ્યા. હવે દેશભરમાં જ્યારે એ પ્રયોગની વ્યાપ્તિ કરવી છે ત્યાં ધણા કાર્યકર બાધ-બહેનો જોઈશે. એમાંના મોટા ભાગનાઓએ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ સાથે રહી, સર્વાંગી દૃષ્ટિ અને ઉદાત્ત ત્યાગ અને સંયમમય ચારિત્ર્યનું ધડતર કરવું પડશે. પૂજ્ય મહારાજશ્રી સાધ્વીઓ અને સાધિકાઓ પણ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ પાસે અનાયાસે આવે; તેમજ તેમને ધડવાની વાતો જાને આચરીને જગત આગળ મૂકી રહ્યા છે. આ કામ કરનારાં જૂથોએ અનેકવિધ ક્ષેત્રે કાર્ય કરવાનું હશે, એટલે તેમનું ધડતર તેમના ક્ષેત્ર પ્રમાણે થાય-એ પણ ઝીણવટપૂર્વક વિચારવાનું રહે છે.

ઉપસંહાર

પૂ. સંતબાલજીએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું : " સરકારને આપણે ચોથે સ્થાને મૂકવાની છે તે દરપણે યાદ રાખવાનું છે. પ્રથમ સ્થાને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ, બીજે સ્થાને લોકસેવકો 'રચનાત્મક કાર્યકરો' ત્રીજે સ્થાને લોકસંગઠન અને ચોથે સ્થાને સરકાર. લોકસંગઠનમાં કંઈએમને પણ સ્થાન આપી શકાશે પણ તેય વિદેન્દ્રીકરણવાળી આમકોએમને.

આજે સરકાર કે સરકારી પક્ષ બધો યશ પોતાને ખાતે લે છે તે પાનાથી ઓટું છે. આ દૃષ્ટિએ જનસેવકોએ સર્વાંગી દૃષ્ટિ પામે સંસ્થાકીની બની જવું જોઈશે.

મદાતીરે શ્રમણસંસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવામાં મોટા કાળો આપ્યો છે. ^૨
પછી બુદ્ધબગવાને પણ સંધ-રમના કરી છે. કારણ કે જેન શ્રમણ-સંસ્થા
આતુર્યાંગ સંવર પાળનારી, બ. પાર્શ્વનાર્થ વખતે અગાઉથી પણ દત્તી
દિક સન્યાસીઓને સંગઠિત કરનાર શંકરાચાર્ય દત્તા. તેની અગ
સન્યાસીઓ બહુ જ ઓછા અને વેરવિખેર દત્તા, કેમકે સન્યાસ આ
વાર્ય ન હતો અને ઇચ્છા પ્રમાણે સન્યાસ લેનાર વાનપ્રસ્થી યદ
ઋષિમુનિ તરીકે જગતમાં જતા અને ત્યાં રહેતા.

રામયુગમાં અનુબંધ :

રામયુગ તરફ નજર જાય છે તો તે વખતે ત્રણ પ્રખ્યાત ઋષિ
હતા : (૧) વશિષ્ઠ, (૨) વિશ્વામિત્ર (૩) વાલ્મીકિ તેમાં વશિ
મુનિ જનસંપર્ક સાધીને અયોધ્યામાં રહેતા હતા. વિશ્વામિત્ર બધા
સાંકળવાનું કામ કરતા હતા. અને વાલ્મીકી મુનિ મોટા ભાગે જંગલ
નિર્લેપ રહેતા હતા. આમ તો રીતાને તેમના આશ્રમમાં સ્થાન મળ્ય
બાદ, લવકુશનો જન્મ આપ્યા પછી એમના આશ્રમમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયે
મળે છે. વાલ્મીકીના આશ્રમમાં બહુઓ બધા બ્રાહ્મણ હતા અને લવકુ
ખન્ને ક્ષત્રિય હતા. આ બધા ઋષિ-મુનિઓ આદેશ આપે તે પ્રમાણે
સેવકો-બ્રાહ્મણો લોકશાંતિ માટે ક્રિયાકાંડ કરતા.

કૃષ્ણયુગમાં પણ દ્રોણાચાર્ય-કૃપાચાર્ય વગેરે આચાર્યો (બ્રાહ્મણો)
રાજ્યસંસ્થાને આધીન થાય છે. એ કાળે કેવળ સાંદીપતી ઋષિ એકાંત
આશ્રમવાળા જણાય છે. એમના ગુરુકુળમાં કૃષ્ણ જેવા ક્ષત્રિય અને
સુદામા જેવા બ્રાહ્મણનો અનુબંધ થાય છે.

એજ રીતે જાજલિ ઋષિ અને તુલાધાર વૈશ્યનું મિલન પણ ઉદ્ધે
ખનીય છે. જાજલિને પોતાના તપનું અભિમાન હોય છે પણ તુલાધાર
વૈશ્યને મળ્યા પછી તે ઊતરી જાય છે. તેમજ કામધંધામાં રહેવા છતાં
તે અનાશકત અને સ્થિર ચિત્ત રહી શકે છે તે જોઈને જાજલિ તેમના
તરફ આકર્ષાય છે અને તેમની પાસેથી સમતાનું રહસ્ય સમજે છે.

એટલે આગળના સમયમાં પણ નવા આદર્શો-પ્રાકસેવકોનો અનુપ્રાપ્ત સાધુસંસ્થા સાથે ફેલી રીને થાય તે જોવાનું છે. આદર્શોની નવી વ્યાખ્યાનો આજથી ૨૫૦૦ વર્ષો પહેલાં જગતના મહાત્મીયે તેમજ જગતના પુરે વિસ્તારથી ફેલી નાખી છે. ગાંધીજીએ એવા જ અર્થમાં લોકસેવકોને નવા આદર્શો રૂપે ફેલીને તેમના મારે ૧૧ મનો અને ૧૯ કાર્યક્રમો મૂક્યા હતા. વિશ્વવાત્સલ્યમાં એના મારે ૧૧૨ મનો મૂકવામાં આવ્યા છે અને આઠ આવશ્યક ગુણો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીએ જે નવા આદર્શોનો ફાલ આપ્યો તેમાં વિનયપાત્ર, કાલેલકર, દેખરખાઈ, દાદા ધર્માધિકારી, પં. જવાહરલાલ નેદર વગેરે છે. એમાં કેટલાક સત્યગુણ-પ્રધાન છે તેો કેટલાક રત્નેગુણપ્રધાન છે. એવી જ રીતે એમણે સત્યાગ્રહીઓ રૂપે નવા ક્ષત્રિયો પણ કેંગ્રેસ દ્વારા તૈયાર કર્યા હતા.

સાધુસંસ્થા અને લોકસેવકોનો અનુપ્રાપ્ત :

હવે સાધુઓ અને સેવકો એ બન્નેનો મેળ જોસાડવાનો છે. આજે રચનાત્મક કાર્યકરો (નવા આદર્શો) અમલુ-સન્યાસીઓથી અળગા જ ભાગે છે. તેઓ તેનાં ધણા કારણો પણ આપે છે. તેમાંના થોડાંક આ પ્રમાણે છે :—(૧) સાધુઓ નિષ્ક્રિય છે (૨) અને સંકુચિત વૃત્તિના છે.

સાધુઓ નિષ્ક્રિય છે એમ કહેનારાઓ ગાંધીજીનો રેંટિયો આગળ મૂકીને જણાવે છે કે ગાંધીજી રેંટિયો ક્રાંતતા અને મહાત્મા કહેવડાવતા. હવેના મહાત્માઓ એ ક્યાં કરે છે. રેંટિયા પાછળ એ ભાવના છે કે દરેકે પોતાના ઉત્પાદનનો શ્રમ કરવો જોઈએ. હવેના સાધુઓ ઉપદેશ કે પાદવિદાર સિવાય આવો કયો શ્રમ કરે છે ? (આની વિસ્મૃત ચર્ચા સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ થશે એટલે અહીં નથી અપાઈ.)

ખીજે જે સુદો એ કાર્યકરો મૂકે છે તે એક સાધુઓ બહુ જ સંકુચિત દૃષ્ટિના છે. એમને દેશ અને દુનિયાનો કાંઈપણ ખ્યાલ નથી.

લોકસંગઠન દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને સાથેસાથ રાજ્યોનું અનુસંધાન
રખાય તો જરૂર દેશ અને દુનિયાનાં રાજ્યો પર ધર્મના અસલી તરત્વ
પ્રભુત્વ આવે અને આવે જ.

ભગીરથ કાય

શ્રી. પૂંજભાઈ : સાધુસાધ્વીઓ તૈયાર થશે જ પણ તેમની
સંખ્યા શરૂઆતમાં નાની હશે. સેવકો અને તેમાં પણ રાજ્યમાં ગમેતા
સેવકો તો નિયંત્રણ સ્વીકારવા જ તૈયાર નથી. ત્યારે આ ભગીરથ કાય
શી રીતે પાર પડશે ? આવું કોઈવાર મનમાં થાય છે વળી તેજસ્વી
લેખાતા લોકસેવકો પણ ઓછા છે એ પણ મુશ્કેલી છે ? આ બધાંનું
શું થશે ? એજ પ્રશ્ન છે.”

યુગ પોતાનું કામ કરે છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “યુગ પલટાયો છે, યુવકોને ધર્મ ઉપર
શ્રદ્ધા નથી. રાજ્ય સરકારોનું જનતા ઉપર અસીમ દયાણ છે. એટલે
આફતો આવે છે તેમ જનગૃતિ પણ આવતી જાય છે. એમાં ધર્મ ઉપર
વળેલી રાખ પણ દૂર થઈ જશે.

સંતગણ બહો નિમિત્ત બન્યા પણ ખરેખર તો યુગની એક માંગણ
છે. એક વસ્તુ મને લાગે છે કે જેનોમાં જે હિડાણ જ શ્રદ્ધા, સંઘમકિત,
આદિના વ. નો વારસો છે; તો તેમાંથી લોકસેવકો વધુ સંખ્યામાં મળી
શકશે. જે કે તેઓમાં વ્યાપકદષ્ટિ પ્રારંભમાં નહીં મળે પણ એ આવતાં
દવે વાર નહીં લાગે. મુળર્થ, ક્ષમતા જેવા શબ્દોમાં એ સળવળાટ
ભર્યો છે એટલે મને શ્રદ્ધા છે કે ધણાં છૂપાં રત્નો પ્રગટ થશે.”

શ્રી. માટલિયા : “લોકસેવકો કયા વર્ગમાંથી નીકળશે એ મદતના
કામ નથી; પણ લોકસેવકો અને સાધુઓનો અનુગ્રહ જોઈ શો, એ જ
અનિવાર્ય મદતનું છે.

અનુબંધકારની ચોગ્યતા

અને કાર્યક્ષેત્રનું પૃથકકરણ

[૧૬]

મુનિશ્રી સંતખાલજી]

[૧૪-૧૧-૬૧]

આ અગાઉ અનુબંધ વિચારધારાનાં ત્રેરક બળો ક્યાં છે તે અંગે વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. આવી, અનુબંધકાર દ્વારા દોવો ભેદાંતે તેમજ તેની પાસે ઓછામાં ઓછી કાર્યની અપેક્ષા શું રાખી શકાય તે અંગે વિચાર કરશું.

સુસંગઠનોને ઘડનાર અને ભેડનાર : એકલદોકલ વ્યક્તિથી સમાજનું ઘડતર થતું નથી. તે માટે વ્યક્તિઓને સમૂહરૂપે ઘડવાની જરૂર છે અને એ કામ સુસંગઠનો દ્વારાજ થઈ શકશે. આવાં સુમંગઠનોનાં ખાખામાં અધ્યાત્મવૃદ્ધી નીતિ દોવી ભેદાંતે. જેથી ઘડતરની પ્રક્રિયા સારી રીતે ચાલુ રહી શકે. એ અંગે એકલદોકલ સંસ્થાઓ બસ નથી પણ ચાર સુસંસ્થાઓ :—(૧) ધર્મ સંસ્થા (સાધુમાઝી), (૨) લોકસેવક સંગઠન, (૩) લોકસંગઠન (૪) રાજ્યસંગઠન; એ ચારેનો અનુબંધ દોવો ભેદાંતે તો જ એ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે.

આ વળતના વતન વર્ષાભિનંદનની શુભેચ્છાઓમાં જે ૯ મંત્રે આપ્યાં છે; તેમાં ચાર સુમંગઠનોના બદલે જ સુસંગઠનોના અનુબંધની વાત રજૂ કરી છે. તે શા માટે ? તે એટલા માટે કે આજે જનતાની આંતરે કામ દેવું દોવ તો નવાં પરિણામે પણ લેવાં પડશે. એટલે

એવીજ રીતે કલ્પિતપ્રય સાથે જો તેમજ રચનાત્મક કાર્યક્રમો
 બધાય દેવતા પ્રશ્નોને ધર્મદર્શિએ ઉદ્દેશવા પડશે. તે માટે પ્રાર્થના અને
 ધર્મભય હવનનો પાયા તો મજબૂત કરવો જરૂર પડશે. પ્રાર્થના ઘણા કરે

આવના પો શે કન નિર્ણય ને કન નિર્ણય નથી
 ને એક માર્ગન પરગમ ને ને માર્ગ ને
 પરિવર્તનની પ્રક્રિયા થતી નથી. પાશ્ચીનદાશમાં એ
 ભારતીય સંસ્કૃતિની ધર્મદાંડર રૂપી રહેતી હતી. લોકદેવ

શ્રી. માર્ગદર્શક ગેતાના માર્ગમાં કાર્યના અનુભવો
 તેમાં પણ આવ વાત હતી. ને તેમણે માર્ગદર્શકમાં માર્ગ
 ન રાખે દોત ને તેઓ માર્ગ કામ ન કરી શકત. એ
 રાષ્ટ્રીય મદારશા (કોંગ્રેસ)ને રૂકે શા મારે આવે
 વાત ને રામાયણ, મદારશાત કે ગીતા દ્વારા લોકોને કહેવ
 નો લોકો કહેશે કે એ જરાજર છે અને તેમના હૃદય
 જામી જશે'

પૂ. જવાદરલાલજી મદારાને એમને એમ ખાદી
 જૈન લોકો આવળ કહી દોત ને તેઓ ન સ્વીકારત.
 કહેત કે આતો રાજકારણની વાત છે ? શા મારે ખાદી પ
 પણ એમણે, જૈનશાસ્ત્રો અને જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ અદિસાન
 પ્રશ્નિયા આવકના રેટિયાનુ મદતવ જતાવી, અદ્યપારંભની
 કે ખાદી પદેરવામાં અદ્યપારંભ છે અને મદારશા (હિંસ
 દોય તો ખાદી પદેરવી જરૂરી છે; ને અદ્યપારંભી છે
 મુખ્યગુણને અનુકૂળ છે. એવી જ રીતે તેમણે હરિજનો
 બહુ મુદર રીતે જૈનદૃષ્ટિએ રજૂઆત કરી છે. તે વખતે
 એક આંચકો લાગ્યો ખરો પણ તેમણે આખા જૈનસમ
 કે ખાદી પદેરવી એ આવકધર્મ છે. એમણે પોતે પણ

જૈનસમાજમાં એ વખતે ખીજ સાધુઓએ પણ
 એમાં પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મદારાને ગાંધીજીનો ધનિ
 તેમણે ખાદી, આમોલોગ અને સ્વદેશીની દિમાયત કરી
 ત્યાં ગોચરીમાં બાધ ન ગણ્યો. સાધવી શ્રી. હિંસ
 દિમાયત હતા અને આત્માર્થ શ્રી. મોહન

સાધુ-સાધ્વીઓ સાથે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને (સાધક - સાધિકા) પણ એ ક્રાંતિના કાર્યમાં પરક કે સહાયક રૂપે સાથે લીધા હતા. તેમણે એ આરેયને એક નાંદાના મુગાદરો ક'તા છે. એટલું જ નહીં તેમણે તીર્થંકરો કોવા છતાં “ નમોતિત્યસ” કહીને સંધને નમસ્કાર કરી એની મદદતા બતાવી છે; સંધનું સ્થાન પચ્ચીસમા તીર્થંકર જેટલું બતાવ્યું છે.

નવા લોક-સેવકો મળી શકશે :

આ વાત જો આવના જૈનસમાજને સમગ્રતઃ મન્ય તો આજના યુગે આપણે જે સમજીએ અને તેના ધડનર તેમજ અનુબંધની વાત કરીએ છીએ તેમાં તેઓ સદાયક બનતા વાર નહીં લગાડે. શ્રી દેવજીભાઈ કહે છે તેમ ધર્મિષ્ઠ શ્રાવકોમાંથીજ સાચા લોકસેવકો નીકળવાના, જેમની દષ્ટિ સર્વાંગી અને વ્યાપક હશે અને તેઓ ધર્મમય સમાજની રચનાનું કાર્ય કરશે. આ વાત શક્ય પણ છે. કારણ કે ગાંધીજીના સમયે ધણા જૈનો સાચા લોકસેવકો તરીકે બહાર પડ્યા હતા. કચ્છમાં તો મોટા ભાગના જૈનો ખેડૂત પણ છે. પરિણામે ત્યાં જૈનોમાં ઘણીજ ધર્મચુસ્તતા છે. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓનો સંપર્ક પણ બહુ સાધે છે. જૈન સાધુઓના આધાર પાણી અને અન્ય જરૂરતો અંગે પણ સતત જાગૃતિ રાખે છે. એવી આજે ત્યાંની સંઘ વ્યવસ્થા છે. એમાં જો રૂઢિને ખાદ કરીને સાચા ધર્મનો પુટ આપવામાં આવે. તપસ્યાનો આધુનિક ઉપયોગ થાય; ધર્મક્રિયાઓ કે નિયમોમાં યુગાનુરૂપ સંશોધન થાય તો લોકસેવકોની એક નવી પરપરા જીર્ણ થવાના સંયોગો જાણાય છે.

સંત વિનોબાજીના નિમિત્તે. ગાંધીજી વખતના બખ્ષભાઈ, જીગતરામભાઈ, રવિશંકર મદારાજ, જયપ્રકાશ નારાયણ, શંકરરાવદેવ, અણ્ણા સાહેબ, ધીરેન્દ્રભાઈ, દાદા ધર્માધિકારી વગેરે રચનાત્મક કાર્યકરોનું જૂથ મળી ગયું. તેમ વૈદિક સન્યાસીઓ નિમિત્તે તેમના અનુયાયીઓમાં સાધક સાધિકાઓ મળી શકે અને જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ નિમિત્તે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓમાંથી લોકસેવકોની દારગાળા મળી શકે.

દા. ત. કોંગ્રેસને જ્યારે પણ સિદ્ધાંતથી વિચલિત થતી જોઈએ છીએ ત્યારે તેને આંચકા આપીએ જ છીએ. જો કે ઘણા કોંગ્રેસ જૂથના માણસોને ત્યારે એમ પણ લાગે છે કે પ્રાયોગિક સંઘવાળા અમારી સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચાડે છે.

પ્રેરક અને પૂરક બળની વાત જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે ઉપલી કક્ષાના કોંગ્રેસીઓ તેને સ્વીકારે છે પણ કેટલાક સત્તાના સ્થાપિત દિત વાળા કોંગ્રેસીઓ એમ પણ કહે છે કે અમે પૂરકની વાત તો સ્વીકારીએ છીએ પણ અમને વળી પ્રેરક દોણ ? રાજ્ય એજ સર્વોપરિ છે; એની સાથે જ બીજી તરફ વિદેશીકરણની ગામડાને સત્તા આપવાની વાતો પણ તેઓ જ કરે છે. આવને સમજતા નથી અને રાજદોની સાઠમારી કર્યા કરે છે.

ગાંધીજીના હાથમાં કોંગ્રેસની નાડ હતી. ત્યારે ગંધા જ કોંગ્રેસીઓ ગાંધીજીની વાત સ્વીકારતા જોડે એક બાધએ ગાંધીજીને કોંગ્રેસના સરમુખત્યાર કમીને સંબોધ્યા તો પણ ગાંધીજીએ દુઃખ ન લગાડ્યું. સાચી વાત માટે તેમણે કોંગ્રેસને ઘણા આંચકા આપ્યા છે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી કંટ્રોલ કાઢવાની તેમની વાત અંગે રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને પંડિતજી મુલ્લાને ગળે ઊતરવું ન હતું. બાપુએ બધાને ખૂબ સમજાવ્યા પણ ન માન્યા ત્યારે કહ્યું : “તો હું મારો રસ્તો લઈશ.” જો કે એ વખતે સહુને આંચકો તો લાગ્યો પણ કંટ્રોલ કાઢ્યા પછી બધાને થયું કે બાપુની વાત સાચી અને દિનકારક છે.

એવી જ રીતે રાજકોટના રાજા સામે ઉપવાસ કરતી વખતે ઘણા રાજાઓને આંચકો લાગ્યો; બાપુને મારવા માટે તૈયાર થયા અને તેનું કાળ તરત ન દેખાયું. પણ, તેની પ્રતિક્રિયા બીજા રાજાઓ ઉપર પડી. આવનગરના રાજાએ બાપુની પાસે આવી પાંચ મિનિટમાં જ રાજ્ય સોંપી દીધું. ત્યારે રાષ્ટ્ર એકતા માટે ભૂમિકા તૈયાર થઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે બધા રાજાઓનું એકાઉન્ડરણું ને એનિટાસિક કાયું કયું; ને એના કારણે થઈ શક્યું.

દષ્ટિએ ધનરત્નું કાર્ય કરવાનું છે. આપણા લોકોમાં જાડે આ સંસ્કાર પડ્યા હોઈને તેમ થવું સરળ છે. કોંગ્રેસ રાજકીય સંસ્થા રૂપે રહી છે, અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થા ગાંધી સેવાસંઘ જેવી સર્વાંગી નથી બની; એટલે તેમાં વિશાળ વ્યાપકતા અને ઉંડાણનો સંયોગ મળ્યો નથી. એથી દરેક વસ્તુને ધર્મની દષ્ટિએ સમજાવવાની કળા શીખવાની બાકી રહે છે. એ માટે ધર્મસંસ્થાના ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી, સંન્યાસીઓ તેમજ ધર્મજીવીઓએ લોકોના જાડા સંપર્કમાં આવવું પડશે. લોકો-ગામડાના લોકો-વિશેષ રૂપે, ધર્મ પ્રતિ આકર્ષાય છે; એવું મને અનુભવ ઉપરથી લાગ્યું છે. એટલે જ ભલે આજના ધર્મનાયકોમાં વિશાળ વ્યાપકતા ન હોવા છતાં પણ લોકો ભજન-કીર્તન કે પ્રવચન નિમિત્તે આકર્ષાય છે. જો તેમને જાડી સમજણપૂર્વક કહેવામાં આવે તો તેઓ સમજે પણ છે.

એક દાખલો ટાંકું :—એકવાર કચ્છના એક ગામડામાં એક બાઈ એ આર્થિક દષ્ટિએ વાહરડાને ખરસી કરવાની વાત કરેલી. ત્યારે લોકો ઉશ્કેરાઈને આજ્ઞા ગયેલા.

હું તે ગામમાં ગયો અને મેં ધર્મની દષ્ટિએ એ જ વાત તેમને ધીરથી કહી. “ગાયને તમે માતા કહો અને તેના વાહરડાને ઓછીને કાઢી મૂકો. તે આંખલો બનીને સહુને રંજાડતો કરે તો એ સાફ છે કે કેમ? આજે આર્થિક દષ્ટિએ આખલા પાળવા મુશ્કેલ છે. ત્યારે બીજા લોકો એને પકડીને એની ખરસી કરે એમાં તો શ્રાવકના પંદર વર્જિત કર્મદાનમાં “નિલંછનકર્મ” દોષ લાગે; પણ અંપવાદ રૂપે જો આપણે જાતે કરીએ અને બળદ બનાવીએ તો તેમાં પહેલા પ્રતના અતિચાર તરીકે છુટ પણ રાખી શકાય.”

તેઓ વિચારમાં પડી ગયા.

મેં તેમને વધારામાં કહ્યું : “જૈન તત્ત્વજ્ઞાન ઝીણવટભરી અદિસાની વાત કરે છે પણ તે વહેવાર અને સિદ્ધાંતનો તાણો મેળવી આપે છે. એટલે જ તેણે યંત્રોની અપેક્ષા ખેતીમાં અદ્યપારંભ કર્યો.

અનુષ્ઠાનકારને તો પાનિયાં ગીચનાં ફળોનો લાભ મળે કે ન પામે
મળે ! તેના માટે તો અવિરત કામ? મુખ્ય વસ્તુ છે. મને એક શર્ષ
કહે: " વર્ગમાં જેનું સાધસાધનીઓ ધાર્યા પ્રમાણે ન આવ્યા; તેથી
સંત્યાજીના મન અને તન પર અસર શર્ષ જણાય છે ? "

સંત્યાજીને જેઓ કંઈકે ઝોળાળે છે; તે બરાબર જાણે છે કે
અનુષ્ઠાનકારની અદ્યતી તેઓ અવિરત સાદ્યા જ જન્ય છે... સાદ્યા જ
જન્ય છે. તેમનું રૂંવાડું એ રીતે ચળતું નથી. કેટલાક વળી પરીક્ષા
કરવા આવે છે પણ તેઓ પરીક્ષા આપીને જન્ય છે. અને એકવાર
સત્ય સમજ્યો તેને આ માર્ગે વળ્યા વિના છૂટકોજ નથી.

સહુનો અનુષ્ઠાન :

પૂ. નેમિમુનિ : " ગાંધીજી ખરેખરા અનુષ્ઠાનકાર હતા. કાંત્રિસમાં
જોતજોત બન્યા કે છુટા થયા; છતાં આંચકા આપી આપીને પણ

પ્રયાસથી આ રોકેટ યુગમાં ઠઠણ કાચ' પણ સરળ થઈ પડશે. અનુબંધકારે પણ; આજે સાથ આપનારા અને ફાળુ પછી વિશેષે મટે તો એ તેમની પરવાદ કર્યા વગર આગળ વધવાનું છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા અને સફળતા માત્ર જાણ કસોટીથી નહીં મપાય પણ તેની જગૃતિ, પ્રયાસ અને લોકદષ્ટિને સાથે રાખવાની ભાવના છતાં મુખ્યપણું સિદ્ધાંતને અપાય છે કે કેમ તે પરથી જોવાશે.

રશિયા, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ વ. ની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાં આપણે જોયું કે આ જાધું નહોતું. તેથી ત્યાં એકાંગી ક્રાંતિ થઈ અને હિંસા-જૂઠું વગેરેનો આશ્રય લેવાયો. રાજ્યસત્તા કે મૂડીદારા સર્વાંગી ક્રાંતિ અને સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ થઈ શકે નહીં.

પાછળ જે તત્ત્વ કામ કરતું હતું તે અવ્યક્ત પણ પ્રત્યેની અપાર શક્તિ જ. કોઈ પણ ન હોય: મદદે પણ ન આવે, નો જે આ શક્તિ ખાલી જવાની નથી.

“સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મદ્દતો મયાત્”

એટલે કે એ ધર્મશક્તિનો થોડો ભાગ પણ મદદના ભયથી બચાવે છે. વિશ્વવત્સલની શક્તિ તે માત્ર તદ્દ-પણ નથી પણ ચોમેર સંકટના વાદળોમાં વચ્ચે ટકાવી રાખતું અખૂટ પ્રવાદપણ છે.

(૨) સમષ્ટિ સુધી સર્વાંગી પ્રયોગ કરનાર : વિશ્વવત્સલનો બીજો ગુણ એ છે કે તે સર્વાંગી પ્રયોગો કરનારો હોય છે. તે વ્યક્તિથી લઈને સમાજ સુધી તેમ જ સમષ્ટિ સુધી એટલે કે માનવ અને માનવ સિવાયના બીજા હવે સુધી પ્રયોગ કરતો દોરો નોંધો.

ભગવાન મદાવીર, બ. રામ વગેરેના જીવનમાં તો આ વસ્તુ આપણે જોઈ ગયા છીએ. મદાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં પણ એવા ઘણા પ્રસંગો જન્યા છે જેમાં વનસ્પતિ, પૃથ્વી, પાણી તેમજ અન્ય હવે પ્રતિ તેમની ફેટલી આત્મીયતા હતી તે જતાવી આપે છે.

એક વખત ગાંધીજી આશ્રમમાં પ્રાર્થનામાં બેઠા હતા. ત્યારે એક સર્પ પાછળથી આવી તેમની પછેડીમાં સતાર્ધ ગયો. ગાંધીજીને કશો ખ્યાલ નહતો. જ્યારે સર્પે ડોકું કાઢ્યું ત્યારે રાવજીભાઈએ જોયું. તેઓ બાપુ સામે વારંવારે જોતા હતા.

બાપુએ પૂછ્યું : “શું છે?”

તેમણે કહ્યું : “સર્પ છે... પણ આપ જરાયે દલશો નહીં.”

પ્રાર્થના પત્યા પછી રાવજીભાઈ પછેડી કુપાડી, સર્પને એકાંતમાં છોડી આવ્યા. તે વખતે કાકા કાલેલકરે તેમને પૂછ્યું : “બાપુ! આપને આવા ટાંણે કેવા વિચારો આવ્યા?”

બાપુએ કહ્યું : “સરઆતમાં તો મને એમ થયું કે સર્પ દંશ દેશે એટલે દેહભાન થયું.” ગાંધીજીનું દેહભાન એટલે માત્ર પોતાનું શરીર

આમ વિશ્વવત્સલ જને ત્યાં સુધી કોઈનો કોઈના માટે ભોગ ન અપાય એ અન્યાયને નિવારવાનો પ્રયોગ કરતોજ હોય છે. સમષ્ટિ સુધી પહોંચવાનો એનો આ ખીજો ગુણ છે.

(૩) અહિંસાનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચાર : વિશ્વવત્સલનો ત્રીજો ગુણ એ હોય છે કે તે અહિંસાનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચાર કરતો હોય. આમ તો સમષ્ટિ સુધીના વિચારમાં આ વાત એક અંશે આવી જાય છે પણ અહીં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચારની રીતે અહિંસાનો ખીજો અર્થ લેવાયો છે. તે એ કે, મન, વચન અને કાયાથી હિંસા કરવી નહીં, કરાવવી નહીં અને કરતાનું સમર્થન પણ ન કરવું. અહિંસાનો આ એકાંગી અને નિષેધાત્મક અર્થ થાય છે. ત્યારે તેની પણ ખીજી ખાજી નિષેધાત્મક છે. તે એ કે મન, વચન અને કાયાથી અહિંસાનું પાલન કરવું, કરાવવું અને અહિંસા પાળનારનું સમર્થન કરવું. અહિંસાનો આમ સંપૂર્ણ વિચાર થતાં, તેમાં સેવા, ક્ષમા, દયા, ક્ષણ, પ્રેમ, વાતસલ્ય તેમજ સહાનુભૂતિ, આત્મીયતા સહયોગ, ન્યાય વગેરે આવી જાય છે.

આજે ને આજે સૂક્ષ્મ અહિંસા સુધી ન જઈ શકાય, પણ એવું લક્ષ્ય એ હોવું જોઈએ, આ વાત થાય છે ત્યારે જૈનધર્મની ભવ્ય રમૂતિ આવી જાય છે. ત્યાં આવી રીતની સૂક્ષ્મ અહિંસાનો ખૂબ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું કે અહિંસાનો કેવળ એકાંગી કે નિષેધાત્મક અર્થ ઘટાવવામાં આવતાં, તે એકાંગી અને નિવૃત્તવાદી જની ગઠ છે. એમાંથી દંભ, ખીજી તરફ નફરત, ઈર્ષ્યા, દોષકષ્ટિ વગેરે દુર્યુજો પાંગર્યા છે.

જૈન ધર્મની અહિંસામાં તો એટલી ત્રીણવટથી ઉચ્ચ સાધકને ચાલવાનું હોય છે કે અમૂકને કોઈએ માર્યો તો એ વાત સાંભળીને; મન કે વાચાથી જો એમ આવી જાય કે “સાહ” ચયું. એજ સામનો હતો !” તો એવો વિચાર માનસિક હિંસા થઈ અને હૃદયનાર વાચિક (વચનની) હિંસા થઈ.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
 LIBRARY
 540 EAST 57TH STREET
 CHICAGO, ILL. 60637

[illegible]

ધર્મ - સંઘની રચના કરનાર બ. મદાવીરે ' નમો સિંહાસન' તીર્થ' કર સુધીની કિપમા આપી છે; કારણ કે એવી સુસંસ્થાએ જ તેમજ સમાજનું ધડતર થાય છે - ગુણવૃદ્ધિ થાય છે, સમષ્ટિ સુધીની સંધાય છે. પણ, જ્યારે સંઘ કિપર આલોપ આવે, સંઘની નિંદા કે અવગણના થતી હોય ત્યાં એ સુસાધક સદન નહીં કરે. આમાં સુસંસ્થાએને ધડતર તેમજ જે સંસ્થામાં વધારે ગુણો હોય એવા હોય હોય તેવી સંસ્થાને ટેકા આપવાની વાત આવી જાય છે. એજ વખતે બ્રમવાન મદાવીરે ' જૈન ધર્મ' ના પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ની નીચે આમ કહે છે -

એજ વખતે ભગવાન મહાવીરે જે બીજી વાત કરી તે
ગૌતમસ્વામીની શુણ્યવૃદ્ધિ તેમજ મોહશુદ્ધિ માટે, તેમને નિર્વાણ સ
દેવશર્મા બ્રાહ્મણને પ્રતિજ્ઞા આપવા માટે, તે
મહાવીરના નિર્વાણના સમયે

આવી પડયું, હું યાત્રી ગયો. પગમાં ઉદયભાવને લીધે ત્યાં જ અટકવું પડ્યું.”

એ પ્રમાણે તેમની ત્યારપછીની કલ્પના નિઃશ્ચય જનવાની હતી. પણ આમુલ્ય આવી ગયું. આ નિઃશ્ચય તે કેવો ? “દ્રવ્ય ભાવમય નિઃશ્ચય.....સિદ્ધ જો !” દ્રવ્ય અને ભાવ જનનેથી નિઃશ્ચય હોય તે સમાજને વિશ્વહિતની પ્રેરણા આપી શકે. ગાંધીજીમાં એ ગુણો પડ્યા હતા. આજે લોકોમાં શ્રદ્ધા પડી છે, ધર્મને ક્રાંતિની દિશામાં ચાલના આપનાર જોઈશે, તે કેવળ સાધુ સન્યાસીઓ કે આત્મસાધકોજ કરી શકશે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓથી એ નહીં થાય; કારણ કે તેમની અનેક મર્યાદાઓ છે. સાધુ-સન્યાસીઓમાંથી ઘડાયેલ જૈન સાધુસંસ્થામાંથી આવા અનેક સાધુઓ મળી આવે. પણ ત્યાં એક પ્રકારનો ડર જણાય છે. તે એકે જો ક્રાંતિ કરવા જશું તો અનેક અગવડો વેઠવી પડશે તો ? તે છતાં તેમનામાંથી વિરલ રત્નો તો સાંપડશે જ, ઘણી છટછાટ વાળી સન્યાસી સંસ્થામાંથી પણ કોઈક નીકળી આવશે. ભતૂંદરિને જોમ વિલાસમાંથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો; તેમ ખિરતી સાધુઓ, જૌદશ્રમણો, રામકૃષ્ણ સંઘના સન્યાસીઓ અને ગૃહસ્થ વેશમાં સાધુતાને દીપાવનારાઓમાંથી કેટલાક નીકળી આવશે. સાધુવેશ ન હોવા છતાં સાધુતોવાળા, પં. નેહરુ જેવા પણ કેટલાક હશે, તેઓ દ્રવ્યથી સાધુ નથી પણ ભાવથી સાધુતાના તેમનામાં ધણા ગુણો છે. તેમની નમ્રતા, નિખાલસતા, હૃદયસ્પર્શી અને વિશ્વની હિતચિંતેક શુદ્ધિ આ બધા ગુણો તેમનામાં સદૃજ રીતે વલ્યાઈ ગયા છે, આમ છતાં તેમને કોઈ સાધુ કહેશે નહીં. પણ ખરી રીતે ગાંધી પરંપરાએ આવા સાધુમાનસવાળા ઘણા માણસો પાક્યા છે. કાકા કાકેલકર નાથજી, મશ્ત્રવાળા વગેરે એ પંકિતના છે. ત્યારે સંત પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિનોબાજી ગાંધીજીની મહાત્મા કૃતિના પ્રતીક છે.

ગાંધીજીના વખતમાં દ્રવ્યભાવનો ફક્ત કરવામાં આવ્યો ન હતો પણ આજે તો જનને રીતે સાધુ જોઈએ. સાધુવેશ લીધો હોય પણ તે

(૮) વિશ્વવિદ્યાના અંગ્રહ નિરૂપણ : વિશ્વવિદ્યાના અંગ્રહ નિરૂપણમાં, વિશ્વવિદ્યાના નીચાનારો, વાનવો અને આજના વિદ્યા
માર્ગી દેખાશે. જ્યાં જ્યાં આજના વિદ્યામાર્ગી જાય છે તેમજ તેમને તેમને
સમારો અને આજનો, તે સમારો અને આજનો સમારો, આજનો
આજનો, આજનો અને આજનો વિશેષ સમારો.

(૯) પછાત તેમજ નારી વર્ગનો ઉદ્ધાર : વિશ્વવિદ્યાના
નવમો ગુણ એ દશે કે તે વિશ્વમાં પછાત એવા દેશો, પછાત વર્ગો,
નારીશક્તિ, આગમાં વળે વધારે વળત આજના પ્રયત્ન કરશે, તેમજ
અદિસક પ્રયોજાનાં વાદન આજનો અને પ્રતિષ્ઠા આપશે. “સર્વે સરખા
છે.” એમ નદી કહે અને જેને આજ સુધી વધારે અન્યાય થયો છે
તેને આજના કાવવા માટે વધારે પુરુષાર્થ કરશે.

(૧૦) વિશ્વપ્રશ્નોનો દરેક પળે વિચાર : વિશ્વવત્સલનો
દશમો ગુણ એ દશે કે તે દરેક પળે વિશ્વ પ્રશ્નોનો વિચાર કરશે? તે
કાળદ્રષ્ટા અને કાંતદ્રષ્ટા દશે. તે દરેક પ્રશ્નોને ધર્મનીતિની દૃષ્ટિએ
ઉકેલવા પ્રયત્ન કરશે, જેમનો ખેડવા અને આક્ષેપો સુદેવા તૈયાર રહેશે.

મહાત્મા ગાંધીજી માટે લોકોએ ધણા આક્ષેપો કર્યા કે તેઓ
જોનો સંપર્ક વધારે કરે છે, રાજકારણના ગંદવાડમાં પડે છે, એમને
આધ્યાત્મિક પુરુષ કહી રીતે કહી શકાય? પણ, બાપુએ આ બધા
આક્ષેપો સહીને પોતાની આધ્યાત્મિકતા સિદ્ધ કરી હતી. એવી જ રીતે
વિશ્વવત્સલ સંઘના સભ્યે ધીરજથી સુદેવાનું છે. કટલાક શુદ્ધિયુક્ત સભ્યો
તેને ડગાવવા એમ પણ કહેશે કે “કોંગ્રેસ આવી સંસ્થા છે. રાજકારણ
ને અધ્યાત્મ સાથે સંબંધ નથી.” ત્યારે તે ધીરજથી ચાલશે. કટલીક વાર
અસાધ્યતાનીના કારણે કોઈ ભૂલ થવા સંભવ છે, ત્યારે અવ્યક્તયળ
એને ગળત રાખશે.

આવો વિશ્વવત્સલ સંઘનો સાધક કયો અને ક્યાં? એવો
વિશ્વવત્સલ સંઘનો સાધક ક્યા વેશમાં દશે? એનો કોઈ ચોક્કસ વેશ

પામળના - મળના પામળે મળના પામળે તેમ જાણવાય અને દેવગર્ભમાં જોડના પામળે તેમ દેવો મળી જનન દામ કરવાની ગુણિત પામળે અને સ્વામી તેમ નિષ્કામ સુખ તે સુખ દામ કરશે.

એક-એ જાળકોથી આજે માતા કમલે છે પણ નિશ્ચયસહ તે જગતની જરેતા અને જોનાની કર્મ અનિરતપણે જાળવશે. પિયતીવર્ષમાં પણ સેવા સુખ છે. પણ તેની પાછળ વરાળવૃત્તિ છે તેમજ સંયમ, ત્યાગ અને તપ એવાં છે. ત્યારે આ સંતો રક્ષા કરી વળતર વિના સહજભાવે પાણી-માવમાં નદાદાર અને છતાં તરસ રહી સર્વે દેવો સાથે અનુચિત દશે.

નવું ઘડતર :

પૂજ્ય શ્રી નેમિસુનિ : “ સવારે જે દશ લક્ષણો પૂજ્ય મદારાજશ્રીએ જતાવેલ છે, એમાં અધુ આવી જાય છે. છતાં થોડુંક કહી દઉં; “ વિશ્વવત્સલ સંઘને દેશાગ્રદ, વેશાગ્રદ નદી દોય પણ એનાં લક્ષણો અને કાર્યો જોતાં, લગભગ નેવું ટકા જેટલા તેના સભ્યો ભારતમાંથી અને ભારતની ધડાયેલી જૈન સાધુ સંસ્થામાંથી જ મળી આવશે. એમણે દેશ-દેશાંતરમાં, જુદા જુદા સંસ્કારોમાં ઉછરેલા, સાધુ-સાધ્વી કે માધક-સાધિકાઓના વિચાર તથા આચારનું ઘડતર કરવું પડશે. પછી તેમને જુદા જુદા કાર્યક્રમો અંગે જોઈવળુ, નિર્દેશન અને સહકાર આપવો પડશે.

સાચું ઘડતર તો કાર્યક્રમો દ્વારાજ થવાનું. આ શિબિરે આપણું દર્શન સ્પષ્ટ કરી નાખ્યું છે. જાકી તો બાલનળકાંઠા જેવા ગ્રામ પ્રાયોગિક સંઘો, નૈતિક ગ્રામ સંગઠનો, માતૃસમાજો, મધ્યમવર્ગીય કે ગજૂરોનાં નૈતિક જનસંગઠનો, આ વિશ્વવત્સલ સંઘના સભ્યોની ઉણપો આપોઆપ પૂરી નાખશે, સમયે સમયે સંપર્કના કારણે સ્વયં જાગૃતિ રખાવશે તેમજ અવ્યક્ત જગત સાથે અનુસંધાન વધીને વિદ્યાસનો માર્ગ

વિશ્વવત્સલ સંઘ એટલે સાધુ સંઘ જ !

શ્રી દેવજીભાઈ : “ મારા નમ્ર મતે તો વિશ્વવત્સલ સંઘ એટલે સાધુ સંસ્થા જ છે. ભલે કોઈ જૈન સૂત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ય સિંગે અખંડ સન્યાસી જેવા વિરલ સાધક જૈનવેશમાં ન હોય. વેશનો આગ્રહ ન હોવા છતાં ગુણની દૃષ્ટિએ તો એ વાત આવીને ઊભી ન રહે છે. મારા મત પ્રમાણે :—

(૧) નૈતિક આમસંગઠન અને નૈતિક નગરજન સંગઠન એ સામાન્ય રીતે ભાવિ અથવા પાયાની ધર્મલક્ષી માનવતાવાળો સંઘ હશે.

(૨) ભાલનળ કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ જેવો આમ પ્રાયોગિક સંઘ મોટા ભાગે માર્ગાનુસારી સંઘ-જૈન પરિભાષા પ્રમાણે-હશે.

(૩) એ સંઘના કેટલાક સભ્યો તથા વિશ્વવત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘના કેટલાક સભ્યો મળીને સમકિત લક્ષી શ્રાવક શ્રાવિકા સંઘ જેવો બનશે; અને,

(૪) વિશ્વવત્સલ સંઘ એટલે સાધુ સંઘ.

રણાપુરમાં પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મહાયિંતન કરીને ભાલનળ કાંઠા પ્રયોગ દ્વારા જે આચાર (સામાજિક અમલનો) બતાવ્યો, તે અહીં સાધુસાધ્વી શિબિરમાં, ભાલનળ કાંઠાના કાર્યકરો તથા અનેક પ્રસંગોના અહીંના વિવિધ કાર્યક્રમો અનુભવીને દીવા જેવો ચોકખો દેખાઈ ગયો છે. શરૂઆતમાં ભલે થોડાંક રત્નો ભેગા થશે પણ ધીમે ધીમે સંખ્યા વધતા એ વિશ્વવત્સલ સંઘ ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચનાનું અનેક દૃશ્ય ખડું કરી દેશે.

વિશ્વવત્સલ સંઘની વાત નવીન અને સમયરારની છે :

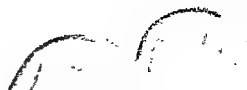
શ્રી. માર્ટિલયાજી : “ આપણી સામે છેલ્લે છેલ્લે મહારાજશ્રીએ વિશ્વવત્સલ સંઘની કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે ચૂકી દીધી છે. આમ તો વિશ્વખંડુત્વના સંઘ રૂપે, ધર્મરના સદુ સંતાન તરીકે ભાર્મ-વાર્મની જેમ

જાહેનો વિશ્વવાત્સલ્ય જાનાની શકે છે - એ માટે પ્ર. મદારાજ
 કહે છે તે સત્ય છે એમ મેં આની અનુભવ્યું છે. મને સચિનાળેને દંડ આપી
 ને શિખામણ આપી, તેજે મારા મન ઉપર જોડી અસર કરી છે. ઈશ્વર
 ધર્મગુરુ એ જામામાં શ્રદ્ધા વિશે પણ મને આ નિમિત્તે વધુ ખ્યા
 આપ્યો. મને એમ પણ લાગ્યું છે કે આજની કેળવણીમાં ધર્મતર
 અને માનવાત્સલ્ય ઉગેરાવાં. નેમ્મિએ. નજીકમાં લેંપથી છોડી
 સળગાવતા મદારી જાળકેને હું અટકાવી વાળી શક્યો છું. એવી
 રીતે વાનોવાનોમાં ગાળ દેતા કચ્છી યુવાનોને પણ પ્રેમથી સમજાવત
 અસર થઈ. આપણે ને વિશ્વવત્સલ-સંધ વિશે પ્ર. ગુરુદેવ પાસેથી
 સાંભળ્યું તેમાં ધીરજ, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા તેમજ આચરણ વ.ની ખૂબ
 દર્શતા જરૂરી છે.

શ્રી. માટલિયાજી ; " પ્રેમમાં અનન્યતા કાઢત છે. માતાઓમાં
 વાત્સલ્ય જરૂર હોય છે. મારે તો એ કહેવાતું છે કે જોળના
 ગણપતિ બનવા કરતા શંદલના લોટા સારા. એટલે કે માત્ર વાનોમાં
 મીઠાશ હોય પણ કર્તવ્યમાં ન હોય તેના કરતાં કર્તવ્ય અને વાણી
 બન્નેમાં મીઠાશ હોય તો સોનામાં સુગંધ જેવું પણ એકજ તરફ હોય
 કર્તવ્યની મીઠાશ જ સારી.

શ્રી. પૂંજભાઈ : " સાવ નિષ્ક્રિય કરતાં સક્રિય, જરા કડક હોય
 તે પણ સારું. આ દ્રષ્ટિએ ચક્રાસતાં આપણે સૌ ખૂબ સદ્ભાગી છીએ.
 આપણને અહીંજ આપણી ઉણપોની સાથે પૂર્તિ કરનારાઓનો સુખદ
 પરિચય થઈ ગયો.

હીમ પણ સારસમાજ ન સર્પ નેની મિલકતો પણ વધી ગઈ છે. પરિણામે, યુગાવાનો અલૂન ફૂટે તેમ એક દિવસ એ એની વધારે પડતી ચિંતા કરતો ચાલી લીધો છે. નેની નિવૃત્તીના લોકો અને બીજાનાં સોપણે લેખી ચોંટી એની માલ મિલકત બીજાઓ સર્પ લે છે અને ઘણાં ખડેશના અવશેષો એર્ષએ છોડે તેમ ફરસાદ અવશેષો માલ રહી રાખ છે. કામદાઓ પણ આ કાંડના નથી. દીવાઓ પણ ત્યાં બળતા નથી.. !

એક બીજું ચિત્ર . !

બીજાને, એર્ષએ નેરકુષે ગણત નથી. ને નિદ્રી આખી પેલા યુગાવો પામતાને એનો રહે છે. નેના સોપણનો એ લોચ બળતો રાખ છે...ધીમે ધીમે નેનો અસતોષ માનવમાતિ તરફ તિરસ્કારમાં પરિણમે છે...એવી એક વ્યક્તિ બીજાને મળે છે. ૨૦ વૃં લેણુ થાય છે. માણસની માણસ જાતે તરફની ધૂણા ઊભરાતી રાખ છે. તે આગળ વધે છે...પ્રતિદિસના દરેકો લિંગ થાય છે...! માણસને માણસ કના કદી નાખે એટલી દહે રાનાનિયત એનામાં આવી રાખ છે...

આરે...

એ બમેલાં અવશેષોમાર્થી કોર્મ પ્રચંડ શક્તિ લિલી થાય છે. ને માણસાઈને જગાડે છે...! માણસ માણસ વચ્ચે વિચાર પેદા કરાવે છે. ખાપ પ્રવૃત્ત માણસ રાખે એ બાવનાને ફેલાવે છે. દળીમળીને સદુ રહે એવો સદેશ આપે છે...! એટલું જ નહીં પેલાં બગ અવશેષો દેખાડીને કહે છે કે એને પામનારા પણ દુઃખી હતા. ન પામનારા પણ દુઃખી હતા !

કારણ...

એ પ્રવૃત્તિનો પાયો ખોટો હતો. કારણ કે ભૌતિક સુખોમાં માણસે પોતાનું બધું સુખ માની લીધું હતું. પેલી યુગાવો પામેલી વ્યક્તિ; રીતે લોકશૂનનો આદર્શ બની અને સદુ એની પાછળ દોડ્યા...

હીં પશુ મારેલજાણ ન સારું તેની મિલકતે પશુ વાંછી માર્ક છે.
 જોખામે, દુઝાવામે તરુન ક્રો તેમ એક કિરસ એ એની વાપરે પાતી
 મિત્ર કામે માણી નીકળે છે. તેની મિલકતીના બેઠે અને બીજાનાં
 મેઘરે બેઠી પડેલી એની માલ મિલકત બીજાના સાર્ક છે તે અને
 મારે જોડેના અપરેણા સેઠાંએ જોડે તેમ રેલસા અપરેણા માર
 રહે માલ છે. માલકામે પશુ નાં કિરસ વાંછી દીવામે
 પશુ નાં અપરેણા વાંછી.]

એક બીજું મિત્ર :

બીજામે, તેનાંએ મેલકતે મારાડ નવા ને નિમની આખી પેલા
 દુઝામે માલકામે મેલકે રહે છે. તેના કિરસમે એ એમ અપરેણા વાપ
 છે...મિત્રે મીમે તેના અપરેણા મ.ન.પ.પ.તિ તરુ નિમકારનાં પડેલુમે
 છે...એક કિર અપરેણા બીજામે મારે છે તેનું એકુ રાવડે. માખુમની
 આખા અને તરુની પુણી કિમકાની વાપ છે. ને આખા વડી
 છે...પાલકામાના રહેલો તેનાં વાપ છે... માખુમને માખુસ કના રડી
 નામે એકાવા રહે કિત.મેપન એવામાં આખી વાપ છે...

આરે...

એ અપરેણા અપરેણામાંથી માર્ક પ્રમદ સમિત જાણી વાપ છે. ને
 માખુસામે વાપરે છે... માખુસ માખુસ વાપે વિષામ પેલા કામે
 છે. અપરેણા માખુસ મીમે એ આપનાને કેલામે છે. દળીમકામે સદુ
 રહે એવાં સદેસ અપરેણા છે... એકાવા નહીં પેલાં અમન અપરેણા
 કેલાકામે રહે છે કે એને પામનારે પશુ દુખી દતાર. ન પામનારે પશુ
 દુખી દતાર !

સરખુ...

એ અપરેણા પામે એકો દતાર. માખુ ક બોલિત સુખેમાં
 માખુમે પામનાં અપરેણા અપરેણા વાપે દતાર. પેલી દુઝાવા પામેલી અપરેણા
 એકી રીતે માખુસામે અપરેણા વાપે અને સદુ એની પામનાં દેલા...

મળી છે. તેવાથી વિચારવાનું કામ માત્ર; પણ તે તેવાથી ચાલવાનું
 માત્ર પણ મળીથી થઈ શકે કે પછીથી વિચારે તે; તે અવ્યવસ્થાપ
 વિચારના નથી તેવાથી અર્થ-સદાજી સ્થાન વહેવાર ન થઈ શકે.
 એવી જ રીતે મળી ગામથી મળે અને પછે ત્રિશઃ મળે તેવા જાણે
 પણ પાપથી અને માથે ત્રિશઃ કેવલ જાણે કે અર્થ સ્થાનમાં મળીને અને
 પ્રવચનમાં મળે અર્થ સ્થાન અર્થમાં મળે તે, તેને અવ્યવસ્થાપ મળી
 વિચારના જે અવ્યવસ્થાપ વિચારના.....એવી પ્રવચન મળે અર્થ
 અર્થથી શકે પણ વિચારનામાં વિચારના મળે તેવાથી અર્થ સ્થાન
 મળે તેવાથી અર્થ સ્થાન, એવી સુધારના પણ પાપારે અર્થ અર્થમાં
 અર્થથી છે."

અને અર્થમાં જે જેથી જાણે છે તેમાં અર્થમાં જેના અર્થમાં
 અર્થમાં જે અર્થમાં જેના અર્થમાં જે જે પાપ - વિચારના મળે નથી;
 પણ મળનાં પ્રવચનમાં અર્થમાં અને અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં છે.
 એવી જાણે જે જે અર્થમાં - અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં પ્રવચન
 સ્થાન મળેથી અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં
 પણ પ્રવચનમાં જેના અર્થમાં અર્થમાં મળેથી જે અર્થમાં છે. અને જે
 અર્થમાં જે અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં છે. અર્થમાં અર્થમાં
 મળે જેથી જેના અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં છે:

પ્રવચનમાં અને અર્થમાં - વિચારનામાં પણ પાતાનું અર્થમાં અર્થમાં
 છે તે અર્થમાં અર્થમાં.

મળના
 મળના મળના મળના
 ત. ૩ - ૫ - ૫૨

મળના મળના મળના

દવે વિશ્વરાજ્યોમાં સોફ્ટશાલી વ્યવસ્થા મેળુ જનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. ઝોટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના પ્લાનિંગો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો દ્વેવાય છે તેમની અનેલી સંસ્થાના દાયમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વોચ્ચ પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે કારણે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુચર્ધમાં માટુંગા (ગુર્જરાલી) મુકામે સાધુ સાધ્વી અને સાધક સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો. તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તે ખીન્ન સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રમુખને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ધણી આઈબદેનોને લાગણી આવી. ખાસ કરીને પ. નિગિચંદ્રજી મદારાજની જેવી તીવ્ર ઈચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાધિકાને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ધણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને મદાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસાશુ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીતમા રહેતા શ્રી મણિમાર્ષિ લક્ષ્મીચંદ્ર સોખડવાળા પ્રથમથી રમ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતગાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મદારાજશ્રી જે ધર્મદાયક કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. ઝોટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે "મદારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

24124

• અલ્પજ્ઞ મનુષ્યોનાં • કલ્પ કરે તો ભારી પેઠે પ્રવર્તિત થાય
તથા જે, આ • આપ્તજ્ઞ • કલ્પાય છે ત્યારે હિંસક બાલનો પ્રવાસ
અને મહામનો આક્રમણ પતે તરી વિષ નેમિયુનિ દિલ્લી અણી બારી
અણી પાસે પણ અને અત્યાચારીય તત્વ રહેતું છે. કલ્પ કરે તો
આત્યાચારીય તત્વથી તપસીના મનુષ્ય આક્રમણ કરી, કિંમત
અને અલ્પજ્ઞા કરીએ તો તપાં તપસીની દિલ્લે મરે. સમજના કાર્યકરોને
• અપુત્રનાથીએ દેશના દેશના મુખિયાઓનો તથા આજ્ઞાના
મ બાનોએ મરે. દેશની બીજા કાર્યકરોનો મરે. તપસ
કિંમતે રચાય. વિષવાત્સલ્ય કાર્યકરો મરે ૬૬ થાય તેમ
તપસ આપુત્રથી કિંમત થોમરે. તપસી દિલ્લે તપ
કિંમતો પ્રવાસ મરે અને કરે તુ અને તેઓ કલ્પ બાલ
દિલ્લે બાલ પડે તો મારે નીચના હાલે ત્યારે આ પુસ્તક
કીંમત થઈ છે જે આજ્ઞાના થાય છે.

• અનુવચન • ચક્રમાં મુદ્દે મારે તરવો છે (૧)
(૨) પ્રેમિક (૩) એ જન્મેને સંપત્તી નેતિ સમિપ ર
તારવેને અને (૪) કાનિષ્ઠિય સુધુસાધીઓ કે જે કમ
સમાનોને સર્વિત આધ્યાત્મિક પ્રેરણા આપનારા છે. આનો
રૂપે (૧) ચાલ્ય. (૨) ચક્રને મારે દોરવણી આપનાર
નમસ્કાં પ્રથમ સમાનો (૩) ચાલ્ય અને પ્રથમસમાનોને નેતિ
આપનાર સેવક સમાનો તથા એ ત્રણેયને પ્રેરણા કે
અપનાર સાધુસત સમિતિઓ. આ ચક્રનો છે. તેમાં

આ પાઠ્ય રહી એવા પ્રબળથી અહિંસા પ્રતિષ્ઠા દ્વારા અમરમાન
પામે ને વિશ્વશાન્તિને પ્રાપ્તી થવામાં રહી અડચણ ન રહે.

આરહી સુખ્ય જીમિક્ષ સમાજના મારે 'અનુભવ વિમાર'ની
નાસ્તિક જીમિક્ષ, તેનો બાલનસંપર્ક પ્રયોગ અન્યથે મૂલ્યવાન અને
સુખ્યમાં થયેલો અમલી અનુભવ તથા જિજ્ઞાસુભાવે સુકૃત મને
શિખિરાથી જાળવિદેનોએ તે પદને કરેલી સચોટ દ્વારા આ પ્રસ્તુત સંગીન
મોદિલી પૂરી પાડે, એવો મને વિશ્વાસ છે. પ્રસ્તાવના પ્રકરણો પોતે જ
વિમલો બાપી કે છે, એટલે એ વિશે અહીં વધુ લખવું જરૂરી નથી.

આ પ્રસ્તુત તૈયાર કરવામાં સંપાદક બાઈથી સુધાગચંદનાર્થએ,
તેના પુત્રિસંચોગક તરીકે શિવ નેમિમુનિએ તેમ જ 'ગેરઅપ' વ.
તૈયાર કરવામાં સુરત પ્રનાથ પ્રેક્ષના કારીગરો, પ્રેક્ષ તપાસનાર તથા
સામકરણે જે શ્રમ લીધો છે તેનો અહીં પુનઃ ઉલ્લેખ કરી લેવો જરૂરી
છે. આ બધાં પ્રસ્તુતમાં સુખ્યત્વે આર્થિક મદદ રહેવાને અતિપરિશ્રમ
અને આદરભાવે બાઈથી મણિબાઈ લોખડવાળા તેમજ તેમના સાથીઓએ
કરી છે, તે તો વાચકોની નજરમાં આ પહેલાં આવી જ ચૂક્યું છે.

આશા છે આ બધા પરિશ્રમને વાચક વર્ગ અને અમલ કરી તથા
પ્રચાર દ્વારા અમલ કરાવીને લક્ષણ બનાવી મૂકશે.

બાવલા સંત આશ્રમ,
તા. ૨૦-૧૨-૬૨

‘સંતબાલ’

અનુબંધ વિચારની ભૂમિકા [૧]

મુનિશ્રી સંતખાલજી]

[૧૮-૭-૬૧]

જગત-જીવનનો પ્રબંધ

પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી માનવ-જીવનના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે અને જીવ-સૃષ્ટિમાં સામાન્ય રીતે માનવ-માનવ વચ્ચે, જીવ-જીવ વચ્ચે કે માનવ-જીવ વચ્ચેના સંબંધો જીવનની દૃષ્ટિએ ખગડતા હોય છે, ત્યારે કોઈને કોઈ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસી, વિચારક કે સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા સેવક મહાત્માને આગળ આવતા અને એ સંબંધોને સુધારવા માટેનો આજીવન પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવે છે. વિશ્વની જીવસૃષ્ટિનો એક ક્રમ છે-અને તે ક્રમ પ્રમાણે દરેકે પોતાનું જીવન જીવવાનું છે. અક્ષગ-અક્ષગ જીવસૃષ્ટિઓ છે અને તેમની પાસે તેમના માનસિક કે બૌદ્ધિક વિકાસ પ્રમાણે અમુક અપેક્ષાઓ પણ રખાય છે અને વિવેકપૂર્ણ દરેક પોતાના જીવનને જીવે અને જીવવા દે, એ આ સમતુલાની પાછળનો હેતુ છે. એ રીતે ખાસ કરીને માનવે આ સંબંધો જળવાઈ રહે તે માટે ઘણી વિચારણા કરી છે અને જ્યારે જ્યારે આ સંબંધો ખગડે છે કે તૂટે છે ત્યારે ત્યારે વિશ્વનું જીવન ભય, અશાંતિ અને અ-રક્ષિત-પણામાં આવી પડે છે. એટલે આ બધા સંબંધો સંધાયેલા અને સંકળાયેલા રહે, તે માટેના બંધનો, મર્યાદાઓ અને હક્ક નક્કી કરવામાં આવ્યા અને તેને નીતિ કહેવામાં આવી. નીતિનું ખંડન ચતાં તેનું નિરાકરણ કરવામાં ન્યાય શબ્દ આવ્યો પણ એનાથી લોકોને જો પવિત્ર

આ બ્યવસ્થાને સાચવી રાખવા માટે ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે નીતિ-ન્યાય આપ્યાં અને પછી પવિત્રકરારોના નામે જે વસ્તુ રજૂ થઈ તેને "ધર્મ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું. પણ આ 'ધર્મ'નું પાલન તો ધાર્મિકો-કે સમાજ વગર ન થઈ શકે. એટલે તેના પરિવાહન માટે સંગઠિત-બળો રચાયાં. આ સંગઠિત ધર્મ અને નીતિનાં બળોનું કામ પવિત્ર કરારોનું પાલન થાય, લોકો એ તરફ વળે એ જોવાનું રહ્યું.

અનુબંધની ભૂમિકા :

ધર્મ થયો, ધાર્મિકો થયા, સંગઠિત ધર્મ-નીતિનાં બળો થયાં પણ આ બધાનું સંકલન કરવા માટે એક કર્તવ્ય-ભાવના ન દોય તો કંઈ પણ કામ ન થઈ શકે. આ ભાવનાની રૂએ વિશ્વની સમગ્રતા જાળવવાની છે, જગત-જીવનની બ્યવસ્થાને યથાયોગ્ય રાખવાની છે, બગડેલા સંબંધો સુધારવાના છે, વૃદ્ધો સંબંધો સાંધવાના છે અને લોકજીવનને વિશ્વવાત્સલ્ય સંબંધ દ્વારા બ્યવસ્થિત બનાવવાનું છે.

બધા ધર્મોની દૃષ્ટિએ ભ્યારે આ ભાવનાને વ્યક્ત કરતા શબ્દને પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે "અનુબંધ" એ જ શબ્દ યોગ્ય અને બ્યાવસ્થા સાગે છે. આ શબ્દ કોઈ નવો નથી પણ ભ્યારે તેને નવી રીતે રૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની ચોક્કસ પ્રક્રિયા અને શક્તિનો ખ્યાલ આવે શબ્દ-બ્યાખ્યા :

રોજ એકની એક પ્રાર્થના જોલાય છે. તે છતાં ભ્યારે પ્રાર્થના અર્થ નવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે માણસને નવી અને ચેતના મળે છે અને તે નવા કલ્પાદને મેળવે છે. એ 'અનુબંધ'નું છે.

'અનુબંધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તે એનો સાચો જ વ્યક્ત કરે છે. "અનુ" કે "આણુ" એટલે વિશ્વના નાના કણ સાથેનાં 'બંધ' એટલે સબંધ-એ દૃષ્ટિએ 'અનુબંધ' એટલે

વિચારે આપ્યો ત્યારે એને અમ્લ કરવા બદલે જે સબ્દ ચોખ્ખો હતો, તે 'અનુભવ' એટલે અનુભવને રજૂ કરવામાં આવ્યો.

અનુભવ સબ્દ આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી વપરાતો ચાલ્યો આવે છે. વૈદિક ધર્મમાં તો તેનો ઉલ્લેખ મળી રયો મળે છે. જેન સૂત્રોમાં પણ અનુભવ સબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યાં અનુપ્રેક્ષા અને અનુયોગ સબ્દો સુવિરોધે મૂકવામાં આવ્યા છે. આ બન્ને સબ્દો એક મા બીજી રીતે અનુભવનું કાર્ય જ કરે છે. સામાન્ય રીતે જનસંખ્યામાં 'ભવ' સબ્દનો ઉપયોગ એક મા બીજી રીતે કર્મભવનમાં જતાવવામાં આવતો તેટલે 'અનુભવ' સબ્દને બદલે અનુયોગ કે અનુપ્રેક્ષા સબ્દો જોવા મળે છે. એટલે પહેલી નજરે અનુભવ સબ્દથી જેનો જરા બદલે, એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ સ્વભાવની દરેક પણ કાંઈ કાંઈ ક્રિયા કરતું હોય છે અને દરેક ક્રિયામાં અશુભકર્મનો જ ભવ થાય છે, એમ માનવું એ જરા વધારે પડતું છે. દરેક ક્રિયાના પરિણામ ખાટે પણ સૂત્રો જનસંખ્યામાં જતાવવામાં આવ્યા છે :—(૧) 'ક્રિયાના : કમ' એટલે કે ક્રિયાએ કર્મ થાય એ; (૨) 'ઉપયોગે ભવ' : એટલે કે એમાં ઉપયોગ વિવેક રાખ્યો હોય તો કર્મ થાય છે અને (૩) 'પરિણામે ભવ' : એ ક્રિયાના પરિણામો વડે કર્મભવન થાય છે. આનો દુક સાર એ છે કે ક્રિયા કરતી પડે છે, પણ તેમાં ઉપયોગ રાખવામાં આવે-સામદ્રેય રહિતપણું જનજવવામાં આવે તો તે ભવનકર્તા ન થતાં, કર્મ બને છે અને દરેક ક્રિયા જેવા પરિણામે કરવામાં આવેલી હોય તે પ્રમાણે તે શુભ કે અશુભ કર્મ બને છે. આ ત્રણે સૂત્રો પાઠ્યનો જે આશય છે તે એક ઉપયોગ પૂર્વક કાર્ય થતું જોઈએ. જે બીજાસબ્દોમાં અનુભવ આવપૂર્વક કર્મ કરતું જોઈએ. એ પ્રતીતિ કરાવે છે.

ગીતાના અંશરમાં અધ્યાયમાં એક શ્લોક છે :—

અનુચ્યં કર્મ, દિયમનવેદ્ય ચ પોતંચ ॥

મોદાયારમ્યતે કર્મ તન્નામ સનુદારતમ ॥

એ વાત ખરી છે કે સત્ય હવે છે. તે મરતું નથી પણ તે નીચે પડી શકે છે. સત્ય ઉપર આવરણ આવી શકે છે તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી શકે છે અને અસત્યની સમાજમાં બોલખાલા ચર્ચ શકે છે એ પણ દલીલ છે. આવા વખતે સત્ય સાથે અનુબંધ જોડીને જે સાફ હોય તેને રાખવું જોઈએ અને જે કાઢવા જેવું હોય તેને કાઢવું પણ જોઈએ. એટલા માટે જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની પવિત્ર ફરજ તરીકે ઇશાવાર્યો પનિપદમાં કહ્યું છે :—

‘ હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યત્યાપિહિતં મુલં ।

તત્ત્વં પુષ્પજપાત્રણુ સત્યઘર્માય દૃષ્ટ્યે ॥ ’

એટલે કે સત્યનું મોં સોનાના (મોહમાયાના) ઢાંકણાથી ઢાંકેલું છે. હે સમાજપોષક ! તેને (ઢાંકણાને) તું લોકોને સત્યઘર્મના દર્શન કરાવવા માટે ઉઘાડ.

આ શ્લોકમાં સત્યની રક્ષા દરેક ક્ષણે સત્યાર્થીએ કરવી જોઈએ, તે તરફ ઇશારો કર્યો છે. સત્ય ખરેખર મરતું નથી, પણ તેના ઉપર આવેલ આવરણને દૂર કરવાથી જ તે પ્રગટ થઈ શકે છે. ઘરમાં કચરો આવી ગયો હોય તો તેને વાળીને સાફ કરવાની જરૂર રહે છે. રોજરોજ કચરો વાળવા છતાં ખૂણેખાંચરે પડેલા જાળાં તથા કચરાને સાફ કરવાની પણ જરૂર રહે છે; તે માટે જેમ દીવાળી વગેરે તહેવારો ઉજવાય છે. તેમજ સમાજમાં આવેલ અનિષ્ટોરૂપી કચરાને રોજરોજ સાફ કરવાની જરૂર છે, અને છતાં ખૂણેખાંચરે રહી ગયેલ જાળાં—કચરા વગેરેની સાફસૂફી કરવી જરૂરી છે. તેને માટે તપ-ત્યાગ-બલિદાન વગેરે કરવાની સત્યઘર્મી લોકોની પવિત્ર ફરજ હોય છે.

કેટલીક વાર સારા શબ્દો ખરાબ અર્થમાં વપરાય છે, અથવા તેનું મૂલ્યાંકન તે રૂપે રહેતું નથી. જેમકે ‘ભદ્ર’ શબ્દ એટલે કલ્યાણકારના અર્થમાં વપરાતો હવે તે ‘ભદ્રા’—એટલે કે ખરાબના અર્થમાં વપરાય છે. સાધુ અને બાપા શબ્દો સારા છે પણ જ્યારે તે સાધુડા અને બાવાના અર્થમાં વપરાય છે ત્યારે તેમાંથી ધૂણા ટપકતી

પ્રમાણ-સમયે' લખાતો હોય ના...
વિચાર' છે.

પાપ-પુણ્યનો અનુભવ એટલે કે આશ :

કેવળ વિચારો: દેહીક વખત જિમ હું, છે કે "પુણ્યને છેલ્લું
કરો અથવા તો પાપની જ વેગળ કરો નહીં તો મરું આવરી નહીં."
એટલે કે મોટા મહાને નહીં, પણ એમાંથી તો અનુભવનો વિચાર નહીં
હોય તો તેમ નહીં યાપ. અનુભવ મારે કોનામાંથી હું છે કે :—

‘પુણ્ય: પુણ્યોચ્ચય: શુદ્ધિ: જગત્કલેન નિર્મલતા ।
અનુભવિતિ દુષ્ટેન્નિમ્ન પતેત મુનિ: તસા હંતા ॥

—પુણ્યનો પટેલો કપાય-સમય કરીને સમાજકલ્પનની પુષ્ટિ
તરી તોઈએ, સાધોસાધ સમાજમાં પટેલો પાપો ને અનિષ્ટોને નાણુદ
કરીને શુદ્ધિ પણ સામે કરી તોઈએ, આમ જન્મેનો અનુભવ-એટલે કે
પુણ્યની પુષ્ટિ અને પાપની શુદ્ધિ થયા પછી દમ્યા: પરામુક્તિ થાય છે.

આ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે પણ સાધકો, ધર્મના નામે
કેવળ એવો પ્રયાસ કરતા તોવામાં આવે છે કે અમે આત્માની
શુદ્ધિના પંથે છીએ અને એવા એવા આત્મવાદના નામે તેમણે જે
પુણ્યની પુષ્ટિ અને પાપની શુદ્ધિ કરી તોઈએ—સમાજમાં કરાવી
તોઈએ તેનાથી દૂર રહે છે. પરિણામે ધર્મ અને પાર્મિક વચ્ચે સિદ્ધાંત
અને અવધારનો જે અનુભવ (મેજ) તેમણે એસાડનો તોઈએ તેના
અનુભવ નહીં વિચરે છે.

અનુભવકાર :

કપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ છે કે દરેક ક્રિયા પાપ (અર્થ
ધર્મ છે એમ મળીને પુણ્યને પણ હોડી દેવું કે હોડયા લાયક ગણ
ગણાવું એ યોગ્ય નથી. સરીએ ધર્મ પાળવાનું મોટું સાધન માન

અનુબંધકાર એટલે ધર્મસારથી :

જેન સુત્ર સ્થાનાંગમાં અનુબંધકારને ધર્મસારથી તરીકે ગણાવ્યો છે. “ ધર્મ સારથી ” શબ્દનો અર્થ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે :—

“ ધર્મસ્ય સ્વપરાપેક્ષયા સમ્યક્ પ્રવર્તન-વાલન-ક્રમન યોગત ચારયિત્વમ્ ”

—એટલે કે અનુબંધકારને ધર્મસારથી એટલા માટે કહેવામાં આવ્યો છે કે તે સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ કરે છે, કરાવે છે. પોતે ધર્મનું પાલન બરાબર કરે છે. બીજાને ધર્મપાલન કરાવે છે, ધર્મરથને બરાબર ચલાવે છે. ધર્મરથના ઘોડા બરાબર ન ચાલે તો તેનું દમન પણ કરે છે; રોકે પણ છે.

આવા ધર્મરથના સારથી (અનુબંધકાર)ની જવાબદારી ઘણી મોટી છે. જે તે રથને આગળ રાખે અને ઘોડાને પાછળ જોડે તો તે રથ ચાલવાનો નથી. એવી જ રીતે સમાજરથને દોરનાર ધર્મસારથી જે સાંકુપુરુષો છે. જે તેઓ માર્ગદર્શન આપવામાં બૂલ કરે અથવા બરાબર ન આપે તો ભયંકર નુકસાન થઈ જાય. ધર્મસારથીએ સર્વ પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે ધર્મરથ બરાબર છે કે નહીં ? પછી જ તેણે બેસવું જોઈએ; જ્યાં રથ બરાબર ચાલી શકે.

અનુબંધકારની મોટી જવાબદારી

અનુબંધકારની એક મોટી જવાબદારી રહેલી છે તેની નાની બૂલ પણ ક્ષમ્ય નથી. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ભગવાન ઋષભદેવે બળદ અનાજ ન ખાય તે માટે મોઢાં ઉપર સીકું બાંધવાનું સૂચવ્યું પણ પાછું ખોલવાનું ન સૂચવ્યું. તેમની આ એક નાની બૂલ થઈ પણ તેમને એ બૂલની બરપાઈ બાર મહિનાના વર્ષાતપ દ્વારા કરવી પડી. કોઈ એમ કહેશે કે બળદ ચલાવનારા હતા તો શું તેમનામાં એટલો વિચાર ન હતો કે તેઓ કામ પૂરું થયા પછી સીકું ન

બધારણ અને વર્ગ વિભાગો હોય. (૨) જનશાસન; જેમાં મહાજન એટલે કે વૈશ્ય-શુદ્રો મુખ્ય હતા. અને (૩) જિનશાસન; જેમાં સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક (સાધક) અને શ્રાવિકા (સાધિકા) —એ મુખ્ય હતા. એ ત્રણેનો સુંદર અનુબંધ એમણે સાધ્યો હતો.

રાજ્યશાસન :—સર્વ પ્રથમ એ આવે છે. તે વખતે હજી સમાજ ધડાયો ન હતો. પ્રગતે કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે સમગ્રવવાંધી તે પાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એટલે તેને વ્યવસ્થિત કરવા માટે તેમણે હકાર, મકાર અને ધિક્કાર રૂપે સામાન્ય દંડ રાખ્યો. બલે એ સામાન્ય હોય તે છતાં શિક્ષાનું ધોરણ તો આવ્યું જ. દંડ આવ્યો એટલે યોદ્ધા હિંસાનું તત્ત્વ પણ આવ્યું જ. કારણ કે જ્યાં સમાજ ઊભો થાય ત્યાં યોદ્ધાંક અનિષ્ટો આવે, નવા નવા સવાલો આવે. આમાં અનિષ્ટોને રોકતાં કોઈને મનદુઃખ થાય એટલી હિંસા અનિવાર્ય બને છે અને તે ઋષભદેવે પણ માન્ય રાખી હતી. એટલે આવા અનિષ્ટો રાજ્યકર્તા વર્ગને ગ્રેરીને દૂર કરાવવાની જવાબદારી હંમેશા સાધુસંતોની રહેવાની છે. પણ કેટલાક સાધકો એકાંત આત્મહિતની વાતો કરનારા એનાથી દૂર ભાગે છે એ યોગ્ય નથી. જ્યાં સમાજ છે ત્યાં કાયદો-વ્યવસ્થા કે શાસન આવવાનું જ. કદાચ કોઈ વ્યક્તિ એટલી હદે મદાન બને કે તે પોતાના ઉપર ચતા અન્યાયોને સહન કરી શકે પણ સમાજ એ હદે અનિષ્ટોને સહન નહીં કરી શકે. એટલે જ ભગવાન ઋષભદેવથી માંડીને ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સુધી, તીર્થ-સંધ સ્થાપવાની વાત થઈ છે અને તેના વડે લોકકલ્યાણની વાત રજૂ કરાઈ છે.

દશવૈકલિક સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

‘ વલં થામં ચ પેહાણ સદ્દામારુગામયજો ।

સ્વેત્તં કાલં ચ વિજ્ઞાય તદ્દપ્પાણં નિરંજણ ॥ ’

—એટલે કે સમાજનું બળ, ધોરણ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા આરોગ્ય અને

લોહિત ! એને કેવા પ્રકારની મિશ્રા લોહિત તે એમણે જાતે આચરીને
જાતાઓ અને પછી પોતાના માર્ગે જનારને સાથે લઈને એમને પણ
જિન-સામન, રાગદ્વેષ રક્તિત પ્રક્રિયાઓ બતાવી.

આમ તેમણે, રાજ્ય, પ્રજા અને સાધક ત્રણેનો અનુબંધ બાંધ્યો.
તે પણ એ ત્રણેનો અનુબંધ બાંધવો પડ્યો. એ વગર રાજ્ય, પ્રજા
સાધકનું ધડતર પરરપરને ઉપયોગી નહીં નીવડે.

અનુબંધનો અર્થ જૈન બાપ્તિસ્મા આ પ્રમાણે કરે છે. :—

“અનુબન્ધઃ અવિન્યેયઃ સંતાન પ્રવાદઃ”

વેપાર કરતી વખતે કે દીકરા-દીકરીના સગપણ કરતી વખતે કુળ
અને ખાનદાનીનો વિચાર પડેલો આવે છે. કુળ પરંપરા સારી હોય
તોજ સગનસંબંધ બંધાય છે. જુના માણસો એના અંગે બહુ વિચાર
કરતા. જેમ એક કુટુંબ સાથે સંબંધ જોડતી વખતે એના પૂર્વાધિકારને
વિચાર કરવો પડે છે તેમ આખા સમાજ સાથે અનુબંધ કરવો કે
તો એના ધડતરનો પણ ખૂબ જિંઝાણથી વિચાર કરવોજ પડે
ધડતરનો ખ્યાલ કર્યા વગર, સમાજ, (સંસ્થા) રાજ્ય કે સાધક
ગંઠનો સાથે અનુબંધ જોડવાથી કાંતિ કરવાની વાત અશક્ય રહી જાય.

એટલા માટે જ જૈનાચાર્યોએ દર્શાવે છે કે :—“પુણ્યથી જ
જરૂર નહીં, પાપનો નાશ કરવાનો દોષ તો પુણ્યનો ઉપચય-
કરતી પ્રક્રિયા કરવી પડશે.”

એટલાક સાધકો પુણ્યથી કંટાળીને માત્ર સિદ્ધાંતની વાત
અટકી જાય છે; વેગળા પડી જાય છે. તેઓ સિદ્ધાંત સાથે
એળ બેસાડી ચક્રતા નથી; એ આશ્ચર્યની વાત છે.

એક ડોક્ટર પાસે કોઈ દર્દી દવા લે છે. એ દવાથી તે
રોગ ન જતો દોષ તો કાંતો એને દવા છોડવી પડશે. નહિત
દવા બદલવી પડશે. એ દવા ન બદલે અને રોગ પણ ન

પ્રધાન સોમને સામાજિક નૈતિક દળાણ દ્વારા ટેકાણે લાવવા માટે સમાજની પણ જરૂર રહેવાની અને સત્ત્વગુણ પ્રધાન લોકોની ભૂત્ર સાફ કરવા માટે (આધ્યાત્મિક દળાણ વડે) સાધુસંસ્થાની પણ જરૂર રહેવાની. તેમની શુદ્ધિ કરી, સત્ત્વગુણ પ્રધાનની પુષ્ટિ કરી આગળ લઈ જવા માટે સાધક મંસ્થાની જરૂર રહેશે. એટલા માટે ઘડતર પામેલાં સંગઠનો કે વ્યક્તિઓને તારની તારનીને " તદ્ અપ્યાણં નિર્વંજય " એ મૂલ પ્રમાણે પોતાની સાથે જોડવા પડશે. એટલા માટે અનુબંધ વિચારધારાનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં કહ્યું છે :—

આ અનુબંધ વિચાર, જગતમાં આ અનુબંધ વિચાર

ઉતારશે ભવપાર...

ધણા વિચારકોનું એમ કહેવું થશે કે આ રાજકારણની ચર્ચા કદા રીતે ભવપાર ઉતારશે ? એ તો ભવમાં ડૂબાડે એમ છે । પણ જ્યાં લોકશ્રવનના ઉદારની વાત આવે છે ત્યાં એને અગર તો માનવ-શ્રવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને અલગ રાખી શકાતું નથી. કોઈ પણ અવતાર, તીર્થંકર, સન્યાસી કે સાધકની પાસે જો રાગ કે રાજ્ય માર્ગદર્શન માટે મળ્યું હોય તો તેઓ એનાથી વેગળા રહી શક્યા હોય. એવું જણાતું નથી. બધેકે જૈન બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં જ્યાં કોઈ પણ સાધકની વાત આવે છે, ત્યાં રાગનું સ્વતંત્ર અગર તો તેમની પાસે આવવાનું વર્ણન અનિવાર્યપણે કર્યું છે.

ગાંધીજીની જ વાત લ્યો. જો તેઓ રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો જોટલા પ્રમાણમાં તે વખતે શુદ્ધિ ચર્ચ તેટલી શુદ્ધિ કે ઘડતર થાત ? અને સ્વનાત્મક કાર્યકરોને આજે જે સ્થાન મળ્યું છે તે મળત ? એકવાર ગાંધી-ગ્રામીનું પોતાનું મહત્ત્વ હતું. સ્વાર્થી લોકોએ એને પોતાના સ્વાયંતું સાધન ગણ્યું અને બનાવ્યું. આજે તેની પ્રતિષ્ઠા એટલે હદ-સુધી ધરી મર્જ છે કે લોકો સફેદ કપડાંવાળાને સફેદ હા કહે છે.

સારતત્ત્વ આજના યુગને અનુરૂપ દોષ તે લેવું અને આજના યુગને અનુરૂપ ધર્મદૃષ્ટિએ આ ત્રણેનો અનુબંધ જોડવું, એ જ આજના અનુબંધ વિચારધારાની ચાવી છે.

સમાજ સાથેનો અનુબંધ :

ધર્મત્વ સ્વપરાપેક્ષયા પ્રવર્તન-પાલન-દમન-યોગતઃ સારથિત્વમ્ આમાં જ્યાં ‘પર’ એટલે કે ખીજની વાત આવી કે ત્યાં સમાજ આવ્યો. આ સમાજ ધર્મનું પાલન સામુદાયિક રીતે કરી શકે અને પરસ્પરની સમતુલા જાળવી શકે; તેમજ જ્યાં અશુદ્ધિ આવે ત્યાં દમન (દયાણુ) કરી શકાય તે માટે સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ કરવો. ધર્મસારથી માટે જરૂરી છે; એ જ સાચું ધર્મસારથી-પણ છે અને ત્યારે જ ધર્મરથ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે છે.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની ક્રાંતિ માટે સર્વપ્રથમ વિચાર્યું કે “કોને જોતું?” કોણ મને સહાયક થશે? આસપાસના જનસમૂહમાં તેમને જેન સાધુઓ યોગ્ય લાગ્યા. વૈષ્ણવ આચાર્યો તો તેઓ વિલાયત જવાના હતા એટલે તેમને નાસ્તિક ગણતા હતા. બ્રાહ્મણોમાં માલવીયાજી જેવા હતા જેઓ વિલાયત જઈને રૂઢિચુસ્તતામાં માનતા હતા. ગાંધીજીએ વિલાયત જતાં પહેલાં ત્રણ મુખ્ય પ્રતિજ્ઞાઓ જેન મુનિ બેચરજી સ્વામી પાસે લીધી હતી. જીવનના વ્યાપક અનુભવો પછી ક્રાંતિમાં સહાયક થાય તેવા કોણ હતા? તે માટે ગાંધીજીએ ચોમેર નજર દોડાવી અને તેમને સ્વામી આનંદ અને કાકા કાલેલકર જેવા મળ્યા. કાકા કાલેલકર પહેલાં સાધુ થવાના હતા. એમણે વેદ જોયા, ઉપનિષદ જોયા, ભાગવત જોયું—અથા જ ધર્મગ્રંથો જોયા પણ કરવાની વાતમાં કોઈ આ લોકોને પ્રેરણા આપતું ન હતું. કિશોરલાલ મશ્રુવાળાએ સ્વામીનારાયણનાં તપ-ત્યાગ જોયાં પણ કરવું શું જોઈએ, એની એમને ધડ બેસતી ન હતી. દેશ સેવા કરવા માટે પં. જવાહરલાલ, રાજેન્દ્રનાથ, મહાદેવબાઈ વગેરે અનેકો હતા પણ તેમને સાચો રસ્તો

ત્રિભિર્ગી જરાબદ માહિતગાર રહેવું જોઈએ, એવા
 દસા માટે જ મુનિશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક જૈનાચાર્ય કહે છે :—

‘મન્યતે વિદ્વાનઃ સર્વોત્તમ્યાયાઃ સ્વરૂપં તત્ત્વં યતિ મુનિઃ’

જે વસ્તુ જગતની બધી અવસ્થાઓના સ્વરૂપ કે તત્ત્વનો વિચાર
 કરે છે, મનન કરે છે, તે મુનિ છે.

એક વખત એક આશ્રમમાં બ. બુદ્ધના શિષ્યોએ ચોમાસું ગાળ્યું.
 એ ચોમાસામાં બધા મૌન રહ્યા. એમાં તેઓ પોતાની મદદતા અને
 પ્રતિષ્ઠા વધારે ગમ્મતા દતા. ચોમાસું પૂરું કરીને તેઓ બ. બુદ્ધ પાસે આવ્યા,
 જાણે બ. બુદ્ધ તેમને ખૂબ શાખાદી આપશે. બિમ્બુઓએ કહ્યું—“અમે
 આ ચોમાસું મૌન રહીને ગાળ્યું.” બ. બુદ્ધે કહ્યું—“આ મોઘ પુરુષોએ
 પદ્મજીની સાથે સદયાસ કર્યો. પદ્મની જેમ રહ્યા.” પછી તેમણે એ
 આપા કરી—

‘ન મોનેન મુનિ રોતિ.....’

યો મનતિ ડને લોકે, મુની તેન પરુચ્છતિ ॥’

એટલે કે “માત્ર મૌન રાખવાથી કોઈ મુનિ નથી થઈ
 મૌન તો પરુષો પણ રાખી શકે છે. જે બંને સોદાગું મનન
 કરે છે, બંને સોદાગા સારાં-નરમાં તત્ત્વોને વિચારે છે, તેથી તે
 કહેવાય છે.”

બ. બુદ્ધની વાત સાંભળીને તે મુનિઓને પોતાની જગ્યા
 જાન થયું. આજે પણ જૈન બૌદ્ધ શ્રમણો અને સંન્યાસીઓ
 અવરથિતિનો વિચાર કરી, યથાયોગ્ય ગોઠવણ કરી સમતુલા સા
 તેમની જવાબદારી છે.

ગાંધીજીએ આપા સાધુસંન્યાસી આત્માઓની અગત્ય
 આપત કરી અને પરિણામે આપા દેશની કાયાપલટ સાથે ન
 એની કાપ્પો, જેથી સર્વિલ જેવાને ગોઠા

વિચિત્ર ભાવ છે ? જો અહિંસામાં વિશ્વાસ હોય તો હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ જોવાનો ન હોય અને કેટલા માણસો હિંસાના ભોગ થયા હોય, એ જોવાનું હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું હોય ?

પાકિસ્તાનથી, ભાગલા પછા બાદ કોમી રમખાણો ફાટી નીકળતાં સાધુઓ કેમ નીકળી આવ્યા ? કારણ કે તેમના મનમાં વ્યાપકતા ન હતી; સંકુચિતતા હતી. "વસુધૈવ કુટુંબકમ્" કે 'સ્વદેશો ભુવનત્રયમ્'ની જે અહિંસક વૃત્તિ હોવી જોઈએ તે ન હતી. એટલે તેમને લાગ્યું કે ભારત અમારો દેશ છે; પાકિસ્તાન નહીં. હિંદુઓ કે જૈનો અમારા છે; મુસલમાનો કે જૈનેતરો નહીં.

અનુબંધકારોની દૃષ્ટિએ તો આખા વિશ્વની સાંકળ સમર છે; એની એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. પછી તેણે એમાંથી સારી સારી વસ્તુ લઈ લેવી જોઈએ અને ખોટી વસ્તુઓને મૂકી દેવી જોઈએ; અને એ રીતે તેની યથાર્થતાને તેણે ગોઠવણી કરવી જોઈએ. ક્રાંતિકારી અનુબંધકાર અનિષ્ટાનાં ખોટાં મૂલ્યાંકનોને નિવારીને, નવા સાચા મૂલ્યોને યસ્થાને નહીં જોડે તો એ એની ગદ્ગત કહેવાશે. એની એ ગદ્ગતના પરિણામે જે અનિષ્ટો ઊભા થાય તેની જવાબદારી પણ મોટાભાગે તેના શિરે જ આવે છે. અનુબંધકારની તો ચોક્કસ દૃષ્ટિ એ જ હોવી જોઈએ કે અનિષ્ટોને નિવારે, નવાં મૂલ્યો જોડે અને વિશ્વની સમતુલા જળવી રાખે. આ કાર્ય દરેક સમયે ચાલુ જ રહેવાનું છે. જેમ મશીન ચાલે તો એને તેલ-ગ્રીસ લાગવાં જોઈએ; તેનાં બધાં ચક્કરો તપાસવાં જોઈએ; ધસાયેલાં ચક્કો બદલવાં જોઈએ; એવું જ માનવસમાજનું છે.

શુભે શુભે અનુબંધકાર :

ધણા એવો પ્રશ્ન કરશે કે તો શું જે જૂનું છે તેને જ સાચ માનીને શા માટે ન ચાલવું ? એ પરંપરા શા માટે ન ટકાવી રાખવી ? સામાન્ય રીતે બધા ધર્મેતો ઇતિહાસ જોશું તો જણાશે કે સમયની સાથે મૂલ્યો બદલાતાં હોય ત્યારે કોઈ નવા ધર્મસારથીએ-અનુબંધકારે કાર્ય કરવાનું હોય છે.

પ્રાપ્તિત જાગવાન ત્રાપભરેવ પોતે લેતા. ધીમે ધીમે ત્રાપારે સમાજ-
વ્યવસ્થા સરખી રીતે ગોઠવાતી ગઈ ત્યારે પોતાના પુત્ર જારતને રાજ્ય-
વ્યવસ્થા સોંપી. બરતે પ્રાજ્ઞણ વર્ણને - (૧૬ અને યજ્ઞયેસો વર્ગ)
સમાજના શિક્ષણ સંસ્કારની જવાબદારી અને વ્યવસ્થા સોંપી. એ જ
રીતે વૈશ્ય-શુદ્રોને ઉપાદાન અને વિનિગમ વ.ની વ્યવસ્થા સોંપી અને
બ. ત્રાપભરેવ જાતે સાધુ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અલિપ્ત થઈ ગયા.
પછી તેમને દરેક કાર્ય શીખવવું જ નહોતું પડ્યું. માત્ર ઈશ્વરે જ
જસ હતો. એવી જ રીતે સમાજ પરંપરા વહેલાં વધારે ગંદકીમાં
સપડાયેસો હોય ત્યારે તેની શ્રદ્ધિદૃષ્ટિ કરવા માટે જાતે અનુબંધકારે
જાંડા જાતવું પડશે. ધીમે ધીમે લોકો પોતે જ પોતાની જૂઠી સુધારવા
મારફ ત્યારે કેવળ એક જ કદાચ જસ થશે. દરેક જો રાજકારણ ગંદ
હશે અને તેનાથી કંટાળીને તેની સાફસુધી ન કરવામાં આવે તો એનો
એપ લોકોને લાગશે અને એ પેસેલી ગંદકીનો એપ સાધુઓને લાગ્યા
વગર નહિ રહે. એ ગમે તે સમજૂ વિચારક વિચારી શકે છે.

મારી પોતાની જ વાત કહું કે હું તો ઉપરના નિષ્કર્ષ ઉપર
પહોંચી ચૂક્યો છું. એટલે જાતે નિર્ભય રહી, પોતાની મર્ગદામાં રહી,
રાજ્ય સંસ્થા, જન સંસ્થા અને સાધક સંસ્થા ત્રણેની સાથે અનુબંધ
સાધું છું અને એને તીર્થંકરો અને અવતારોએ પ્રસારત કરેસો અનુકરણીય
માર્ગે માતું છું.

અનુબંધકારની કસોટી :

આમ કરવાથી મારે પણ બીજા અનુબંધકારોની જેમ સહેવું
પડ્યું છે અનુબંધકારે કેટલું સહેવું પડે છે તેનો એક દાખલો મારા
ઉપરથી આપું; જેથી એ અંગે ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકે.

સન ૧૯૪૬ માં ત્રાપે અમદાવાદમાં કિંદુ-મુસ્લીમ દુલ્લડ ચાલતું
હતું ત્યારે આરેખાજુ ધુરાળાઈ ચાલતી હતી. મેં મનમાં વિચાર્યું કે હું
અહિંસક કહેવાયું છું. લોકો માણસોની દિસા કરતા હોય ત્યારે મારે

અનુબંધ કહેવાય. જંગમના રામે હનુમાન, સુગ્રીવ, જાનકાવંત, શનરી અને છેવટે રાક્ષસોમાંથી રત્નો શોધીને જગદિતાર્થે મહાસાધનમાં જોડી દીધાં.

૩૧. મણિભાઈએ કહ્યું : “ધ્યેયને અનુલક્ષીને કરેલી ક્રિયા તે અનુબંધ ગણાવી જોઈએ. વધારે એટલું કહી શકીએ કે ધ્યેયની સાથે “સુ” આવવો જોઈએ; એટલે કે ધ્યેય સારો હોવો જોઈએ.”

શ્રી માટલિયાએ કહ્યું : “પશ્ચિમમાં પણ આવી એક સોસાયટી છે. હમણાં મેં ‘હોમ હાઉસ’ના લેખકનું “સોસાયટીઝ એન્ડ જર્નીસ “નામના પુસ્તકમાં તેનું વાંચ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે બાળકના વિકાસ માટે હાલરડું જોઈએ તેમ સમાજના બધા અંગો તાલબદ્ધ હોય (અનુબંધિત) તો સમાજની પ્રગતિ યાય.”

અનુબંધ ક્યારથી ? :

પૂંજભાઈએ કહ્યું : “આ રીતનો અનુબંધ પ્રયોગ અહીં પહેલ વહેલોજ લાગે છે.”

તેનો ખુલાસો કરતાં સભ્યોએ કહ્યું : “ના, એ તો ગાંધીજીએ જ કર્યો છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દિશામાં ગાંધીજીને માટે જેમ નરસિંહ મહેતા અને સ્વામી દયાનંદજીએ વાતાવરણ તૈયાર કરી આપ્યું તેમ ગાંધીજીએ અનુબંધ પ્રયોગને માટે માર્ગ ઉઘાડો કરી આપ્યો છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા :

પૂ. શ્રી નેમિષુનિએ અનુબંધકારની યોગ્યતા વર્ણવતાં પરિચ્છેદ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા છોડવાનું કહ્યું. જે ગૃહસ્થ સાધકોની આટલી તૈયારી ન હોય ત્યાં શું ?” એ વિષે ચર્ચા આગળ ચાલતાં દેવજીભાઈએ એ ઉદાહરણો ટાંક્યા :—

(૧) એક વખત ગુંડાઓનું જોર હતું એવી વાત ગામમાં ફેલાયેલી. હું બહારગામ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી મારી

અનુબંધ વિચારધારાનાં વિવિધ પાસાંઓ

[૨]

મુનિશ્રી સંતખાલજી

[૨૫-૭-૬૨]

અનુબંધ વિચારની પૂર્વ ભૂમિકા ઉપર આ અગાઉ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. સારાની પ્રતિષ્ઠા કરવી અને ખરાબને સુધારવું એ સંસ્કૃતિનો જૂનો ક્રમ રહ્યો છે; અને ચાલુ રહેશે. એના વડે જ જગત-જીવનની સમતુલા બરાબર રહે છે. જે, જે સ્થાને હોવું જોઈએ તેને તે સ્થાને સ્થાપવું-રહેવા દેવું કે તે સ્થાન આપવામાં મદદ કરવી અને અયોગ્ય તરનો જે કોઈપણ કારણસર યોગ્ય સ્થાને ઘૂસી ગયા હોય તેમને દૂર કરવા એને જ બીજા શબ્દોમાં અનુબંધ કાર્ય કહી શકાય.

અનુબંધ વિચારધારાની પૂર્વ ભૂમિકા અંગે વિચાર અને જણાવટ કરતાં તેમાંથી તારવી શકાયું કે એના જુદાં જુદાં પાસાંઓ છે. અનુબંધ પ્રયોગ માટે આપણે પાંચ મુખ્ય પાસાંઓ લઈએ છીએ. તે પાંચ પાસાંઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ.

(૨) સુસંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દ્વારા સમાજ અને વ્યક્તિનું ધડતર.

(૩) વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની સાથે અનુસંધાન.

સજીવો કમરો નો ને રાજી નેનો રાજ છે. એ કપરોન જાગારો
કરે પજુ રીન પરંપરામાં ગયો છે, મારે જીનપર્મની વાતો વારંવાર
આવે છે. ગીમદ રાજ્ય કે પ્રથમ વેળાન કડી બાંધેલી, પણ પછી તેમજી
જીનપર્મનો અજ્ઞાત કરો, એમાં રીંચ લીધા; અને જીન વિગતિ
તરીકે જાગે પણ જોળખાય છે.

(૧) શુદ્ધિ અને પ્રુષ્ટિ.—કર બતવેલા ખાંચ પાસંઓ
પેશ પોંક પાસં છે. શુદ્ધિ અને પ્રુષ્ટિ. એ બંને પદેલા પ્રવગનાં
કરવાનું છે; ત્યાં વિશેષ ખુલાસો કરી લાગ્યો. એ બરાબ તરતો,
અનિષ્ટો કે અનિષ્ટકરી જણ છે, તેમની અને ને સમંસ્થાઓ
છે. તેમાં પણ કાંઈ સહે ને અનિષ્ટ પેસી મળે હોય તો તેની શુદ્ધિ
કરી અને તેમાં સચા મળ્યો નાતિ-પર્વાનાં તરતો દાખલ કરીને
તેની પ્રુષ્ટિ કરી બીજી રીતે વિચારીએ તો ત્યાં સુધી બાકિ કે
તે અગ્નિચેદિત સુસથાઓ શુદ્ધ ન થાય કે ન રહે ત્યાંસુધી તેની
સાધક બાધિને પરામુક્તિ નથી મળતી. એટલા માટે સાધકબાધિએ
સુસથાઓને પ્રેરણા માર્ગદર્શન આપીને, તેમાં પેસનાં અનિષ્ટોને
તપ-તામ દાર દર કરી-કરાવીને શુદ્ધિ દાર પાપનો દાવ કરવો અને
સુસથાઓ દાર માગં કરનાં કરાવી રહ્ય શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આમ
પાપની શુદ્ધિ અને પ્રુષ્ટિ થાય તો ક્રમે ક્રમે તે મેદાને પામી શકે.

(૨) સંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દાર
વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર

હવે બીજા પાસા કપર વિચાર કરીએ. આ વિશ્વમાં સૌથી
અગત્યનું આપ માનવસમાજ છે. એને જ આપજો સમાજ કહીએ છીએ
પણ એ વિશાળ સમાજનું ઘડતર નદિ થાય તો એના દાર સમર્થ
રહ્યા કે સમાજવ્યવસ્થાની સુદારા નદિ થઈ શકે, વિશ્વમાં અસાંતિ કે
સમાજના ઘડતર માટે કુટુંબથી માંડીને કુળીયું, લત્તો, ગામ, નગર
સંપ્રદાય, નાતિ સુસંસ્થા અને રાષ્ટ્ર એ બધાનું ઘડતર વર

રિમલ. વેદિક ધર્મમાં પણ જોમને પાંચ 'વ્રતો' હતાં છે. જેનોએ
 ા ઝીણવટથી આ જાણું લેવું છે. આજુરા માત્ર જાણને પાત્ર બની
 છે એટલે તેને રશ્મિ રસ્તે ગણવા માટે નિયમો આપ્યા. સાધુઓ
 તે કડક અને જામી રીતે દોષરહિતતાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો
 પણ મૃદુરથ સાધક તે રાજ્ય દોષ કે પ્રગ્ન તેના માટે અમૂક નિયમો
 કે પ્રતમાં આપેલા છે. તે પ્રમાણે જીવન વતમાં "વિરદ રત્નમહકો" —રાજ્ય વિરદ કર્મને અનિવાર્ય દોષ ગણવામાં આવેલ છે. આદી
 આવકને સ્પષ્ટ આદેશ છે કે "રાજ્યને પદાધાર રહેજો." આ વિચારવા
 જેવી વાત છે.

રાજ્ય, પ્રગ્ન અને સાધુઓ એકમેકની સંકળાયેલા છે. રાજ્યને
 પદાધાર નહીં રહે તો લોકશાસન જરાજર નહીં રહે, લોકશાસન જરાજર
 નહીં દોષ તો સાધક શાસન જરાજર નહીં રહે અને સાધક શાસન
 જરાજર ન રહે તો ધર્મ-શાસન ક્યાંથી સાર રહે? એટલે જરૂરી
 સાંકળ દોષી જોઈએ. આને એની સાંકળ વૂટી ગઈ છે; તેને ફરીથી
 સાંકળી પડે. સમાજ રાજ્યનું ધ્યાન રાખે, સાધકો સમાજનું અને
 રાજ્યનું ધ્યાન રાખે તો જ આ મુશ્કેલી બંધો રહે.

જેનોના સામાયિક વતમાં સમાજભાગ રાખવાનો દોષ છે. એનો
 આપક અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે સમાજની સમતુલ્ય જરાજર છે
 કે નહીં. રાજ્યશાસન, જનશાસન અને જિન શાસન જરાજર છે કે
 નહીં, એ જોવાનું કહ્યું છે. આ સામાયિકના સમાજને આપ્યા વિશ્વ
 ઉપર, સમાજ ઉપર ઘટાળી શકાય છે.

"વિક્રયા ના કરીશ." એમ પણ એના દોષોમાં કહેવામાં
 આવ્યું છે. વિક્રયા એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠા આપવાની વાત છે.
 કોઈ પણ કરતાં ખોટી વાતોનું સમર્થન ન થઈ જાય એ જોવા માટે
 કહેવામાં આવ્યું છે.

"રાજકયા ના કરીશ." એમ કહેવામાં આવ્યું છે તો આ
 રાજકયા કઈ? જે ક્યનથી રાજ્યમાં અરાજકતા પ્રસરે, જનહવનની

એટલું જ નહીં તેના શરણે જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. ખોટાં તત્ત્વોને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાં એ પણ ધડતરની ખીજ બાજુ છે. ત્યારે જ સમાજ ખરી રીતે ધડાય. એ માટે સુ-સંસ્થાઓની જરૂરને સ્વીકારવામાં આવી છે.

આમ જોવા જઈએ તો વિશ્વ પણ એક સંસ્થા છે; દેશ પણ એક સંસ્થા છે; સમાજ પણ એક સંસ્થા છે અને ઘર પોતાની અંદર એક સંસ્થા છે. સંસ્થા હોવાથી માણસ ઉપર આપોઆપ નૈતિક બંધન આવે છે અને તેને અમૂક મર્યાદાઓમાં રહેવું જ પડે છે. કુટુંબની જ વાત લઈએ. ત્યાં પિતા, માતા, બહેન, પત્ની બાઈ, બાળી, વગેરેની મર્યાદાઓ સાચવવી પડે છે. દરેકને કેટલાક સત્ય અહિંસાના નિયમોમાં રહેવું પડે છે. એવું જ સંસ્થાનું છે. તેમાં પણ માણસને અમુક નિયમો પાળવા જ પડે છે, એ રીતે તેનું ધડતર થાય છે; વિકાસ થાય છે, આખો માનવસમાજ એક સાથે સુધરતો નથી પણ પહેલા તળકડે અમૂક વ્યક્તિઓ સુધરે છે; પછી તેમની પ્રેરણા પામેલી અમૂક સંસ્થાના સંસ્થાબદ્ધ માણસો સુધરે છે. અને તેઓ માનવસમાજ સામે આદર્શ રજૂ કરી સમાજની કાયાપલટ કરે છે.

સારી - નરસી સંસ્થાઓ :

હવે એ પ્રશ્ન આવશે કે કઈ સંસ્થા સારી છે? બ. રામે રાજ્યનો ઝડો લીધો ત્યારે એમણે જોયું કે અમુક રાજ્યસંસ્થાઓ-રાજ્યો બગડી ગયેલ છે. એક બાજુ વાલીનું ભોગવાદી રાજ્ય હતું અને ખીજ બાજુ રાવણની સરમુખત્યારશાહી હતી. કિષ્કિંધામાં વાલી નાના ભાઈની વહુને રાખીને બેઠો હતો. એ ભોગવાદી રાજ્ય હતું. ખીજ તરફ રાવણ રૂપાળીમાં રૂપાળી સ્ત્રી મારી એમ માનતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે સાધુનો વેશ પહેરીને પણ સીતાજીનું હરણ કર્યું. રાવણની સામે તેના રાજ્યમાં કોઈ બોલી શકતું ન હતું. અન્યાયનો સામનો કરવાની કોઈનામાં તાકાત ન હતી. પ્રજા રાવણની સરમુખત્યારશાહી નીચે ક્ય-ડાયેલી હતી. યુગ પૂર્વે આ સ્થિતિ હતી. રામે રાવણને હરાવી સીતાને

કાંદા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપીને છૂટા થયા પણ પ્રાયોગિક સંઘ સાથે મીઠો સંઘર્ષ હજીયે રાખતા રહ્યા છે.

આંચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને જોડાંની અપ્રતિષ્ઠા

એ સિવાય પણ અમૂક વ્યક્તિઓ સંસ્થા સાથે જોડાતી નથી. ત્રી પાછળ તેમના અહનું પોપણ કે સ્વચ્છંદતા વધવાનું કારણ હોય કેટલીક વખત એક સુસંસ્થામાં જોડાયેલ વ્યક્તિ કોઈ સભ્યની, દેખાઈ, ઈર્ષ્યા કે દ્વેષના કારણે તે સંસ્થામાંથી છૂટી પડી જાય છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આવી જે વ્યક્તિઓ તેમનાથી છૂટી પડી અને તેમની સામે યઈ. એક હતો ગોશાલક જે પહેલાં પોતાને ભગવાનનો શિષ્ય ગણતો હતો અને ખીમ હતો જમાલિમુનિ જે સંસાર પક્ષે ભગવાનના જમાઈ હતા ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના જે સાધવી થએલી તે પણ પોતાના પતિ સાથે જમાલિમુનિ સાથે ગઈ. વહેવાર જે બાજુએ હોય તે તરફ લોકો વધુને વધુ ઢળે. એટલે તે સાધવી પણ તે બાજુ ઢળી ગઈ. પાછળથી સાચું સમજતાં તે પોતાના પિતા-ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે પાછી આવી ગઈ. જમાલિ મુનિએ તો ભગવાન મહાવીરની વાત વહેવારની દૃષ્ટિએ ખોટી છે એમ કહ્યું. “હટ્ટેમાણે હટ્ટે” એટલે જે કામ ચાલુ થયું છે તે ઈ ગયું છે એમ સમજવું; એમ ભગવાને કહ્યું. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે વહેવાર અને નિશ્ચય બંનેનો મેળ રાખવો જોઈએ. “એકવાર સ્થિતિ છેડાને આગ લાગતાં તે તો સળગી ગયું; હવે તો એ નહીં દઝાડી શકે!” એ રીતે કહીને જમાલિની વાતને ખોટી કરાવી હતી. જમાલિનો વિરોધ કેવળ શબ્દો સુધી હતો અને જે ક્રિયા ચાલુ હોય તેને પૂર્ણ કહેવી એમ તેમનું મંતવ્ય હતું અને તેના પ્રતિપાદનમાં તેઓ રાજની વપરાતી ભાષાને ટાંકતા.

ત્યારે, ગોશાલકનો વિરોધ કેવળ વિરોધ ન બનીને દ્વેષ રૂપે હતો. તેણે ભગવાનની વાતનો છોડ્યોક વિરોધ કર્યો એટલું જ નહીં આજીવક નામનો નવો પંથ પણ કાઢ્યો એટલું જ નહીં ગોશાલકે સામે આવીને

વિરોધ કરતા. આજે સુસંગઠનથી અતડી ધણી વિમૂતિઓ છે. વિનોબાજી જેવી પવિત્ર વ્યક્તિઓ છે પણ તેઓ સંગઠનને ટેકો આપતી નથી. સર્વસેવા સંઘ બધા પક્ષને ટેકો આપવામાં માને છે. એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પણ મતિદા મળી જાય છે અને સારાં-નરસાંનો મૂલ્યવાદો થઈ જાય છે.

સર્વ સેવા સંઘે જ્યારે શૂલ કરી છે ત્યારે પાછળથી ખબર પડતાં તેને સુધારી છે એ કપૂલ કરવું જોઈએ. પણ એકવાર સારાં અને નરસાં નરસોને “સદ્ પ્રભુનાં” છે કહીને સરખાં મૂલ્યોએ તો એ સમતુલા તૂટી જશે. એકવાર ગણોત્તિયા જમીન ખેડતા હતા પણ પકાણીપત્રમાં નામ જમીન-માલિકોનું હતું. જમીનદારોએ એથી એમને કહ્યું કે તમે જમીન છોડી દો. ગણોત્તિયા સર્વ સેવા સંઘનાળા પાસે સલાહ લેવા ગયા. ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે તમારે જમીન છોડવી નહીં. પરિણામે માથા ભારે જમીનમાલિકો તેમને પોલિસ મારફતે પકડી ગયા તોફાન વધ્યું. જો રાજ્યને ન માનીએ તો વિકટ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય; કોઈની સલામતિ ન રહે. જો અવેજીમાં સંરક્ષણ બળ ઊભું કર્યું હોય તો જૂદી વાત છે. પણ તે થયું ન હતું. પાછળથી સઘે એ શૂલ સુધારી.

જગન્નાથપુરીમાં વિનોબાજી બોલ્યા હતા કે “આજે કોંગ્રેસનું રાજ્ય છે. રચનાત્મક કાર્યકરો કોંગ્રેસનો ઉપયોગ કરીને તેનો વિરોધ કરે છે. એક વખત કદાચ એવો પણ આવે કે કોંગ્રેસ જ આદિસાના માર્ગમાં વચ્ચે આડે આવીને ઊભી રહે.” અહીં જે ટીકા થઈ છે તેનો સામાન્ય પ્રગ્ન હુરૂપયોગ જ કરશે. કારણ કે દોડતા બળદને ચમકારો ધણો પણ માઠા બળદને જેમ તેને ફટકારો તેમ તે તોફાની બની જાય. આદિ કોંગ્રેસને બીજી સામાન્ય સંસ્થાઓ જેમ ગણવાથી પ્રગ્નમાં એના તરફ વિરોધ જગવાનો અને કોંગ્રેસ પણ આવી ટીકાથી બહારી જાય એ સ્વાભાવિક છે.

પાર્વતીગેને કહ્યું હતું કે “બ્રાહ્મણો અને સંતો એ સમાજનું મુખ છે. પણ તેમણે સમાજની ખેવના રાખી નથી.” આજના યુગના બ્રાહ્મણો રચનાત્મક કાર્યકરો છે. તેઓ કઈ સંસ્થા સારી છે અને કઈ નરસી છે તેનો અભ્યાસ કરી લોકોને માર્ગદર્શન નહીં આપે તો ધડતર

રૂપે કહ્યું, “તમારે જે કંઈ કરવું હોય તે કરો ! સખા અટકશે નહીં, હું ખસવાનો નથી.”

અનુબંધકાર માટે આમ સાચી વાતને વળગી રહેવાનો અને તે વાતને છોડી દેવાનો શુભ્ય હોવો જોઈએ. તેણે સુસંસ્થાઓમાં તે પ્રવેશ્યાં હોય તો તેને દૂર કરવા માટે કહેવું જોઈએ; જરૂર પડે તો તાના વ્રત ત્યાગથી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. પણ પુષ્ટિ ન કરતાં ટીકા રતાં ગોળ-ગોળ બરાબર કરવા જતાં તેનાં માઠાં પરિણામ તેણે જ મોગવવાનાં છે, એવી જ રીતે તેનો ટીકા બોટાં મૂલ્યોને મળતો નથી ને એ પણ તેણે ધ્યાન રાખવું રહ્યું.

અનુબંધ જોડવા અને સુધારવામાં એક વસ્તુ ધ્યાન રાખવાની કે તેનું પરિણામ સમાજના ધડતરમાં ચતું જોઈએ. એ માટે ‘સુસંસ્થાઓ જોઈએ; સુસંસ્થાઓનું વિભૂતિઓ સાથેનું જોડાણ જોઈએ. હોહા કરનારાઓનો કંદર સામનો પણ સમય આવે કરવો જોઈએ. બોટાં વાદો—સામ્યવાદ, મૂડીવાદ, કોમવાદ વગેરેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. રામાયનમઃ અને રાવણાયનમઃ એમ બંધાને વંદન કરવાથી સમાજનું ધડતર નહીં થાય. તે માટે તો યોગ્ય સમાજ રચવો પડશે અને તેના ધડતર માટે યોગ્ય સંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા આપીને આગળ વધવું જોઈએ.

અનુબંધ વિચારધારાએ શું કરવું જોઈએ :

અનુબંધ વિચારધારાએ મુખ્ય ચાર વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે:—

- (૧) સાદું બાકી ન રહે.
- (૨) નળનું ન પ્રવેશ.
- (૩) ગતિ અટકે નહીં.
- (૪) વ્યક્ત-અવ્યક્તનો તાબો મેળવવો.

એ ચાર બાબતો વિસ્તારથી જોઈએ.

(૧) અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે જગતમાં જે કંઈ સાદું છે; તેમાંનું કોઈ પણ બાકી ન રહી જાય તે જોવું જોઈએ. જે કંઈ પણ

રે સહેજે કોઈ એમ કહેશે કે શું તમને વિશ્વનો અનુભવ અભ્યાસ છે?

ત્યારે એનો જવાબ એટલોજ છે કે વિગતોનો અભ્યાસ નથી, પણ તત્ત્વોનો છે. મૂળ તત્ત્વ જાણીએ તો બીજાં તત્ત્વો આવી જાય. માનવ જીવનનો ઊંડો અનુભવ છે. યુનોને કેટલાં વર્ષ થયાં. કેવું સ્વરૂપ બંધાયું એનો અભ્યાસ નથી પણ અનુબંધમાં વિશ્વસંસ્થા તરીકે એની જરૂર પડશે એનો ખ્યાલ છે.

(૨) નબળું દાખલ ન થઈ જાય તે માટે કોમવાદ, સામ્યવાદ અને મૂડીવાદનો વિરોધ સચવાય છે તો એનો અભ્યાસ છે? વિગતોનો અભ્યાસ ન હોય પણ રશિયાની ક્રાંતિમાં સાંસ્કૃતિક બળો સંગઠિત નહોતાં થયાં એટલે ત્યાં જે કંઈ રાજ્યની ઉચ્ચ-પાચલ થઈ તેમાં હિંસા થયા વગર ન રહે એ ચોક્કસ પાચો બંધાયો. માનવની નબળાઈએને નામે જે કંઈ ઘડાય છે તેમાં એકને ઉચ્ચ અને બીજાને કોમવાદના પરિણામો નજર આગળ જોવા મળ્યા જ છે. સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ તરફ નજર નાખીએ. મૂડીવાદ હજી ઘડાય છે. એને લોકશાહીની જગાએ બીક લાગે છે, એક વ્યક્તિ નબળું કામ કરે પણ તે પ્રભુ, સમાજ કે નીતિથી ડરતો હોય તો તેને સમાજની બીક લાગે એટલે પાયા વગરનો સામ્યવાદ ધુસી ન જાય તેની ચિંતા વધારે છે સામ્યવાદીઓનું કહેવું છે કે ધર્મના નામે મૂડીવાદ પોપાય છે પણ સામ્યવાદીઓએ સમાનતાના નામે માણસને જે સ્વતંત્રતા આપ જોઈએ તે આપીજ નથી. મુક્ત ચિંતન ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂક્યા અને સામ્યવાદ બધામાં છે એ નામે જગતના અબજો રૂપિયાનો ભય સરંજામ સરજી પોતે બધામાં મૂકાઈ-બધાને બધામાં મૂક્યા છે. એ ત્યાં માનવમાં ઊંડી શ્રદ્ધા નથી; પણ તેને જડસાધનોએ સુખી થઈ કદપના વિચારમાં શ્રદ્ધા છે. એટલે એ નબળું તત્ત્વ છે. તે ન પેસે

માટલિયાએ કહ્યું : “એ તો વિગતની વાત યઈ. તેને ન લઈએ તો કીક રહેશે. પ્રથમ રાજ્યસંસ્થાની જ વાત ચર્ચાએ.”

પૂંજભાઈ કહે : મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ગુ. પ્ર કોંગ્રેસના હાલના પ્રમુખ એક પ્રવચનમાં કહેતા હતા કે સંત્યાલની પરકની વાત મને સમજાય છે પણ પ્રેરકની વાત સમજતી નથી.”

માટલિયાએ કહ્યું : “સંત વિનોબાજીની વાતો હું જે રીતે સમજ્યો છું. તે આ પ્રમાણે છે કે સંત બાલજીની વાત સાચી છે પણ કોંગ્રેસને સુધારવામાં તો ઘણી શક્તિ વેડફાઈ ગય. પછી, જનશક્તિને જનમૂલ કપારે ફરી શકાય ? ગાંધીજી જેવા પણ યાદી ગયા, પછી આપણું શું ગણ ?

દાદાધર્માધિકારીએ એકવાર પ્રવચનમાં કહેલું કે, કોંગ્રેસનું પૂછડું છોડી દેવાય તો સાફ પણ સંતબાલજી તો કહે છે કે એ પૂછડું બરાબર પકડી રાખવા જેવું છે. નહીંતર, બધું બાળી નાખવામાં એનો દુરપયોગ થઈ ગય. મતલબ કે રાજશક્તિને બરાબર ધડવી પડશે અને એ કામ જનતાએ અને જનસેવકોએ કરવું જ પડે તો જ સંતબાલની વાત સહુએ સ્વીકારવી પડશે.

એમની પરિભાષા જરાક કઠણ છે. તે જો રાજકીય નેતાઓ સમજે તેવી પરિભાષામાં ગોઠવાય તો તરત સૌ તેને અપનાવી શે એમ મને નમ્રપણે લાગે છે.

અળવા ધણા લોકો આને પણ તેમની શુદ્ધિ ન હોય તો તેઓ
 વળ સાંભળીને ચાલ્યા જતાના. સત વૃદ્ધારામ અને એકનાથનું મિલન
 વાનું હતું. એટલે મોટો સમુદાય બેસી ગયો. પેલા બે જણાએ મુગી
 ધારસી કરી કે આ લોકો તો તાલ તાલરો જોવા બેસી ગયા છે;
 એમને જીવનની દિશ્નુશીની કંઈ પણ પડી નથી. એટલે બંને મીન
 રહીને છુટા પડ્યા. લોકો ક્યારાયા પણ ત્યાં તત્તવગાન માટે નેઓ બેગા
 નહોતા થયા. આજે ધર્મસ્થાનકોમાં વારતદેવારે જે વ્યાખ્યાનો થાય
 છે તે પણ કંઈક આવા સ્વરૂપમાં છે. પરિણામે લોકો સંપરતા નથી,
 ન લોકોને બેગા કરી દેવાથી કે કોઈ સરચાના ધણા રાખ્યો બનાવી
 ન માનથી અનુગ્રહ થયો નથી. પણ તેમાં શુદ્ધિનું તત્તવ
 હું જોઈએ.

શુદ્ધિ એટલે પાપનો કાલ થાય; અને પુષ્ટિ એટલે પ્રપ્ત્યનો સંગ્રહ
 સંગ્રહન) થાય; ત્યારે માનવું કે પાપો મંડાયો છે. આમ જોઈને ત્યારે
 ખ્યા તરફ નહીં પણ તત્તવ તરફ જોવારો. સંસ્કૃતિનું માપ સંખ્યા
 ખરથી નથી નીકળતું. એટલે અનુગ્રહ માટે તથા અજો કંઈક છે.
 પ્રમાણ હોય ત્યાં સમાજમાં જુદી જુદી જાતના લોકોને સ્વેચ્છાએ કે
 પરેચ્છાએ અકુશમાં રાખવા માટે, બંધારણ માટે રાજ્ય જોઈએ; અને
 તે પણ સારું રાજ્ય હોવું જોઈએ. રાજ્ય હોય એટલે તે કેવળ
 દિસાથીજ કામ ન લે એ માટે વિચાર થયો કે આમાનિક સંસ્થા
 (જનસંગ્રહ અને જનસેવક સંગ્રહ) જોઈએ. તેમાંથી ચાર વર્ગોની
 આપણે ત્યાં ઉત્પત્તિ થઈ, આ ચાર વર્ગોનું રાજ્યશાસનમાં પ્રતિનિધિત્વ
 હવું અને રાજ્ય તેમની સલાહ-મુશ્વતા પ્રમાણે કામ કરવું હવું. આમ
 લોકસંગ્રહ અને લોકસેવક સંગ્રહ એ બંને ગ્રેરક-પ્રેરકનું
 (રાજ્ય સંગ્રહનના) કામ કરતા હતા. આમ શુદ્ધિ અને પુષ્ટિની વાત
 થઈ કે ખરાબ તત્તવોને શુદ્ધ કરવાં અને સારાં તત્તવોની
 પુષ્ટિ કરવી.

એવી રીતે એમના સંસાર પક્ષના જમાઈ જમાલિએ પણ નવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. તેમની સાથે પણ થોડાંક સાધુ-સાધ્વી યજ્ઞગયાં. એમાં ભગવાનની સંસાર પક્ષની દીકરી પ્રિયદર્શના-સાધ્વી પણ યજ્ઞ જમાલિનો વિરોધ શબ્દો વાપરવા અંગે વહેવાર સંબંધમાં હતો. ભગવાન કહેતા કે કોઈ કામ શરૂ થયું તો તે 'યયું' એમ કહી સંકાય ત્યારે જમાલિ કહેતા કે એ પૂરું થાય ત્યારેજ "યયું" કહેવું જોઈએ.

એકવાર તેમનાં પત્ની પ્રિયદર્શના સાધ્વી ઢંક નામના એક કુંભારને ત્યાં જાય છે. તેની ધર્મશાળામાં ઉતરે છે. એ ઢંક શ્રમણોપાસક પૂછે છે કે "તમે ભગવાન મહાવીરના મતને માનો છો કે છૂટા પગા છો?"

પ્રિયદર્શના સાધ્વી (ભગવાન મહાવીરનાં પુત્રી) જમાલિ ને પરણ્યાં અને અનુરાગના કારણે, જમાલિ સાથે દીક્ષા પણ લીધી. વિકાર તો આવ્યો ગયો પણ અનુરાગ રહી ગયો હતો. પિતા કરતાં પતિનો અનુરાગ વધારે હોય.

ઢંક કુંભારના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રિયદર્શના કહે છે: "વણુકર કપડું બનાવે છે. તે બની ગયા પછીજ કહેવાય ને કે કપડું બની ગયું છે? ભગવાન કહે છે કે જ્યારથી કપડું બને છે ત્યારથી બનીજ ગયું છે. એટલે જમાલિ મુનિ સાચા છે."

ઢંક કુંભાર એક યુક્તિ કરે છે. ડાહ્યા માણસો વાતને સમજાવવા કંઈક યુક્તિ પણ કરે. એણે નીંબાડામાંથી એક તણખો કાઢી પ્રિયદર્શનાએ પછેડી કાઢી હતી ત્યાં મૂકી દીધો. પ્રિયદર્શનાએ ખૂમ પાડી: "મારી પછેડી બળે છે."

એટલે ઢંક કુંભારે કહ્યું: "શા માટે ખૂમ પાડો છો? આખી બળે ત્યારેજ બળી ગણાય ને! હજી તો છેડોજ બળ્યો છે ને!"

સાધ્વી પ્રિયદર્શનાને ખ્યાલ આવ્યો કે ભગવાન નિશ્ચય અને વહેવારના મેળ રૂપે વાત કરે છે. તેણે કહ્યું: "તમારી વાત સાચી છે. થોડું બળ્યું એટલે વધારે બળી જવાનું-ભગવાનની આ વિશેષતા છે."

શે કે વિભૂતિ ગમે તેવી મોટી દોય તો પણ એ વિભૂતિ કોઈ સિદ્ધાંત
રહના રાજકીય પદ્ધતિમાં જોડાઈ દોય તો તેને વિરોધ કરવો જોઈએ.
વિરોધ ન કરીએ તો ખોટાં સામાજિક મૂલ્યો સ્થપાઈ જાય.

જેન સૂત્ર સૂત્રગણના પહેલા અધ્યાયમાં એક ગાથા આવે છે. :—

સંઘર્ષ સાદુષ્ટમ્ ચ પાવપમ્ નિરાકરે ।

उर्वहानवीरिण मिणू कौर्मानं पथय ॥

એનો અર્થ એ છે કે સાચા ધર્મ (સંગ્રહન) અથવા સાચા
મર્વાળા લોકોનું અનુસધાન (અનુબંધ) કરજો. તેમનું સમર્થન કરજો,
પણ જે પાપ-ધર્મ દોષ (અનિષ્ટ કરનારી વ્યક્તિ દોષ) તેની પ્રતિષ્ઠા
હોડજો. તેનું નિરાકરણ કરજો. આ બધું કોણે કરવાનું છે ? તો, તેવી
ચક્તિઓ સાધુ-સાધ્વીઓ બિદાહવીઓ છે. તેમણે ઉપાધાન
(તપ-ત્યાગ)ની શક્તિથી આ બધું કરવું જોઈએ. તેમની પાસે
તપોબળ છે. તે વડે તેમણે અપ્રતિષ્ઠા લાયક તરવો. પ્રતિષ્ઠા મેળવી
રહ્યાં દોષ તેમને અટકાવવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. એનો વિરોધ
કરતાં, ચોતાનામાં ક્રોધ, કે માન તો નથી આવતાં; તેનો ખ્યાલ
રાખવો જોઈએ. “આ એક સૂત્રમાં અનુબંધકારે કેટલી કાળજી રાખવી
જોઈએ તે બતાવી આપ્યું છે. આપણે તેને વિસ્તારથી વિચારીએ.

ત્યારે ગૌતમ ઋષિએ અદશ્યાને બહુ ટપકો આવ્યો ત્યારે તેને
ખૂબ આઘાત લાગ્યો. તે સુનસુન થતી મર્મ. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે તે

1. માધે જ નેમજી તેમની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપાઈ રહે, જેવું હશે આપણું.
 સીંહ, નિલકર અને રવિભાણની પ્રતિષ્ઠા મળવવા અને તેમને મદદન મળવતા.

અહિનને ક્યાં સારાથી લેવી? કઈ સંસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવી? એ
 બે માંથી એક શું કરતા તેનો ખ્યાલ આ હવેથી આવી શકે છે. દલે
 ન જ રીને અયોગ્યઅહિનની પ્રતિષ્ઠા.

આમાય નરેન્દ્રદેવને સાચું કે કોંગ્રેસમાં હાથપા રહેવું જોઈએ.
 એટલે તેઓ સ્થિતતા કે માંથી એક મવાળા જુદાના નેતા મરીને અમારા
 નેતા અને. સ્વરાજ્ય આપણું. ૧૯૪૬ ની મનોવરીમાં મુખ્યની કોંગ્રેસમાં
 સમાજવાદી શૂણ અલગ રીને ચૂંટણી લડે. તે વખતે તેઓ કોંગ્રેસમાં
 હજી નહોતા પણ સમજદારી એ જ વખતે કોંગ્રેસમાં એક માત્રમાં
 વર્ગ માલનો હતો. અમદાવાદમાં સ્વપ્રકાશ નારાયણની કાદેર તમા
 કઈ અને સમજીને જતાની ગયાં આવી

લાલાકાકાએ કહ્યું : કોંગ્રેસીઓએ જિમાં બાગ ન લેવો
 જોઈએ." એ કહ્યું કે "કોંગ્રેસીઓએ કાકાન માનવું જોઈએ." જિમનો
 બાગ જિવો તમે કે હાથ સ્વપ્રકાશ કોંગ્રેસમાં હજી પડે તો? પણ,
 રમનાત્મક કામકામો સારાસારનો વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ. મારો
 પોતાનો અત્ય રખે રીને જિવો દનો કે ત્યાં સુધી રખેતા ન થાય
 ત્યાં સુધી ન જવું.

આમાય નરેન્દ્રદેવ વગેરે સમાજવાદીઓ દિલ્લીમાં બાપુ પાસે ગયા
 તે કહ્યું કે "દલે અને કોંગ્રેસમાંથી હજી પડ્યા માગીએ છીએ."

માંથી એક કહ્યું : "આ સંજોગમાં હજી પડવું તે બરાબર નથી.
 જતાં હજી પડે તો જગવાન પણ તમને માફ નહીં કરે."

આવી ગોઠાણ અને જગાસી સાથે મદાવીરના વિરોધની વાતનો
 તકાવત દેખાઈ આવશે. સમાજવાદી પણ અલગ નહોતો મરો ત્યાં સુધી
 માંથી એકે એને દેશ આપ્યો. પણ, પણ અલગ થતાં આસીવાદ
 ન આપ્યા.

પછી કહે : “ તો એટલું કરો કે એમાં જોડાનારો કોઈ પણ પક્ષમાં ન જાઓ તો ચાલે । ”

મેં કહ્યું : “ જો વિરોધ પક્ષમાં હતા તેમણે એક વાર કોંગ્રેસના સભ્ય થવું જોઈએ. ”

તેમને એ વાત ગળે ન ઉતરી. પણ હમણાં તેમણે પોત પ્રકાશ્યું. પ્રાયોગિક સંઘમાં જોડાવાની વાત આવી ત્યારે કહે—મતભેદ પડે તો હેવટનો નિશ્ચય કોંગ્રેસનો જ માનવો જોઈએ. પ્રાયોગિક સંઘ ચેતી ગયો કે આ ભાઈ માત્ર સત્તા માટે કામ કરી રહ્યા છે.

આ બધી બાબતો કહેવાનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને સમજિતો અનુબંધ હોય તો જ તે સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

ચર્ચા—વિચારણા

સિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા

શ્રી બળવંતભાઈએ અનુબંધ વિચારધારા વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં કહ્યું : “ અમર ચરિત્ર ’માં કહ્યું છે, આજે ઉપરનો ધૈર્ય દેવ છે અને તીચેનો ધૈર્ય શ્રીમંત છે. ગમે તેવા પૈસાને ધર્મસંસ્થાઓ લઈ લે છે અને દોસથી તપ્તીઓ મૂકી દે છે. ”

ત્રેમિશુનિએ પણ કહ્યું : “ પૈસા અને સત્તાને પ્રતિષ્ઠા ન આપનારી સંસ્થાઓ વિરલ છે. તેથી તેવી વિરલ સંસ્થાઓનું ક્રાંતિનું કામ આગળ ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ”

પૂંજભાઈ કહે : “ ધનિકો પણ આપણામાંના છે. તેમને જો સાચું માર્ગદર્શન મળે તો તેઓ પણ સુધરે છે. તેના તાબા હાખલા તરીકે શંકરલાલ બેંકર, અનુચ્ચાબેન વગેરેને રજૂ કરી શકાય છે. ”

ખરેખર તો આજે સાચા પ્રેરકની કમી છે. લોકો ખોટી વાતને

માતમાં પણ હું લેવાયો અને લગ્ન પણ થયાં. આવું અવ્યક્ત જગતનું છે.

અવ્યક્ત જગતની મદદની વાત

પછી જુદા જુદા દાખલાઓ શિબિરાથી ભાઈએ અવ્યક્ત જગતની મદદ અંગેના ટાંક્યા હતા. પૂંજભાઈએ નવલભાઈને જરૂર વખતે અવ્યક્ત જગતની મદદ શી રીતે મળી હતી અને બળવંતભાઈએ ખરે વખતે મહેમદાવાદમાં માણસ શી રીતે આવેલો અને મદદ મળી હતી તે પ્રસંગો કહી બતાવ્યા. ગાંધીજીને પણ આશ્રમમાં આવી વખતે મદદ મળી હતી. રાણા પ્રતાપને ભામાશાહની મદદ મળી હતી.

અવ્યક્ત જગતનું બળ કેમ વધે ?

પૂ. દંડી સ્વામીએ કહ્યું : “ મુંબઈમાંજ કરોડો રૂપિયા, ધર્મ સંસ્થાના શ્રીમતો વાપરે છે. છતાં ધર્મશુરુઓ કંઈ બોલી શકતા નથી. તેનું કારણ એ કે તેમણે એટલું વ્યક્તિત્વ કેળવ્યું નથી કે તેઓ પડકાર કરી શકે. તેમને એમ થાય છે કે બોલવા જશું તો ક્યાંક રોટલો-એટલો અને સાહેબી બંધ થશે તો ? એ માટે ધર્મશુરુઓ અને લોકસેવકો બન્નેએ ત્યાગ વૃત્તિ કેળવવી જોઈ એ; તેમણે વિશાળ દ્રષ્ટિ પણ કેળવવી જોઈ એ. નિસર્ગ નિષ્ઠા જો કેળવાય તો ગામડાંમાંથી દાંડ તરવાનું અને શહેરોમાંથી રાજકીય સત્તાવાદી તથા મૂડીવાદીઓનું પ્રભુત્વ ધટી જાય. સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ વધતાં અવ્યક્ત બળને વિવેકપૂર્વક જાગૃત થયેલું જગતમાં તરત જોઈ શકાશે.

(૪) ઈન્દ્રનીયની પ્રતિષ્ઠા અને અનિન્દ્રનીયની અપ્રતિષ્ઠા :

ચોથાં પાસાં તરીકે વિચારવામાં આવ્યું કે અનિન્દ્રનીય વ્યક્તિ અને અનિન્દ્રનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાંથી તોડતી અને ઈન્દ્રનીય વ્યક્તિ અને ઈન્દ્રનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરતી જોઈએ.

આ પાસાંના અન્વયેજ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ, કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થા અને સ્વનામક કાર્યકરોમાંની સુનદી વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા સતત ક્ષેત્રે છે. એવીજ રીતે સાધુ સંસ્થાને દેશની રાજવામાં માને છે. ગામડાંઓ, નારીશક્તિ અને પછત્તનતિને પણ આગળ લાવી જગત માટેના દિતમાં એમના ઉપયોગ ચાલુ નેહથી દહે પદાપાત્તરવંતી પ્રતિષ્ઠા પણ આપવામાં માને છે.

એવીજ રીતે અનિન્દ્રનીય તરીકે સામ્યવાદ મૂડીવાદ કે કામવાદ કે તેવા ધોરણે ધડાવેલી સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડતી જોઈએ. એની સાથે શૂનકાળમાં એની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની ચક્રાસણી કરી લેવી જોઈએ. ધર્મના નામે આશ્રતાં પાંખડો, સકીયતા, અમલકારો, જવ અને લાલચોનો વિરોધ કરવો જોઈએ. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ આ રીતે કાર્ય કરી રહ્યું છે એ વિનમ્રપણે જણાવવું રહ્યું.

(૫) ચોગ્ય સ્થાને ચોગ્યને સ્થાપવાં :

ઉપરનાં ચાર પાસાંઓ અગે ધણું ધણું કહેવાઈ ગયું છે. આપારે પાંચમાં પાસાં અગે વિચાર કરવાનો છે. તેના અન્વયે એમ કહી શકાય કે સુસંસ્થાઓમાં પણ જોગતું જે સ્થાન છે તેજ સ્થાને તેજને મૂકવી જોઈએ, જેતું આગળ સ્થાન જોઈએ અને તે માછળ રહી શકે દોય તેવી સંસ્થાઓને તેતું સ્થાન ખાણું અપાવવું જોઈએ એ અનુમંધ વિચાર ધરાવતું પાંચમું પાસું છે. એના કારણે ચોગ્ય વાદકાષ અને રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો તે પ્રમાણે કરવું રહ્યું.

(૪) દેશનીયની પ્રતિષ્ઠા અને અનિશ્ચનીયની અપ્રતિષ્ઠા :

એમાં પાસાં તરીકે વિચારવામાં આવ્યું કે અનિશ્ચનીય વ્યક્તિ અને અનિશ્ચનીય મર્યાદાની પ્રતિષ્ઠા ન્યાયનાંથી તોડતી અને દેશનીય વ્યક્તિ અને દેશનીય મર્યાદાની પ્રતિષ્ઠા ઝીલી કરતી છે.

આ પ્રશ્નોના સંબંધેના વિષયનાં પ્રાયોગિક મુદ્દા, કાર્યકાર જેવી સરખા અને સરખામુદ્દા કાર્યકારોમાંની સુગંધી વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા સતત છે. એવીજ રીતે માન્ય મર્યાદા દર્શાવી ગણવામાં આવે છે. અનિશ્ચનીય, અનિશ્ચનીય અને અનિશ્ચનીયને પણ આપણે સારી ગણતરી માટેના વિષયો છે. આપણે પણ તેમની સાથે સંબંધિત રાખીએ.

દેશનીય અને અનિશ્ચનીય તરીકે સાંબંધિત મૂલ્યો કે સમજાવે કે તેમને વિષયો પાસેથી નક્કારી અને ન્યાયનાંથી અનિશ્ચનીય પ્રતિષ્ઠા તોડતી છે. એવી રીતે જનતામાં અને સરખામુદ્દા તરીકે સરખામુદ્દા અનિશ્ચનીય અનિશ્ચનીય રીતે એવી રીતે, ધર્મના તરીકે આપણે, સહીષ્ણુ, મનુષ્યો, અનિશ્ચનીય વિષયો છે. વિષયનાં પ્રાયોગિક મુદ્દા આ રીતે દર્શાવી છે એ વિચારણાને લખાવતું મળે.

૫) ગોચર રથાને ગોચર રથાપનાં :

કપડાંનાં ચાર પાસાંઓ અને કપડાં કપડાં કપડાંનાં મુદ્દા છે. અનિશ્ચનીય પાસાંઓમાં અને વિચાર કરવાનો છે. તેના અનિશ્ચનીય એમ કહી શકાય કે સુમંથાઓમાં પણ એમની જે રથાને છે તેમ રથાને તેમને મૂકી દેઈએ. જેમ આગળ રથાને દેઈએ અને તે પાસેથી રીતે ગઈ દોષ તેવી સરખામુદ્દાને તેમ રથાને પાસેથી અપાવતું દેઈએ અને અનુગ્રહ વિચાર કરાવતું પાસેથી છે. એના કારણે ગોચર પાસેથી અને રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ હોવી ચાલે તે પ્રમાણે કરવું રહ્યું.

કીડીને મરી ગયો. ડોક્ટરોએ તેના પેટને ચીધું તો હોજરીમાં પચ્યા
 નાના ઘાસલેટના ડબ્બા વગેરે ઘણું નીકળી પડ્યું. આવું જ કેન્દ્રીકરણ
 છે. જે પોતે વિદ્યુત રૂપે થઇને આખા ક્ષેત્રને નિષ્પ્રાણ બનાવે છે.
 ત્યારે વિદ્યેન્દ્રીકરણ થાય તો કોઈ પણ પ્રકારનો મેલ ન જામે. કીડી મરી
 જાય તો પણ તેના પેટમાં કોઈ પચ્યા વગરનો કંચુ નહીં રહે. એટલે
 જગતની સંસ્થાએ વિદ્યેન્દ્રીકરણ કરવું જ પડશે તો જ તે સક્રિય-સફળ
 થઈ શકશે નહીં તર ધ્યેય સાધે છતાં વિશ્વને જોઈએ એટલી ઉપયોગી
 નથી બની શકે.

હવે રાજ્યસંસ્થા તરીકે કોંગ્રેસનો વિચાર કરીએ. સદમાગ્યે એ
 કેન્દ્રીકરણમાં માને છે. તેણે તો ચારેક વખત ઉપર એવો ઠરાવ પણ
 જોઈ હતો-પોતાના પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ મારફત-કે "આર્થિક, સામાજિક,
 શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં કોંગ્રેસીઓએ કોંગ્રેસ સંસ્થાનો
 ઉપયોગ ન કરવો." ઠરાવ તો પસાર થઈ જાય છે પણ તેની પ્રદેશ
 સમિતિઓ તેનું હાઈ પાળે છે કે કેમ તે સવાલ છે. માટે નવી સંસ્થાઓ
 શુદ્ધિના પાયા ઉપર તૈયાર કરી-કરાવીને, તેમની મારફત ઉપરના કાર્યક્રમો
 રાજ્ય સંસ્થા પાસે લેવડાવી લેવાં જોઈએ. કદાચ ખુશીથી ન આપે તો
 અહિંસક લડતના આંચકા આપી પરાણે આંચકી લેવાં જોઈએ. વિભૂતિ
 કરતાં આ અંગે સંસ્થાને મહત્વ આપવાનું પણ કારણ છે.

જે એકડા ભેગા થાય તો તેથી અગ્યાર બનતા નથી. જે એકડા
 એ તો તો એક અને શૂન્ય પણ થાય. તેમનો સરવાળો થાય
 બેજ થાય; પણ બન્નેનું સહયોગી ધડતર થાય તોજ અગ્યાર થઈ
 કે છે. આથીજ માનવનાં સહિયારાં જીવનની મદત છે. માનવમાંથી
 પ્રાપ્ત અને સંસ્થા બની શકે છે. સંસ્થા હશે તો વ્યક્તિઓ જતાં
 પણ કામ ચાલશે પણ વ્યક્તિ તરીકે વિભૂતિ જતાં કોઈ તેમનું કામ
 આગળ નહીં ધપાવે.

એટલે જ માનવને મહત્વ આપ્યું છે અને તે સંસ્થા દ્વારા ધડતર
 કરી શકે એને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ખીજાં પ્રાણીઓ

ભારતમાં અનુબંધ વિચારધારાના પ્રયોગની અઝોડ જૂમિકા એટલા છે કે અહીં (૧) વ્યક્તિ, (૨) સમાજ, (૩) સંસ્થા અને (૪) ઠોળો એકીસાથે વિચાર થયો છે. માનવ સમાજ સુધડતરને પામે વેશનાં પ્રાણીમાત્રને શાંતિ મળે તે સ્વાભાવિક છે. નાનાં નાનાં ઈકીય ધટકો પોતપોતાના સ્થાને વિશાળ વિશ્વની દૃષ્ટિ રાખીને કરે તો જગતનાં ઠંડા-ગરમ યુદ્ધો આપોઆપ અટકી જાય.

અનુબંધ વિચારધારા દરેક યુગમાં

ભારતમાં આ અનુબંધ વિચારધારા અને તેને અનુરૂપ સંસ્થાઓ ને હવે વિચાર કરીએ. ઉપર વિચાર કરી ગયા તે પ્રમાણે વિશ્વના અનુબંધ માટે આ યુગે ચાર સંસ્થાઓનો પરસ્પર અનુબંધ હોવો જોઈએ જ વિશ્વની સમતુલા રહે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. આ ૪ ચાર સંસ્થાઓ છે :—

- (૧) રાજ્યની પ્રતિનિધિ તરીકે = રાજ્યસંસ્થા
- (૨) લોકોની પ્રતિનિધિ તરીકે = લોકસંસ્થા
- (૩) લોકોના નેતાઓની પ્રતિનિધિ તરીકે = લોકસેવકસંસ્થા
- (૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓની પ્રતિનિધિ તરીકે = સાધુસંસ્થા

આ ચારેય પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનો પરસ્પરનો અનુબંધ જ્યાં સુધરેલા રહ્યો છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યમાં શાંતિ અને લોકોમાં સંતોષ રહ્યો છે. એ સાથે દરેક સંસ્થાને તેનું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે ત્યારે પણ લોકોની સુખાકારી જ કેવળ વધી નથી, જગતના પ્રાણીમાત્રને પણ સુખશાંતિ વધ્યા છે. એટલે ચારે સંસ્થાઓના અનુબંધ અંગે અલગ અલગ યુગની સ્થિતિ જોઈ જઈએ.

પણ, રાજા અને લોક સંગઠન (પંચ) સંસ્થા બન્ને જ ધકાયેલ હોય તો કામ ન ચાલે. રામયુગમાં લોકસંસ્થા રૂપે લોકો કેળવાયેલા ન હતા. નહીંતર ધોખીના વચનથી સીતા વનવાસ ન આવત. કારણ કે જેમ પ્રજા રામને ચાહતી હતી તેમ સીતાને પણ ચાહતી હતી. પણ ધોખીને સમજાવવા નતો લોકસેવકો ગયા કે ન લોકો ગયા.

પરિણામે, કૃષ્ણયુગમાં લોકસેવકો (બ્રાહ્મણો) રાજ્યાધીન બની ગયા. તેમને એપ પણ લાગ્યો અને તેઓ લોકોથી વેગળા પડી ગયા. નહીં તો, દ્રોપદી ચીર-હરણ પ્રસંગે છુતમાં હરાએલી સ્ત્રીઓનો અથવા ધૃતમાં જિતેલાનો એવી સ્ત્રી પરનો હક કેટલો એવી ચર્ચામાં ન રાચત. સાફ સાફ રીતે પદ્મિનિ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાના બેગે પણ દુર્યોધનને સંબળાવી દેત. આજે પણ લોકસેવકો; અરે સાધુ- સાધ્વીઓ પણ નાહકની અને આત્યારે નકામી એવી ચર્ચામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવી દે છે; અને પોતે જે સ્વ-પર કલ્યાણના કાર્ય માટે બધું મૂકીને જગતના પ્રાણીમાત્રની અતુકંપા માટે નીકળ્યા છે તે મૂળવાત જ વીસરી જાય છે.

બુદ્ધ-સહાવીરનો યુગ :

એટલે જ ગગવાન બુદ્ધે સ્પષ્ટ કહ્યું : “આ વાગેલું તીર કાઢો છો તે વખતે એ ધાયલને એમ પૂછવામાં આવતું નથી કે આ તીર શાનું બન્યું છે ? કેણે માર્યું છે ? વગેરે. તે વખતે તો પહેલું કામ તરત એ તીરને કાઢવાનું છે. તે કાઢીને મલમપટ્ટી કરો છો. તેમ આજના તરત જગતને સન્માર્ગે દોરતા તમારા જીવનમાં સાવધાન બનો તે પણ જરૂરી છે.” આમ એ યુગમાં રાજ્ય કરતાં પ્રજા મોટી, પ્રજામાં ધર્મ મોટો અને એ ધર્મને દેવ-દેવીઓ પણ નમે છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. ગ્રેમ સત્તાનું આધિપત્ય રાજ્ય સત્તા પર સ્થપાયું. અલગત રાજ્યો એંચાયા-પ્રજા એંચાઈ તે માટે. જ્યારે રાજ્યો તરફ એંચાયા એટલે લોકસેવકો ઈદ્રજીતિ-ગૌતમ જેવા પણ સંપૂર્ણ એંચાયા. એથી વિશેષ

સજ્જનને કલેસ રસ સર્વ પામી, સમ્યક અને કોવલમાનનો મન-પણ મળી,
કિંમિતે સમુદાય જવાની રીતિ, તે પત્તે આજે પામ્યા અને સદા
આજને નામે આમંદનનાને—જેન દરનથી પરપરા વિદ્યુત—પેલવામાં
આવે તે કિંમત નહીં મળિનેલીવ સંગામેને તેથી નાજવાના આજે
તેને પ્રતિષ્ઠિત જવાની મૂકે છે.

કાંતિપ્રિય સાહુઓ—સાધુ સંદેશ સર્વોચ્ચ પ્રથમ :

કિંમતે સાધુઓ કિંમતપામ્યા કાંતિપ્રિય સાધુ સાધીઓની કિંમત
પરેલી જનતામાં આજે છે, આ કિંમતમાં સાચિત મુજબ પ્રથેમાં
કાંતિપ્રિય સીમે કાંતિ જાડ આ સાધુ-નાની કિંમત મેંજવતાં નાની
છે, આજે સાધુ-સંદેશ લોક-પુણ્ય અને પતી દેવ પણ તે લોકમાન્ય
રહી નથી, જેના કારણે જે સરમાણ મરમાણ કિંમત પામી, છતાં
તેને પ્રથમ નામે સાવતે પામી.

કીંમતે નંબર : દેવસંદેશ સંદેશ

આજના કોમ સ્થાન છે તે લોકસંદેશ છે, કાંતિપ્રિય સાધુઓ
પાસે કિંમત પામી મનુજીવ અને પાનર પામેલા લોકસંદેશ જે લોકોને
સંગાથ રહી રહે, નાના લોકોએ મગાઈત મળેને સમગ્રપણે સાચ કમળ
લોકસંદેશ જેથી જૂના લોકોના લોક સમગ્રના કાંતિની સાથે નવા
લોકો લોક સંદેશ સાચ પણ આજ રહી રહે.

કીંમતે નંબર—લોક સંગ્રહનો :

આજના લોકોના આગમ અને કહેલોના સંગ્રહને મુકા લોકોને,
સંગ્રહિત લોકસંદેશ કિંમત જેવળ આવવડવની નહીં, પણ વિશ્વની
આગમની પ્રતિક છે.

કીંમતે નંબર—સાચ સંદેશ

કોયે નંબર દેશ અને કુલિયાની સાચ સરમાઓને મુકા પામે,
આ કાંતિપ્રિય કાંતિ છે અને તે આજે સર્વોચ્ચ કાંતિપ્રિય દેવા કોમ
એ આજના મુગની આંખ છે.

સર્ચા-વિચારાણી

દાંડનરૂપે અને લાંચ સામે ઝૂળેશ

શ્રી મારલિયાએ આજની સર્ચાને પ્રારંભ કરનાં સિબિર સામે પ્રથમ મુકો : “અનુબંધ વિચારધારા માટે આપણે આગામી દાંડનરૂપે સામે અને સરેરાશ લાંચ સામે કોં ઝૂળેશ કિપાટીએ તો ?”

તેના સ્વાગતમાં તેમણે જ કહ્યું : “વેદવાદીએ યગની સર્ચા કરતા રહ્યા અને છુદ્ડ બચવાને કહ્યું; અને બચવાન મદાતરીરે અદિ સામે માટે યગની દિંદા નિવારવાની ક્રિયા ઝડપી લીધી. તેમાંથી ‘દેવને યજ્ઞ’ તો એવે દેવ કોઈ છે જ નહીં એ વિચાર બાપડ મળે ત્યારે તેમણે કહ્યું: શબ્દ પ્રમાણ નહીં, પણ અનુબંધ પ્રમાણ જ સાચું પ્રમાણ; એ જ પ્રકારે નિર્બંધનો જન્મે નહીં પણ યુગે જાણી જ દોષો એમને, બાપા સંસ્કૃત નહીં પણ શાસ્ત્રના. એ બાપા વ ઝીતે રાકે માટે સોનાં સંગ્રહન.” એમ આખી બચરાશ ફેરવી નાખી માંધીછમે પરદેશી સામેના અદિ સકે યુદ્ધથી અખી દેશ—પ્રગ્તને એકામ રહી નાખી. એમ આ અનુબંધ વિચારધારાની વિદ્યાળ અખિત માટે આપણે કોઈ એવી ક્રિયા લાગુએ કે જેમાં સૌ એકામ થાય અને પછી આપોઆપ એનું સારિય પડાવું જાય અને પ્રગ્ત કિપાટી લેશે.”

બલવંતભાઈ : જેમ અગત્યરૂપે લાંચ એ છે તેમ સામે સાક્ષીને પોતાનું સર્ચાઈ કાચે સાધવા અને લાંચે લાંચ આખી અગત્યરૂપેને બગાડે છે તેનું શું ?”

મારલિયા : “અધાને એ દોષ સામે છે એટલે એ દોષ-નિવારણ સહેજે સર્વ રહીત થશે !”

પૂંજભાઈ : “ખાનગી ચાલે ત્યાં શું કરવું ?”

દીપા : “સંગ્રહન મજાન થાય. તો જરૂર એને પણ નિવારી થાય !”

એ કહ્યું : “ના, લાંચ ન આપાય.”
 પેલો જોડૂત કહે : “મારી જેતી અગરે અને એવા ધણા ખાવાનો
 ને શોખ નથી.”

“હું અલગ રહ્યો; પણ જોડૂને લાંચ આપી દીધી.”
 દેવચલાઈએ કહ્યું : “એક ગામમાં ખાંડની પરમીટ છતાં,
 માગલતદારના નાના નોકરે પચાસ રૂપિયા વેપારીઓ પાસે માગ્યા.
 વેપારીઓએ અરજ કરી છતાં અનિષ્ટ ન અટક્યું.”

એ માગલતદારને કહ્યું : “તમારા નોકરે આમ કરે તેમાં
 તે જનશતિ રાખતી જોઈએ, નહીંતર કરશે એ લોકો અને નામ
 રૂંચાવશે.” એની ઘણી અસર થઈ.”

ચંચળખાડેન : “સેવકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એવી જમાવવી
 નેઈએ કે નાનાથી માંડીને મોટા લગી અસર પડે.”
 ડૉ. મણિલાઈએ કહ્યું : “સામક છીએ, એ ખ્યાલ દરદમ
 રહેવો જોઈએ.”

માટલિયા : આપણા હૃદય આદર્શો મુજબ આપણું આચર્ય,
 ખાપા, મીઠાશ અને સંસ્થાભક્તિ રહે તો એ બધું થઈ શકે ?”

સન્યાસીજી : “પણ લોકો કરી જાય તો ?”
 બધી ચર્ચાનું તારણ એ નીકળ્યું કે સત્યને ચકાસી, પૂરી તપાસ
 પછી જ શુદ્ધ સાધન વાપરવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે.

મુનીશ્રી સંતખાલજીએ કહ્યું : “મુક્તચર્ચા છતાં આ
 સૌની આવધાની સારી છે. જીવતી વ્યક્તિઓનાં નામો વખાણમાં પ
 ઝાઝાં આવે તો સાદું કારણ કે મૃત્યુ વખત સુધી તે વ્યક્તિ ?
 રહેશે તેની કોને ખબર ?”

જેવી ધનર પામેલી સંસ્થાને અનુમોદન આપે અને ન દોષ તથા કંઈક
અસાધ્યતા બાબતે અને જરૂર પડે ત્યાં જો અર્થ પ્રાપ્ત, પ્રતિષ્ઠા અને
પરિપાકને પણ ત્યાગ કરે એવો પણ વિચાર થયો છે.

વપરના જુદા જુદા અંગોને રજૂ કરવા માટે અસ્થાયી નીચે
જણાવેલ પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને ગજુયામાં આવેલ છે:—

(૧) લોકસંગઠન : સોદાનાં ચાર મેનિજ મથાનેનો આમાં
ગ્રાન્ટ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એની અંદર ગામડાનાં કિયાન,
જૂર, પશુપાલક કોષ્ટાનાં સંગઠનો (ગામ - સંગઠન) નગરના અધ્યક્ષોના
ગ્રામ, મજૂરો અને સ્ત્રીઓનાં સંગઠનોનો સમાવેશ નગરમથાનમાં
કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) રાજ્યસંગઠન : આમાં અત્યારે રાજ્યની બેઠા ન વિધાન
સભ્ય, ધનર પામેલી અને માધીકરણ પણ માન્ય કરેલ એવી
પ્રતિનિધિ રાજ્યસભ્ય તરીકે મંજૂરને સેવામાં આવેલી છે. રાજ્યસભ્ય
તરીકે મંજૂરને સેવા અને આ અમાન પણી વિચારણા થઈ ચૂકી છે.

(૩) લોકસેવકસંગઠન : આપણ અને ચર્ચાની દૃષ્ટિવાળા
રચનાત્મક કાર્યકરો (સેવક-સેવકો)ની સંસ્થાઓ, જેઓ
વિશ્વનો અનુગ્રહ સાંધવાની દૃષ્ટિએ કામ કરતાં દોષ નેવાઓની પ્રતિનિધિ
સંસ્થાઓને આમાં ગજુયામાં આવેલી છે.

(૪) ક્રાંતિચિય સાધુસાધ્વીઓ : એવા સાધુઓ જે
ત્રણ સંગઠનોનો અનુગ્રહ સાંધવા-મુદારવામાં આવતા દોષ તેમ,
તે સપ્રકાશના પ્રાણપ્રતિષ્ઠા-પરિપાકના ત્યાગી સાધુઓ-જેમની વિ
જ્ઞાનદારીઓ રહેશે અને જેઓ અનુગ્રહકાર તરીકેની પવિત્ર
બદલશે. આવા સાધુ-સાધ્વીઓનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે

આ માટે અંગોનો અનુગ્રહ રહેવો જોઈએ એટલે કે તેમને
ચોગ્ય રચાન મળવું જોઈએ. આ અંગે અનુગ્રહ વિચારણાનાં
પાસાં અંગે વિચારણા કરતાં હાથજી ચર્ચા થઈ ચૂકી છે.

માંસાહારનો પ્રચાર થાય અને તે સરકાર દાખલ કરે ત્યારે તો જરૂર જિંદગી ચાલે છે રાજકારણના આ પ્રભાવને ઘટાડવાની અને તે માટે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરવાની. કર્ણુરમાધ જેવાને કહ્યું કે તમારો વિરોધ નહીં ચાલે. પણ આવા રાજકારણને તે ગડ છે કે રાજ બ રાજની ડખલના કારણે કોઈને તેમાં રમ લેવાની ઇચ્છા ન થાય અને પડતું મૂકાય તો આ દેશની અહિંસા પ્રધાન જોડાયેલી સંસ્કૃતિ બૂસાધ જશે. જોડા પહેરીએ તો ડાંગ કેવો છે તેની ખબર પડે તેનું આ રાજકારણનું છે. હા, સાધુઓ રાજકારણમાં પડીને કોઈ દોષો કે પદ, પ્રતિષ્ઠા નહિ એ સંસદ સભ્ય નહિ બને, પણ રાજકારણની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ તો મળે કરવી જ પડશે, નહિતર રાજ્ય ધર્મ ઉપર ચઢી વાગશે.

આને યોગાનુયોગે ૧૫ મી ઓગસ્ટ છે. રાજકારણ અંગે નેટલે જીડો વિચાર કર્યું તેટલું સ્પષ્ટ સમજશે કે તેની ખામીઓ દૂર કર્યા સિવાય વિશ્વ શાંતિ આણવી કદાચ થઈ પડશે. ૧૮ વર્ષ ઉપર જે આનંદનું મોજું હતું તે આને જોયરી ગયું લાગે છે તેના ધણા કારણોમાં વિશ્વનું રાજકારણ પણ એક છે. આને જગતના પ્રશ્નો વિમાનોની ગતિએ હંકારી નાખેલ જગતની લંબાઈ જોની દૃષ્ટિએ વિચારવા પડશે. અમને શું છે? એમ કહી સાધુઓ તેનાથી અલગ ન રહી શકે.

મારું તો એમ ચોક્કસ માનવું છે કે વિદેશમાં આને ભારતીય જીવન અને સંસ્કૃતિ માટે વ્યાપક જાહેરાત તૈયાર છે. ગઈકાલે રંગૂનવાળા ભાઈઓ આવ્યા હતા. મને કહે : "આપ રંગૂન પધારો ! પગ રસ્તો છે. લોકો ઇચ્છી રહ્યા છે..."

સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદ પરદેશ ગયા. ત્યાંની પ્રજા મુગ્ધ બની ગઈ. ત્યાંની પ્રજા તો Ladies & Gentlemen સન્નારીઓ અને સન્નજનો વાપરે. વિવેકાનંદ તો જોલ્યા "બહેનો અને ભાઈઓ..." Sisters and Brothers of America ! બધાએ તાળીઓનો ગડગડાટ કર્યો. ત્યાંની પ્રજામાં આવું વિશ્વબંધુત્વ ક્યાં જોવા મળે ? એટલે ત્યાં કંઈક અધ્યાત્મ જોવા માટે લોકો તરસે છે.

માર્ગથી દોરવળી છે. હિંદોનો 'અદિમા' શબ્દ પણો સાથે પણ
 (અદિમા)માં ગાંધીજીએ કિતરીને એને આપક ન કરો દોલ તો તેની
 મદદના કોણ રીકાવત ?

કેવળ મુદરમ માટેનાં મનોભાં છતું અને હસમુ મન દિશાવત અને
 દેશાવધારિત મત છે. તેનો અર્થ એ છે કે તુ જ્યાં જન્મ્યો તેમ ત્યાં
 પેર (મોટરો) પરેમજ અને જ્યારી મેળવતે પણ મરુતિ મારે જીતે
 ને! પણ આપણા કમનમીને આપણે પદાર ગયા મન કમાવવા અને
 શિક્ષકો આવી આવવા ને પણ મન કમાવવા માટે. તેમજે પોતાની
 શ્રી શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થીના આપણી. મોટા મુદરોમાં કાપરીપ અને
 કાંદવોના પ્રમાણનો લાગ્યો. પરિણામે શિક્ષણ જીવન કેળવવાનું માધન
 મનાવે જલ્દે વિદ્યાર્થી સાધન બનવા લાગ્યું

તે દેશમાં અલગવર્ગના મુજો મનાયાં છે. ત્યાં પચ્છીસ વર્ષ
 પહેલાં દોરવળી એક બાર્ડ (મિત્ર મોગોરેટ) મતનિ નિયમનનો પ્રચાર
 કરવા આવી અને ગાંધીજી જોવાએ વિરોધ કર્યો કે બાર્ડ તું ગાલી જા.
 તે દેશમાં આજે મરુતિ એ કામ કરવા માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે.
 દેવે મર્ચના નામે 'સાક્ષરતા' ઉપર જો આવવું જરૂરી છે ત્યાં શું
 રાજકોટજીના નામે એને પડતો મધી સમજો! એના લખેલા મેલવાળી
 શું પશ્ચિમમાં આવે છે તેનો એક કાળકો નેર્મ એ.

એક કાલેજ કન્યા અદેનપણીને ત્યાં ગોલી પણ પાકીટ ભૂલી
 [એટલે એ લોકો પાકીટ થોડે આપી ગયા. પિતાએ મદદગારો
 કીટ ખોલ્યું. તો પ્રતિક્રિયા જલ્દે મતનિ નિયમનનાં સાધનો લેવાં.
 સાધન કુટુંબ, કુમારી કન્યા અને આ માધન! એટલે પિતાને ખૂબ
 કાળી આવ્યું. દીકરી આવી એટલે તેમજે પ્રાર્થુ: "મોટા! આ શું
 છે? તો કહે આપા, આપ ન સમજો! એ તો જીવનની જરૂરિયાત છે."

હવે એ આવી રીતે સમગ્ર રાજ્યનું-વિશ્વનું નૈતિક ધોરણ ઉત્તર
 જતું દોલ તો તે ન સુધરે તો આપણે કે લોકસેવકો માટે સાધના
 અધરી ચર્ચ પડે.

ચર્ચા - વિચારણા

અનુબંધ એ સ્વાભાવિક છે

શ્રી માર્કસિયાએ આપેલી ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “આજે સત્કરના મુનિશ્રી સંતસાલજીએ રાજકીય સંઘાત નવા અનુબંધ વિચાર-પ્રણાલીના આરંભનો ઉપર ઠીક ઠીક કર્યો છે. જેની તારવિક બાજુ રજૂ કરું છું.”

અનુબંધની રાજ સ્વાભાવિક નથી એમ કોઈ માનવું દેવ તે માટે એ આગદ છે કે આમ માનવાને મોટી પહેલાં પોતાના શરીર-નો જ વિચાર કરવો જોઈએ. મર્જાવાનને પહેલે જ દિવસથી આંખ, લીરો, દાડમાં સ્થાય છે. ગામડી. વળ વગેરે બધું જેક રૂપ છતાં ક્ષિત્કારકે પાંચથી જોઈએ તેો વલગને વલગે એ કામમાં લાગે છે. મનુષ્યપૂર્વક, નાસગદ યઈ આ બધ પ વતુઓ કામ કરે છે. જેન પરિભાષા પ્રમાણે તેો મનુષ્યના જેક દેહમાં ખુદ સમ જિંમ મનુષ્યો કેટલા બધા રોય છે કે લાજ, લીરો, મગ. મગ વગેરેમાં ફરોડો છવો છે. મકાનની છોડો મકાનને મકાન બનાવાય તેમ આ બધુ સ્થાય છે. શક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તેો નમામ પ્રમારની સક્તિઓ છે. આમ બધાં તરવો જેક સાથે જેક મનુષ્ય-દેહમાં વ્યવસ્થિત કામ કરે છે. વિશ-સ્થાનામાં મનુષ્ય જેક નાના કોપ જેવો છે. હવચકિત કામ વ્યવસ્થિત થાય છે. મુય મંડળ અને નારા મંડળ. મદો અને નક્કો પાત્ર કમગદ માલે છે. આ તાલમજ્જતામાં વલગ કરક પડો તેો બપકર ઉદ્ધાપાત અને પ્રલમ યઈ વળ. વળ રોય ત્યાં રચળ અને રચળ રોય ત્યાં વળ યઈ વળ. જેની જ રીને ફેકસો, કીડની, અને ગામડી વલગ કામ છોડી દે ત્યાં લકવા વગેરે રોગોથી શરીર યેરાઈ વળ છે. ત્યારે કુશળ વેદ ઉપચારથી ઠીક કરીને તેને મરખું કરી દે છે તેમાં જો અનુબંધ સ્વાભાવિક છે, તેો કાચા માલનું ઉત્પાદન, આખો આમસમાન કરે, દૃષ્ટની જેમ શરેને માલનો વિનિમય કરે અને રાજ્ય મગવની માફક

ભતી એ પ્રેરણાનું ક્ષેત્ર 'યૂનો' બન્યું છે. એટલે રાજકીય સંસ્થાઓમાં વેશની પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે અનુભવમાં તેને સ્થાન અપાયું છે. તરણ કે 'યૂનો'ની સ્થાપનાના હેતુમાં પદ્મ વર્માની ઇતિહાસમાં પછાત દેશોની ઉન્નતિ; ગૃહયુદ્ધોમાં શાંતિ માટે મધ્યસ્થી તેમ જ સરકારવાદની તાણુદી જેવા માનવગતિના ગૌરવ સમી ધણી સક્રિય વિચારણા થઈ છે. રશિયા અને અમેરિકા જેવી એ સશસ્ત્ર, આણુબૉમ્બથી સુસજ્જ હાથણીઓ વચ્ચે ભારતની લોકશાહી ટકી છે તેનું કારણ કાંગ્રેસ, તેનું ધડતર અને તેને મળેલી બધી નેતાગીરી છે.

પંડિત નેહરૂની નેતાગીરી :

આજે પંડિત નેહરૂ કેવળ એકલા ભારતના નેતા નથી, પણ તેઓ વિશ્વશાંતિની નીતિના પ્રખર પ્રેરક અને પરોક્ષ ધડવૈયા મનાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં વિશ્વશાંતિ આણુવા માટે તેમણે—પંડિતજીએ—પંચશીલ એટલે કે પાંચ સિદ્ધાંતો મૂક્યાં છે. આ પાંચ સિદ્ધાંતો પાછળ સ્પષ્ટપણે અહિંસા અને સત્યની છાપ જોવાશે.

પંચશીલ : પ્રારંભમાં પંચશીલને લોકો પાંચ શીલાઓ સમજવા લાગ્યા. શીલ એટલે આચાર જૈનો આ શબ્દને સારી રીતે જાણે છે. જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેનો ઠેર ઠેર ઉલ્લેખ મળે છે. પંચશીલ એટલે વિશ્વના દેશોના પરસ્પરના આચારના પાંચ સિદ્ધાંતો.

(૧) સાર્વભૌમત્વ : આમાં પહેલું છે સાર્વભૌમત્વ. આ સાર્વભૌમત્વ એટલે દરેક રાજ્ય લોકશાહી પ્રજાશાસનનું પોતાનું સર્વસ્વ તેના ઉપર તે નાનું રાજ્ય છે કરીને કાઢવું દબાણ નહીં. બ્રિટીશરોએ રાજ્યોને સાર્વભૌમત્વ આપી તેમને નિરંકુશ બનાવી પ્રજાનું શોષણ કરાવ્યું હતું. આવું સાર્વભૌમત્વ એક બ્યક્તિનું નહીં, પણ પ્રજાકીય રીતે શાસન થતાં રાજ્યનું સાર્વભૌમત્વ એ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારતના સારા નશીબે સરદાર પંડેલની આગેવાની દેહળ બધાં નાનામોટાં રાજ્યો ભારતમાં બળી ગયા છે. કેવળ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન મુઝવે

તે પણ મદનરમે છે. આ અનાદ્યમય સિદ્ધિ પોતાના સાર્વભૌમતાના
મુખ રહેતું એ નથી. ત્યાં મનન કોણે સાર્વભૌમતાની થતી
અને અને પ્રતિષ્ઠાને ભગવાન કિંમત મેળવે તે જાણે
અ-દમ્ય-જેવામાં સીમામાં પ્રગટા એ અન્યથી છે. એ જાણે એ
ત્યાં તાત્કાલિક ન હોય તે ત્યાં ભવતને કેવળ પાપતી પર
તેવા મળત.

પંચશીલની આ અનાદ્યમય નીતિની અન્યર વિષયરૂપા ૩૫૨
જગતર ચર્ચા છે અને મુદ્દમુદ્દોને બદલે કરતા પરસ્પર દેશોની લડાઈ
જોવાની જોવા મળે છે.

(૫) આંતરિક દબલ નહીં : એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રની
આંતરિક બાબતોમાં દબલ ન કરે એ પાંચમો સિદ્ધાંત છે. ભારત
ના એ સિદ્ધાંત કપર અમલ છે અને જ્યાં મુદ્દ-વિમરમાં એની
બીજા દેશમાં જીતે છે તેને તરફ દીધે ખુલ્લી પાડે છે. એના
જે ભારતને પણ શોધવું પડે છે જગતની એ અગ્રણ્ય શક્તિઓ
જે તરફ જતાં એજે પોતાનું ગૌરવ ગમું રચાવે જમાની રાષ્ટ્રો છે
જે અર્દાની રાજ્યમંડળ કમિયના નાગંદરોની અગ્ર સિદ્ધિ છે.

એને પંચશીલને માન્ય રાષ્ટ્રો અને દેને તે ભારતની રીમાને
પચારી બેચાર પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. ભારતના આચવાદીઓમાં પણ
તકવાદીઓ, નોકાનવાદીઓ અને મૂડાતરવો પેરી ગયા છે. ત્યાં પણ
ચીનના પ્રથમ અગ્રે મતભેદ ચાલે છે પણ દરેક દેશના વારીઓએ
આવી કોઈને હિતચન આપવું ન જોઈએ.

જગતને શાંતિ આપે માર્ગદર્શન :

આવા સુંદર પાંચ સિદ્ધાંતો પંચશીલ રૂપે પડિતજ જગતને ઠી
ચક્રવા. તેની પાછળ તપ-ત્યાગ વડે ધડાયેલ તેમનું જીવન છે અને
તપ-ત્યાગ વડે ધડાયેલી સંસ્થા કમિયની નેતાગીરી છે. એજ કારણે

આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિની વિચારધારામાં નથી માનતા પણ પરદેશી આય ક્ષેત્રી સામ્યવાદી પ્રણાલિકામાં માને છે. તે ઉપરાંત તેમાં પણ ફાટ છે. એટલે એ સંસ્થા દેશનું બહુ કરશે એમ માની ન શકાય.

એવું જ કોમવાદી સંસ્થાઓનું છે. ખાકીની રાજક સંસ્થાઓનું કોઈ વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ નથી. રાજકીય સંસ્થાએ અનુબંધ વિચારધારામાં એવી જ સંસ્થાઓને સ્થાપવામાં આવે છે જે વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હો તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી હોય અને લોકશાહીના પથે જવામાં માન હોય એ મુખ્ય બાબત કદિ પણ ન ભૂલાવી જોઈએ. એ રીતે કે-કોંગ્રેસ જ દાક્ષિણ તરફકે એક માત્ર મુસંસ્થા દેખાય છે. લાંબી નજર કરીને જોઈએ તો વ્યક્તિ તરીકે ઘણી યોગ્ય વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે પણ સિદ્ધાંત અને આદર્શ ઉપર ઘડાયેલી સંસ્થા તરીકે તો કોંગ્રેસ એક જ આગળ આવે છે.

આચાર્ય કૃપલાની, જયપ્રકાશ નારાયણ, રાજનંદ્ર, અશોક મહેતા વગેરેનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે અનુસંધાન રાખવું જોઈએ પણ સંસ્થા તરીકે છોડવા જોઈએ. એવું જ સંત વિનોબાનું છે. તેમનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે મહત્ત્વ કદાપિ ભૂલવું ન જોઈએ પણ રાજકીય સંસ્થા રૂપે તેમને સ્થાન ન આપી શકાય.

આપણા દેશની કોંગ્રેસ સિવાય કોઈ પણ સંસ્થા નથી જે ધરઆંગણે અને ધરણદાર “યૂનો”માં પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. તે ઉપરાંત વિશ્વના પ્રશ્નોમાં જે પ્રેરણા આપી શકે તેવું અંગ કેવળ રાજકીય સંસ્થા જ છે. ધર્મસંસ્થા એ દિશામાં સર્વાંગી કામ ન આપી શકે. લોકસંસ્થા પોતપોતાના વર્તુળ પૂરતું અને લોકસેવક સંસ્થા પોતાના ક્ષેત્ર પૂરતી સફળ કામગીરી બજાવી શકે. એટલે કોંગ્રેસને સ્થાન આપવું પડે છે કારણ કે તેજ આ દેશની જૂની, પીઠ, તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી અને વિશાળ જનસમૂહનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે.

એ પણ ખરું છે કે કોંગ્રેસ આજે સર્વાંગી શુદ્ધ નથી. સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ સેવાના બદલે તેના કાર્યકરોમાં સત્તાએ અડો જમાવ્યો છે.

. આમ વિશ્વના રાજકારણ કલ્પન કરવા અને ભારતના કલ્યાણદર
 . આજે ભલે થીટા પાવર આર મોટા રાષ્ટ્રો પાસે રહ્યા, પણ વિશ્વ-
 પ્રમાણે અન્ય દેશોનાં નૈતિક દબાણ વધી રહ્યાં છે અને તે વિશ્વના દરેક
 કોને માનવતાની દૃષ્ટિએ વિચારે છે; એટલું જ નહીં, તેના વડે વિશ્વ-
 સત્તાવિશાસનો નાશદિક કાર્યક્રમ પણ અનેક રમણે રચાઈ રહ્યો છે.

પણ સારો રહે છે કે રાજકારણને શા માટે મદત આપવું
 નિષ્ક્રિય કે એક વાત વિચારીએ કે આજે ભારતે યુનામાં વર્ષને વિશ્વને
 અદિત્યક દોરવણી ન આપી દેત નો કાં ચાત ? પરંપરાના મંતાર
 માટે રાજ નિર્માણની દરિદ્રામાં લોકજ્ઞા તથા જન અને તે પુદ્
 ફાટી નીકળત નો આજે આપણે જાણા જે મગાં કરી રહ્યા કરીએ તે
 ન કરી શકત.

એટલે જ જનમંડળનોએ (પ્રજાનાં મુશંકાઓએ) અનુષંધ વિચાર-
 ખાસમાં કોંગ્રેસ જેવી રાજકીય મુશંકાઓનાં માનવ્ય સ્વીકારતુ નેષ્ક્રિય
 એમ કહેવામાં આવે છે. કોણપણ પ્રધાન્ય સંગઠન દોષ તેને એક મા
 બીજી રીતે રાજકીય પક્ષ સાથે જોડાતુ પડશે. કોણપણ અમિત કે
 અરથા રાજકારણથી પર રહી શકતી નથી નો ખરી જોનો જોડો ભાગ
 બમોડો દોષ તેવી અરથા સાથે જોડાણ કરી તેની રાજ અને પુષ્ટિનો
 કાર્યક્રમ મુકવો એ જ અનુષંધકારની ફરજ જાની રહે છે. રાજકારણ માટે
 સોફા એ રીતે જ પડશે. મત્તનો જ્યાં વહેવાર સિદ્ધાંત આગો ત્યાં
 રાજકારણ આવીને ઘણું જ રહે છે. દેશ અને વિદેશ બન્નેની દૃષ્ટિએ
 પણ જગતની ચાલુ ધરનાઓથી વિમુખ ન રહી શકાય; એટલે કોંગ્રેસને
 રાજકારણ ક્ષેત્રનાં બળ રૂપે સ્વીકારીને વિશ્વ સાથે અનુષંધ જોડવામાં
 મદદ રૂપે સાચ તે રીતે સક્રિય કાર્ય કરવું રહ્યું.

એ પ્રશ્નો-જનનના સાથે સાથે આવ્યા, તે વખતે ભારતની સક્રિય
 તરફતાની આકરી ક્યોટી હતી. પણ તેમાં સારો ભાગ બચ્યો.
 એક પ્રશ્ન હતો સંઘેત્ર નહેરનો. તેમાં ભારતની વાતને વિશ્વનો રેકા
 મળ્યો અને વિશ્વના દબાણ આગળ થીટા પાવર ધરાવતાં ધિરનને નમતુ

હીમ પણ સારસમાજ ન સર્પ નેની મિલકતો પણ વધી ગઈ છે. પરિણામે, યુગાવાનો અલૂન ફૂટે તેમ એક દિવસ એ એની વધારે પડતી ચિંતા કરતો ચાલી લીધો છે. નેની નિવૃત્તીના લોકો અને બીજાનાં સોપાનો લેખી ચોરી એની માલ મિલકત બીજાઓ સર્પ લે છે અને ઘણાં ખડેશના અવશેષો એમને છોડે તેમ ફરજાત અવશેષો માલ રહી જાય છે. કામદાઓ પણ આ કાંડના નથી. દીવાઓ પણ ત્યાં જળતા નથી.. !

એક બીજું ચિત્ર . !

બીજાને, એમને નેરહુણે ગણત નથી. તે નિદ્રામાં આખી પેલા યુગાવો પામતાને એનો રહે છે. તેના સોપાનનો એ લોચ બનતા જાય છે... કીમે કીમે તેનો અસતોષ મનઃક્રાંતિ તરફ તિરસ્કારમાં પરિણમે છે... એવી એક વ્યક્તિ બીજાને મળે છે. તે જુ બોલુ થાય છે. માણસની માણસ જાતે તરફની ધૂણા ઊભાતી જાય છે. તે આગળ વધે છે... પ્રતિદિસના દરેકો કામ થાય છે... માણસને માણસ કના કરી નામે એટલી દહે સતાવિયત એનામાં આવી જાય છે...

આરે...

એ બમેલાં અવશેષોમાંથી કોઈ પ્રચંડ શક્તિ કાઢી થાય છે. તે માણસાઈને જગાડે છે... માણસ માણસ વચ્ચે વિચાર પેદા કરાવે છે. ખાપ પ્રવૃત્ત માણસ શખે એ બાવનાને ફેલાવે છે. દળીમળીને સદુ રહે એવો સદેશ આપે છે... એટલું જ નહીં પેલાં બગ અવશેષો દેખાડીને કહે છે કે એને પામનારા પણ દુઃખી હતા. ન પામનારા પણ દુઃખી હતા !

કારણ...

એ પ્રવૃત્તિનો પાયો ખોટો હતો. કારણ કે ભૌતિક સુખોમાં માણસે પોતાનું બધું સુખ માની લીધું હતું. પેલી યુગાવો પામેલી વ્યક્તિ; રીતે લોકશૂનનો આદર્શ બની અને સદુ એની પાછળ દોડ્યા...

મળી છે. તેવાથી વિચારવાનું કામ માત્ર; પણ તે તેવાથી ચાલવાનું
 માત્ર પણ મળીથી કાઢી શકે કે પછીથી વિચારે તે; તે અયોગ્ય મળ્યામ
 વિદ્યુત્ત્વ નથી તેવાથી મરણ-સદાચર કુલન વહેવાર ન થઈ શકે.
 એવી જ રીતે મળી ગાપુરી મોઝે અને પહે ત્રિશઃ મોઝે તેવા જાણે
 પહે પાપથી અને મળે ત્રિશઃ કેવલ સામે કે આલે કુલનમાં વિદ્યુત્ત્વ અને
 પ્રવચનોને આપુ અયોગ્ય કમલ અપાર્થક મળે છે. તેને અવચરિત મળી
 વિચારવાર એ અનુભવ વિચારવાર.....એવી પ્રેરણા મળે અર્થાત્
 આથી કારે પણ વિચારવાનું વિચારવા મળે તેથીથી અર્થાત્ કમલ
 મળે તેવાથી અર્થાત્, એથી સુમંગલ પણ પપારે આર મળવામાં
 આવે છે."

અને અરેખર એ કેટલી જરૂરી છે તેનો ખ્યાલ તો એના ઉપરથી
 આવશે કે આલે સદુને એમ સામે છે કે યોગ્ય - યોગ્ય સામે નથી;
 આ મુદ્દાનાં પ્રવચનોનાં ન પાડવામાં અને અરેખર આલે આવે છે.
 એવું કારણ એ કે કલિદાસ - અનુભવના આપારે મંગલમાંથી પ્રગટેલી
 કુલન મળેલી કમલ અવચરિતનાં આમાં વિચાર - કલેન માત્ર નથી,
 પણ પ્રયોગમાં તેને કાળીને કારણના મંગલેથી એ કાળીકન છે. અને એ
 કલિદાસે જ સંવત્સારક અને મળી અદા પમ્પી પમ્પી છે. એમના અને
 મળે કલેન એ તો કાળી પ્રવચને ધરવા મળે છે :

પ્રવચનો અને મળો - વિચારવાનું પણ પાતાનું આમળ મળત્ય
 છે તે સદુ રજીતરો.

મળાત
 કલિદાસ દોમ,
 સંવત્સરી
 ત. ૩ - ૬ - ૬૨

ચુલ્લાખચંદ્રે લેન

દાવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા મેળું બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ઘડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સામે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે ને માટે તેનું સંચાલન આજના ધ્યાનરેખા કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો દ્વેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના દાયમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે ને માટે સાધુસંતોએ જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાબરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ જ્ઞાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વોચ્ચ પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે કારણે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુચર્ધમાં માટુંગા (ગુર્જરાટી) મુદ્રાએ સાધુ સાધ્વી અને સાધક સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો. તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંગ્રહન થાય તે બીજાં સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રગતને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ધણાં બાઈબલોને લાગણી આવી. ખાસ કરીને પ. નેગિચંદ્રજી મદારાજની જેવી તીવ્ર ઈચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાદિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ધણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને મદાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું, દોષ છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કાર્યકરને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીતમા રહેતા શ્રી મણિમાર્ષિ લક્ષ્મીચંદ્ર લોખડવાળા પ્રથમથી રમ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતગાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મદારાજશ્રી જે ધર્મદાયક કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે "મદારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

24124

[illegible]

• અનુવચન • ચક્રમાં મુદ્દે મારે તરવો છે (૧)
(૨) પ્રેમી, (૩) એ જન્મેને સંખતી નેતિ સ્થિતિ
તારવો અને (૪) કાનિષ્ઠિય સુધુસાધીઓ કે જે ક્રમ
સમાપ્તિને સર્વિત આધ્યાત્મિક પ્રેરણા આપનારા છે. આનો
રૂપે (૧) ચાલ્ય, (૨) ચક્રને મારે દોરવણી આપનાર
જગત્માં પ્રથમ સંમાનો (૩) ચાલ્ય અને પ્રથમ સંમાનોને મેળિ
આપનાર સેવક સમાનો તથા એ પ્રવેશને પ્રેરણા કે
આપનાર સાધુસત સ્થિતિઓ. આ ચક્રનો છે. તેમાં

ત્યાં પાઠ્ય રહી એવા પ્રવૃત્તિઓ અર્થિઓ પ્રતિષ્ઠા દ્વારા અમરમાન
પામે ને. વિશ્વશાન્તિને માત્રથી ચલાવો રહી અમરજી ન રહે.

આટલી સુખ્ય જીમિકા સમાવ્યા મારે 'અનુભવ વિમાર'ની
નાસ્તિક જીમિકા, તેનો બાલનસર્વાદિ પ્રયોગ અન્યથે મૂલ્યવાન અને
સુખ્યમાં થયેલો અમલી અનુભવ તથા જિજ્ઞાસુભાવે સુખ્ય મને
શિજિરાયો બાલનસર્વાદિ તે પરત્વે કરેલી ચર્ચા દ્વારા આ પ્રવૃત્તિ સંગીન
બાંધેલી પૂરી પાડશે, એવો મને વિશ્વાસ છે. પુસ્તકનાં પ્રકરણો પોતે જ
વિમલો આપી દે છે, એટલે એ વિષે બીજી વાત લખવા જરૂરી નથી.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અપાદક બાંધકો ગુલામચંદનાર્થજી,
તેના પુત્રિસરોગક તરીકે શ્રિય નેમિચુનિજી તેમ જ 'જેટઅપ' વ.
તૈયાર કરવામાં સુરત પ્રતાપ પ્રેસના કારીગરો, પ્રેસ તથાસત્કાર તથા
સામકારીએ જે શ્રમ લીધો છે તેનો બીજો પુનઃ ઉલ્લેખ કરી લેવો જરૂરી
છે. આ બધાં પુસ્તકોમાં સુખ્યત્વે આર્થિક મદદ રહેવાને અતિપરિશ્રમ
અને આદરભાવે બાંધકો મણિભાઈ સોખડવાળા તેમજ તેમના સાથીઓએ
કરી છે, તે તો વાચકોની નજરમાં આ પહેલાં આવી જ ચૂક્યું છે.

આશા છે આ બધા પરિશ્રમને વાચક વર્ગ અને અમલ કરી તથા
પ્રચાર દ્વારા અમલ કરાવીને સફળ બનાવી શકશે.

બાવલા સંત આશ્રમ,
તા. ૨૦-૧૨-૬૨

‘સંતબાલ’

અનુબંધ વિચારની ભૂમિકા [૧]

મુનિશ્રી સંતબાલજી]

[૧૮-૭-૬૧]

જગત-જીવનનો પ્રબંધ

પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી માનવ-જીવનના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે અને જીવ-સૃષ્ટિમાં સામાન્ય રીતે માનવ-માનવ વચ્ચે, જીવ-જીવ વચ્ચે કે માનવ-જીવ વચ્ચેના સંબંધો જીવનની દૃષ્ટિએ બગડતા હોય છે, ત્યારે કોઈને કોઈ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસી, વિચારક કે સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા સેવક મહાત્માને આગળ આવતા અને એ સંબંધોને સુધારવા માટેનો આજીવન પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવે છે. વિશ્વની જીવસૃષ્ટિનો એક ક્રમ છે-અને તે ક્રમ પ્રમાણે દરેકે પોતાનું જીવન જીવવાનું છે. અલગ-અલગ જીવસૃષ્ટિઓ છે અને તેમની પાસે તેમના માનસિક કે બૌદ્ધિક વિકાસ પ્રમાણે અમૂક અપેક્ષાઓ પણ રખાય છે અને વિવેકપૂર્ણ દરેક પોતાના જીવનને જીવે અને જીવવા દે, એ આ સમતુલાની પાછળનો હેતુ છે. એ રીતે ખાસ કરીને માનવે આ સંબંધો જળવાઈ રહે તે માટે ઘણી વિચારણા કરી છે અને જ્યારે જ્યારે આ સંબંધો બગડે છે કે તૂટે છે ત્યારે ત્યારે વિશ્વનું જીવન બધ, અશાંતિ અને અ-રક્ષિત-પણામાં આવી પડે છે. એટલે આ બધા સંબંધો સંધાયેલા અને સંકળાયેલા રહે, તે માટેના બંધનો, મર્યાદાઓ અને હક્ક નક્કી કરવામાં આવ્યા અને તેને નીતિ કહેવામાં આવી. નીતિનું ખંડન થતાં તેનું નિરાકરણ કરવામાં ન્યાય શબ્દ આવ્યો પણ એનાથી લોકોને જે પવિત્ર

આ વ્યવસ્થાને સાચવી રાખવા માટે ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે નીતિ-ન્યાય આવ્યાં અને પછી પવિત્રકરારોના નામે જે વસ્તુ રજૂ થઈ તેને "ધર્મ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું. પણ આ 'ધર્મ'નું પાલન તો ધાર્મિકો-કે સમાજ વગર ન થઈ શકે. એટલે તેના પરિવાહન માટે સંગઠિત-બળો રચાયાં. આ સંગઠિત ધર્મ અને નીતિનાં બળોનું કામ પવિત્ર કરારોનું પાલન થાય, લોકો એ તરફ વળે એ જોવાનું રહ્યું.

અનુબંધની ભૂમિકા :

ધર્મ થયો, ધાર્મિકો થયા, સંગઠિત ધર્મ-નીતિનાં બળો થયાં પણ આ બધાનું સંકલન કરવા માટે એક કર્તવ્ય-ભાવના ન દોય તો કંઈ પણ કામ ન થઈ શકે. આ ભાવનાની રૂએ વિશ્વની સમગ્રતા જાળવવાની છે, જગત-જીવનની વ્યવસ્થાને યથાયોગ્ય રાખવાની છે, બગડેલા સંબંધો સુધારવાના છે, વૃદ્ધો સંબંધો સાંધવાના છે અને લોકજીવનને વિશ્વવાત્સલ્ય સંબંધ દ્વારા વ્યવસ્થિત બનાવવાનું છે.

બધા ધર્મોની દૃષ્ટિએ ભ્યારે આ ભાવનાને વ્યક્ત કરતા શબ્દને પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે "અનુબંધ" એ જ શબ્દ યોગ્ય અને વ્યાપક લાગે છે. આ શબ્દ કોઈ નવો નથી પણ ભ્યારે તેને નવી રીતે રૂપ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની ચોક્કસ પ્રક્રિયા અને શક્તિનો ખ્યાલ આવે શબ્દ-વ્યાખ્યા :

રોજ એકની એક પ્રાર્થના જોવાય છે. તે છતાં ભ્યારે પ્રાર્થના અર્થ નવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે માણસને નવી અને ચેતના મળે છે અને તે નવા કલ્પાદને મેળવે છે. એ 'અનુબંધ'નું છે.

'અનુબંધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તે એનો સાચો જ વ્યક્ત કરે છે. "અનુ" કે "આણુ" એટલે વિશ્વના નાના કણ સાથેનાં 'બંધ' એટલે સંબંધ-એ દૃષ્ટિએ 'અનુબંધ' એટલે

વિચારે આપ્યો ત્યારે એને અમ્મ કરવા બદલે જે સબ્દ મોઝ્ય હતો, તે 'અનુભવ' એટલે અનુભવને રજૂ કરવામાં આપ્યો.

અનુભવ સબ્દ આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી વપરાતો આવ્યો છે. વૈદિક ધર્મમાં તો તેનો ઉલ્લેખ મળી રમ્યો મળે છે. જેન સૂત્રોમાં પણ અનુભવ સબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યાં અનુપ્રેક્ષા અને અનુયોગ સબ્દો સંવિગ્ને મૂલ્યમાં આવ્યા છે. આ બન્ને સબ્દો એક મા બીજી રીતે અનુભવનું કાર્ય જ કરે છે. સામાન્ય રીતે જનસભ્યોમાં 'ભવ' સબ્દનો ઉપયોગ એક મા બીજી રીતે કર્મભવનમાં પ્રતાપવામાં આવતો તેમજને 'અનુભવ' સબ્દને બદલે અનુયોગ કે અનુપ્રેક્ષા સબ્દો જેવા મળે છે. એટલે પહેલી તબક્કે અનુભવ સબ્દથી જેનો જરા ભરે, એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ જીવનની દરેક પણ કોઈને કોઈ ક્રિયા કરતું હોય છે અને દરેક ક્રિયામાં અનુભવકર્મનો જ ભવ થાય છે, એમ માનવું એ જરા વધારે પડતું છે. દરેક ક્રિયાના પરિણામ બાદે પણ સૂત્રો જનસભ્યોમાં બતાવવામાં આવ્યા છે :—(૧) 'ક્રિયાના : કમ' એટલે કે ક્રિયાએ કર્મ થાય એ; (૨) 'ઉપયોગે ભવ' : એટલે કે એમાં ઉપયોગ વિવેક રાખ્યો હોય તો કર્મ થાય છે અને (૩) 'પરિણામે ભવ' : એ ક્રિયાના પરિણામો વડે કર્મભવન થાય છે. આનો દુકે સાર એ છે કે ક્રિયા કરતી પડે છે, પણ તેમાં ઉપયોગ રાખવામાં આવે-રાગદ્વેષ રહિતપણું જીવનવામાં આવે તો તે ભવનશક્તિ ન થતાં, કર્મ બને છે અને દરેક ક્રિયા જેવા પરિણામે કરવામાં આવેલી હોય તે પ્રમાણે તે શૂન્ય કે અશૂન્ય કર્મ બને છે. આ ત્રણે સૂત્રો પાછળનો જે આશય છે તે એકે ઉપયોગ પૂર્વક કાર્ય થતું જોઈએ, જે બીજાસબ્દોમાં અનુભવ આવપૂર્વક કર્મ કરતું જોઈએ. એ પ્રતીતિ કરાવે છે.

ગીતાના અંશરમા અધ્યાયમાં એક શ્લોક છે :—

અનુકર્યે હર્મ, દિક્ષામનવેદ્ય વ પૌર્વધમ્ ।

મોદાયારમ્યતે કર્મ તન્નામ અનુદારભમ્ ॥

એ વાત ખરી છે કે સત્ય હવે છે. તે મરતું નથી પણ તે નીચે પડી શકે છે. સત્ય ઉપર આવરણ આવી શકે છે તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી શકે છે અને અસત્યની સમાજમાં બોલખાલા થઈ શકે છે એ પણ દલીલ છે. આવા વખતે સત્ય સાથે અનુબંધ જોડીને જે સાફ હોય તેને રાખવું જોઈએ અને જે કાઢવા જેવું હોય તેને કાઢવું પણ જોઈએ. એટલા માટે જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની પવિત્ર ફરજ તરીકે ઇશાવાર્યો પનિપદમાં કહ્યું છે :—

‘ હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યત્યાપિહિતં મુલં ।

તત્ત્વં પુષ્પજપાત્રણુ સત્યઘર્માય દૃષ્ટ્યે ॥ ’

એટલે કે સત્યનું મોં સોનાના (મોહમાયાના) ઢાંકણાથી ઢાંકેલું છે. હે સમાજપોષક ! તેને (ઢાંકણાને) તું લોકોને સત્યઘર્મના દર્શન કરાવવા માટે ઉઘાડ.

આ શ્લોકમાં સત્યની રક્ષા દરેક ક્ષણે સત્યાર્થીએ કરવી જોઈએ, તે તરફ ઇશારો કર્યો છે. સત્ય ખરેખર મરતું નથી, પણ તેના ઉપર આવેલ આવરણને દૂર કરવાથી જ તે પ્રગટ થઈ શકે છે. ઘરમાં કચરો આવી ગયો હોય તો તેને વાળીને સાફ કરવાની જરૂર રહે છે. રોજરોજ કચરો વાળવા છતાં ખૂણેખાંચરે પડેલા જાળાં તથા કચરાને સાફ કરવાની પણ જરૂર રહે છે; તે માટે જેમ દીવાળી વગેરે તહેવારો ઉજવાય છે. તેમજ સમાજમાં આવેલ અનિષ્ટોરૂપી કચરાને રોજરોજ સાફ કરવાની જરૂર છે, અને છતાં ખૂણેખાંચરે રહી ગયેલ જાળાં—કચરા વગેરેની સાફસૂફી કરવી જરૂરી છે. તેને માટે તપ-ત્યાગ-બલિદાન વગેરે કરવાની સત્યઘર્મી લોકોની પવિત્ર ફરજ હોય છે.

કેટલીક વાર સારા શબ્દો ખરાબ અર્થમાં વપરાય છે, અથવા તેનું મૂલ્યાંકન તે રૂપે રહેતું નથી. જેમકે ‘ભદ્ર’ શબ્દ એટલે કલ્યાણકારના અર્થમાં વપરાતો હવે તે ‘ભદ્રા’—એટલે કે ખરાબના અર્થમાં વપરાય છે. સાધુ અને બાપા શબ્દો સારા છે પણ જ્યારે તે સાધુડા અને બાવાના અર્થમાં વપરાય છે ત્યારે તેમાંથી ધૂણા ટપકતી

પ્રમાણ-સમયે' લખાતો હોય ના...
વિચાર' છે.

પાપ-પુણ્યનો અનુભવ એટલે કે આશ :

કેવળ વિચારો: દેહીક વખત જિમ હું, છે કે "પુણ્યને છેલ્લું
કરો અથવા તો પાપની જ વેગળ કરો નહીં તો મરું આવરી નહીં."
એટલે કે મોટા મહાને નહીં, પણ એમાંથી તો અનુભવનો વિચાર નહીં
હોય તો તેમ નહીં યાપ. અનુભવ મારે કોનામાંથી હું છે કે :—

‘પુણ્ય: પુણ્યોચ્ચય: શુદ્ધિ: જગત્કલેન નિર્મલતા ।
અનુભવિતિ દુષ્ટેન્નિમ્નુ શ્વેતે નુનિ: દસા હંતા ॥

—પુણ્યનો પહેલો ઉપચય-સંપદ કરીને સમાજદયનની પ્રક્રિયા
તરી તોલેલો, સાધોસાધ સમાજમાં પહેલાં પાપો ને અનિષ્ટાને નાબૂદ
કરીને શુદ્ધિ પણ સાધે કરી તોલેલો, આમ જન્મેનો અનુભવ-એટલે કે
પુણ્યની પ્રક્રિયા અને પાપની શુદ્ધિ થયા પછી દમ્યા: પરાધર્મિય થાય છે.

આ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે ધણા સાધકો, ધર્મના નામે
કેવળ એવો પ્રયાસ કરતા હોય છે કે અમે આત્માની
શુદ્ધિના પંથે છીએ અને એવા એવા આત્મવાદના નામે તેમણે જે
પુણ્યની પ્રક્રિયા અને પાપની શુદ્ધિ કરી તોલેલો—સમાજમાં કરાવી
તોલેલો તેનાથી દૂર રહે છે. પરિણામે ધર્મ અને પાર્મિક વચ્ચે સિદ્ધાંત
અને અવધારનો જે અનુભવ (મેજ) તેમણે એસાડો તોલેલો તેના
અવગત નહીં વિચરે છે.

અનુભવિકાર :

કપરની બાખ્યા પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ છે કે દરેક ક્રિયા પાપ (અર્થ
ધર્મ) છે એમ મળીને પુણ્યને પણ હોડી દેવું કે હોડવા લાયક ગણ
ગણાવું એ યોગ્ય નથી. સરીકે ધર્મ પાળવાનું મોટું સાધન માન

અનુબંધકાર એટલે ધર્મસારથી :

જેન સુત સ્થાનાંગમાં અનુબંધકારને ધર્મસારથી તરીકે ગણાવ્યો છે. “ ધર્મ સારથી ” શબ્દનો અર્થ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે :—

“ ધર્મસ્ય સ્વપરાપેક્ષયા સમ્યક્ પ્રવર્તન-વાલન-ક્રમન યોગત ચારયિત્વમ ”

—એટલે કે અનુબંધકારને ધર્મસારથી એટલા માટે કહેવામાં આવ્યો છે કે તે સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ કરે છે, કરાવે છે. પોતે ધર્મનું પાલન બરાબર કરે છે, બીજાને ધર્મપાલન કરાવે છે, ધર્મરથને બરાબર ચલાવે છે. ધર્મરથના થોડા બરાબર ન ચાલે તો તેનું દમન પણ કરે છે; રોકે પણ છે.

આવા ધર્મરથના સારથી (અનુબંધકાર)ની જવાબદારી ઘણી મોટી છે. જે તે રથને આગળ રાખે અને થોડાને પાછળ જોડે તો તે રથ ચાલવાનો નથી. એવી જ રીતે સમાજરથને દોરનાર ધર્મસારથી જે સાંકુપુરુષો છે. જે તેઓ માર્ગદર્શન આપવામાં બૂલ કરે અથવા બરાબર ન આપે તો ભયંકર નુકસાન થઈ જાય. ધર્મસારથીએ સર્વ પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે ધર્મરથ બરાબર છે કે નહીં ? પછી જ તેણે એસવું જોઈએ; જેથી રથ બરાબર ચાલી શકે.

અનુબંધકારની મોટી જવાબદારી

અનુબંધકારની એક મોટી જવાબદારી રહેલી છે તેની નાની બૂલ પણ ક્ષમ્ય નથી. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ભગવાન ઋષભદેવે બળદ અનાજ ન ખાય તે માટે મોઢાં ઉપર સીકું બાંધવાનું સૂચવ્યું પણ પાછું ખોલવાનું ન સૂચવ્યું. તેમની આ એક નાની બૂલ થઈ પણ તેમને એ બૂલની બરપાઈ બાર મહિનાના વર્ષાતપ દ્વારા કરવી પડી. કોઈ એમ કહેશે કે બળદ ચલાવનારા હતા તો શું તેમનામાં એટલો વિચાર ન હતો કે તેઓ કામ પૂરું થયા પછી સીકું ન

બધારણ અને વર્ગ વિભાગો હોય. (૨) જનશાસન; જેમાં મહાજન એટલે કે વૈશ્ય-શુદ્રો મુખ્ય હતા. અને (૩) જિનશાસન; જેમાં સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક (સાધક) અને શ્રાવિકા (સાધિકા) —એ મુખ્ય હતા. એ ત્રણેનો સુંદર અનુબંધ એમણે સાધ્યો હતો.

રાજ્યશાસન :—સર્વ પ્રથમ એ આવે છે. તે વખતે હજી સમાજ ધડાયો ન હતો. પ્રગતે કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે સમગ્રવચ્ચી તે પાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એટલે તેને બ્યવસ્થિત કરવા માટે તેમણે હકાર, મકાર અને ધિક્કાર રૂપે સામાન્ય દંડ રાખ્યો. બલે એ સામાન્ય હોય તે છતાં શિક્ષાનું ધોરણ તો આવ્યું જ. દંડ આવ્યો એટલે થોડુંક હિંસાનું તત્ત્વ પણ આવ્યું જ. કારણ કે જ્યાં સમાજ ઊભો થાય ત્યાં થોડાંક અનિષ્ટો આવે, નવા નવા સવાલો આવે. આમાં અનિષ્ટોને રોકતાં કોઈને મનદુઃખ થાય એટલી હિંસા અનિવાર્ય બને છે અને તે ઋપબદ્ધે પણ માન્ય રાખી હતી. એટલે આવા અનિષ્ટો રાજ્યકર્તા વર્ગને ગ્રેરીને દૂર કરાવવાની જવાબદારી હંમેશા સાધુસંતોની રહેવાની છે. પણ કેટલાક સાધકો એકાંત આત્મહિતની વાતો કરનારા એનાથી દૂર ભાગે છે એ યોગ્ય નથી. જ્યાં સમાજ છે ત્યાં કાયદો-વ્યવસ્થા કે શાસન આવવાનું જ. કદાચ કોઈ વ્યક્તિ એટલી હદે મદાન બને કે તે પોતાના ઉપર થતા અન્યાયોને સહન કરી શકે પણ સમાજ એ હદે અનિષ્ટોને સહન નહીં કરી શકે. એટલે જ ભગવાન ઋપબદ્ધેથી માંડીને ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સુધી, તીર્થ-સંધ સ્થાપવાની વાત થઈ છે અને તેના વડે લોકકલ્યાણની વાત રજૂ કરાઈ છે.

દશવૈકલિક સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

‘વલં થામં ચ પેદાણ સદ્દામારુગમયગો ।

સ્વેત્તં કાલં ચ વિજ્ઞાય તદ્દપ્પાણં નિરંજણ ॥’

—એટલે કે સમાજનું બળ, ધોરણ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા આરોગ્ય અને

લોહિત ! એને કેવા પ્રકારની મિશ્રા લોહિતે તે એમણે જાતે આચરીને
જાતાઓ અને પછી પોતાના માર્ગે જનારને સાથે લઈને એમને પણ
જિન-સામન, રાગદ્વેષ રક્તિત પ્રક્રિયાઓ બતાવી.

આમ તેમણે, રાજ્ય, પ્રજા અને સાધક ત્રણેનો અનુબંધ બાંધ્યો.
તે પણ એ ત્રણેનો અનુબંધ બાંધવો પડ્યો. એ વગર રાજ્ય, પ્રજા
સાધકનું ધડતર પરરપરને ઉપયોગી નહીં નીવડે.

અનુબંધનો અર્થ જૈન બાપ્તિસ્મા આ પ્રમાણે કરે છે. :—

“અનુબન્ધઃ ક્ષયિન્દ્રિયઃ સંતાન પ્રપાદઃ”

વેપાર કરતી વખતે કે દીકરા-દીકરીના સગપણ કરતી વખતે કુળ
અને ખાનદાનીનો વિચાર પડેલો આવે છે. કુળ પરંપરા સારી હોય
તોજ સગનસંબંધ બંધાય છે. જુના માણસો એના અંગે બહુ વિચાર
કરતા. જેમ એક કુટુંબ સાથે સંબંધ જોડતી વખતે એના પૂર્વાધિકારને
વિચાર કરવો પડે છે તેમ આખા સમાજ સાથે અનુબંધ કરવો કે
તો એના ધડતરનો પણ ખૂબ જિંઝાણથી વિચાર કરવોજ પડે
ધડતરનો ખ્યાલ ક્યાં વગર, સમાજ, (સંસ્થા) રાજ્ય કે સાધક
ગંઠનો સાથે અનુબંધ જોડવાથી. કાંતિ કરવાની વાત અદ્ધરજ રહી ન

એટલા માટે જ જૈનાચાર્યોએ દર્શાવે છે કે :—“પુણ્યથી
જરો નહીં, પાપનો નાશ કરવાનો દોષ તો પુણ્યનો ઉપચય-
કરતો પ્રુષ્ઠિ કરવી પડશે.”

એટલાક સાધકો પુણ્યથી કંટાળીને માત્ર સિદ્ધાંતની વ
અટકી જાય છે; વેગળા પડી જાય છે. તેઓ સિદ્ધાંત સાથે
એજ બેસાડી ચકતા નથી; એ આશ્વર્ષની વાત છે.

એક ડોક્ટર પાસે કોઈ દર્દી દવા લે છે. એ દવાથી તે
રોગ ન જતો દોષ તો કાંતો એને દવા છોડવી પડશે. નહિત
દવા બદલવી પડશે. એ દવા ન બદલે અને રોગ પણ ન

પ્રધાન સોમને સામાજિક, નૈતિક દષ્ટાણુ દ્વારા ઠેકાણે લાવવા માટે સમાજની પણ જરૂર રહેવાની અને સત્ત્વગુણ પ્રધાન લોકોની ભૂત્ર સાધ કરવા માટે (આધ્યાત્મિક દષ્ટાણુ વડે) સાધુસંસ્થાની પણ જરૂર રહેવાની. તેમની શુદ્ધિ કરી, સત્ત્વગુણ પ્રધાનની પુષ્ટિ કરી આગળ લઈ જવા માટે સાધક સંસ્થાની જરૂર રહેશે. એટલા માટે ઘડતર પામેલાં સંગઠનો કે વ્યક્તિઓને તારની તારનીને “ તદ્ વપ્ત્યાનં નિર્લંબજ ” એ મૂલ પ્રમાણે પોતાની સાથે જોડવા પડશે. એટલા માટે અનુબંધ વિચારધારાનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં કહ્યું છે :—

આ અનુબંધ વિચાર, જગતમાં આ અનુબંધ વિચાર
ઉતારશે ભવપાર...

ધણા વિચારકોનું એમ કહેવું થશે કે આ રાજકારણની ચર્ચા કદા રીતે ભવપાર ઉતારશે ? એ તો ભવમાં ડૂબાડે એમ છે । પણ જ્યાં લોકશ્રવનના હૃદયની વાત આવે છે ત્યાં એને અગર તો માનવ-શ્રવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને અલગ રાખી શકાતું નથી. કોઈ પણ અવતાર, તીર્થંકર, સન્યાસી કે સાધકની પાસે જો રાગ કે રાજ્ય માર્ગદર્શન માટે ગયું હોય તો તેઓ એનાથી વેગળા રહી શક્યા હોય. એવું જણાતું નથી. બધેકે જૈન બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં જ્યાં કોઈ પણ સાધકની વાત આવે છે, ત્યાં રાગનું સ્વતંત્ર અગર તો તેમની પાસે આવવાનું વર્ણન અનિવાર્યપણે કર્યું છે.

ગાંધીજીની જ વાત લ્યો. જો તેઓ રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો જોટલા પ્રમાણમાં તે વખતે શુદ્ધિ થઈ તેટલી શુદ્ધિ કે ઘડતર થાત ? અને સ્વનાત્મક કાર્યકરોને આજે જે સ્થાન મળ્યું છે તે મળત ? એકવાર ગાંધી-ટોપીનું પોતાનું મહત્ત્વ હતું. સ્વાર્થી લોકોએ એને પોતાના સ્વાયંતું સાધન ગણ્યું અને બનાવ્યું. આજે તેની પ્રતિષ્ઠા એટલે હદ-સુધી ધરી ગઈ છે કે લોકો સફેદ કપડાંવાળાને સફેદ હા કહે છે.

સારતત્ત્વ આજના યુગને અનુરૂપ હોય તે લેવું અને આજના યુગને અનુરૂપ ધર્મદષ્ટિએ આ ત્રણેનો અનુબંધ જોડવું, એ જ આજના અનુબંધ વિચારધારાની ચાવી છે.

સમાજ સાથેનો અનુબંધ :

ધર્મત્વ સ્વપરાપેક્ષયા પ્રવર્તન-પાલન-દમન-યોગતઃ સારથિત્વમ્ આમાં જ્યાં 'પર' એટલે કે ખીજની વાત આવી કે ત્યાં સમાજ આવ્યો. આ સમાજ ધર્મનું પાલન સામુદાયિક રીતે કરી શકે અને પરસ્પરની સમતુલા જાળવી શકે; તેમજ જ્યાં અશુદ્ધિ આવે ત્યાં દમન (દંપ્તાણુ) કરી શકાય તે માટે સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ કરવો. ધર્મસારથી માટે જરૂરી છે; એ જ સાચું ધર્મસારથી-પણું છે અને ત્યારે જ ધર્મરથ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે છે.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની ક્રાંતિ માટે સર્વપ્રથમ વિચાર્યું કે “કોને જોતું?” કોણ મને સહાયક થશે? આસપાસના જનસમૂહમાં તેમને જેન સાધુઓ યોગ્ય લાગ્યા. વૈષ્ણવ આચાર્યો તો તેઓ વિલાયત જવાના હતા એટલે તેમને નાસ્તિક ગણતા હતા. બ્રાહ્મણોમાં માલવીયાજી જેવા હતા જેઓ વિલાયત જઈને રિટિયુસતામાં માનતા હતા. ગાંધીજીએ વિલાયત જતાં પહેલાં ત્રણ મુખ્ય પ્રતિગાઓ જેન મુનિ બેચરજી સ્વામી પાસે લીધી હતી. જીવનના વ્યાપક અનુભવો પછી ક્રાંતિમાં સહાયક થાય તેવા કોણ હતા? તે માટે ગાંધીજીએ ચોમેર નજર દોડાવી અને તેમને સ્વામી આનંદ અને કાકા કાલેલકર જેવા મળ્યા. કાકા કાલેલકર પહેલાં સાધુ થવાના હતા. એમણે વેદ જોયા, ઉપનિષદ જોયા, ભાગવત જોયું—અથા જ ધર્મગ્રંથો જોયા પણ કરવાની વાતમાં કોઈ આ લોકોને પ્રેરણા આપતું ન હતું. કિશોરલાલ મશ્રુવાળાએ સ્વામીનારાયણનાં તપ-ત્યાગ જોયાં પણ કરવું શું જોઈએ, એની એમને ધડ બેસતી ન હતી. દેશ સેવા કરવા માટે પં. જવાહરલાલ, રાજેન્દ્રપ્રાસુ, મહાદેવબાઈ વગેરે અનેકો હતા પણ તેમને સાચો રસ્તો

ત્રિભિર્ગી જરાબદ માહિતગાર રહેવું જોઈએ, એવા
 દસા માટે જ મુનિશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક જીનાચાર્ય કહે છે :—

‘મન્યતે વિદ્વાનઃ સર્વોત્ક્રમણાઃ સ્વરૂપં તત્ત્વં યતિ મુનિઃ’

જે વસ્તુ જગતની બધી અવસ્થાઓના સ્વરૂપ કે તત્ત્વનો વિચાર
 કરે છે, મનન કરે છે, તે મુનિ છે.

એક વખત એક આશ્રમમાં બ. બુદ્ધના શિષ્યોએ ચોમાસું ગાળ્યું.
 એ ચોમાસામાં બધા મૌન રહ્યા. એમાં તેઓ પોતાની મદદતા અને
 પ્રતિષ્ઠા વધારે ગમ્મતા દના. ચોમાસું પૂરું કરીને તેઓ બ. બુદ્ધ પાસે આવ્યા,
 જાણે બ. બુદ્ધ તેમને ખૂબ શાખાદી આપશે. બિમ્બુઓએ કહ્યું—“અમે
 આ ચોમાસું મૌન રહીને ગાળ્યું.” બ. બુદ્ધે કહ્યું—“આ મોઘ પુરુષોએ
 પદ્મજીની સાથે સદયાસ ક્યો. પદ્મની જેમ રહ્યા.” પછી તેમણે એ
 આશા કરી—

‘ન મોનેન મુનિ રોતિ.....’

યો મનતિ ડને લોકે, મુની તેન પરુચ્છતિ ॥’

એટલે કે “માત્ર મૌન રાખવાથી કોઈ મુનિ નથી થઈ
 મૌન તો પરુષો પણ રાખી શકે છે. જે બંને સોદાગું મનન
 કરે છે, બંને સોદાગા સારાં-નરમાં તત્ત્વોને વિચારે છે, તેથી તે
 કહેવાય છે.”

બ. બુદ્ધની વાત સાંભળીને તે મુનિઓને પોતાની જગ્યા
 જાન થયું. આજે પણ જૈન બૌદ્ધ શ્રમણો અને સંન્યાસીઓ
 અવરથિતિનો વિચાર કરી, યથાયોગ્ય ગોઠવણ કરી સમતુલા સા
 તેમની જવાબદારી છે.

ગાંધીજીએ આવા સાધુસંન્યાસી આત્માઓની અગત્ય
 આપી કરી અને પરિણામે આખા દેશની કાયાપલટ સાથે
 એની રાખ્યો, જેથી સર્વિંસ જેવાને ગોઠા

વિચિત્ર ભાવ છે ? જો અહિંસામાં વિશ્વાસ હોય તો હિંદુ મુસલમાનનો બેદ જોવાનો ન હોય અને કેટલા માણસો હિંસાના ભોગ થયા હોય, એ જોવાનું હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું હોય ?

પાકિસ્તાનથી, ભાગલા પછા બાદ કોમી રમખાણો ફાટી નીકળતાં સાધુઓ કેમ નીકળી આવ્યા ? કારણ કે તેમના મનમાં વ્યાપકતા ન હતી; સંકુચિતતા હતી. "વસુધૈવ કુટુંબકમ્" કે 'સ્વદેશો ભુવનત્રયમ્'ની જે અહિંસક વૃત્તિ હોવી જોઈએ તે ન હતી. એટલે તેમને લાગ્યું કે ભારત અમારો દેશ છે; પાકિસ્તાન નહીં. હિંદુઓ કે જૈનો અમારા છે; મુસલમાનો કે જૈનેતરો નહીં.

અનુબંધકારોની દૃષ્ટિએ તો આખા વિશ્વની સાંકળ સમર છે; એની એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. પછી તેણે એમાંથી સારી સારી વસ્તુ લઈ લેવી જોઈએ અને ખોટી વસ્તુઓને મૂકી દેવી જોઈએ; અને એ રીતે તેની યથાર્થતાને તેણે ગોઠવણી કરવી જોઈએ. ક્રાંતિકારી અનુબંધકાર અનિષ્ટોનાં ખોટાં મૂલ્યાંકનોને નિવારીને, નવા સાચા મૂલ્યોને યસ્થાને નહીં જોડે તો એ એની ગદગત, કહેવાશે. એની એ ગદગતના પરિણામે જે અનિષ્ટો ઊભા થાય તેની જવાબદારી પણ મોટાભાગે તેના શિરે જ આવે છે. અનુબંધકારની તો ચોક્કસ દૃષ્ટિ એ જ હોવી જોઈએ કે અનિષ્ટોને નિવારે, નવાં મૂલ્યો જોડે અને વિશ્વની સમતુલા જળવી રાખે. આ કાર્ય દરેક સમયે ચાલુ જ રહેવાનું છે. જેમ મશીન ચાલે તો એને તેલ-ગ્રીસ લાગવાં જોઈએ; તેનાં બધાં ચક્કરો તપાસવાં જોઈએ; ધસાયેલાં ચક્રો બદલવાં જોઈએ; એવું જ માનવસમાજનું છે.

શુભે શુભે અનુબંધકાર :

ધણા એવો પ્રશ્ન કરશે કે તો શું જે જૂનું છે તેને જ સત્ય માનીને શા માટે ન ચાલવું ? એ પરંપરા શા માટે ન ટકાવી રાખવી ? સામાન્ય રીતે બધા ધર્મોનો ઇતિહાસ જોશું તો જણાશે કે સમયની સાથે મૂલ્યો બદલાતાં હોય ત્યારે કોઈ નવા ધર્મસારથીએ-અનુબંધકારે કાર્ય કરવાનું હોય છે.

પ્રાપ્તિત જાગવાન જાગભરેવ પોતે લેતા. ધીમે ધીમે જ્યારે સમાજ-
વ્યવસ્થા સરખી રીતે ગોઠવાતી ગઈ ત્યારે પોતાના પુત્ર જારતને રાજ્ય-
વ્યવસ્થા સોંપી. જારતે જાગજી વર્ષને - (૪૬ અને યાગ્યેસો વર્ગ)
સમાજના શિક્ષણ સંસ્કારની જવાબદારી અને વ્યવસ્થા સોંપી. એ જ
રીતે વૈશ્ય-શૂદ્રોને ઉપાદાન અને વિનિમય વ.ની વ્યવસ્થા સોંપી અને
ભ. જાગભરેવ જાતે સાધુ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અલિપ્ત થઈ ગયા.
પછી તેમને દરેક કાર્ય શીખવવું જ નહોતું પડ્યું. માત્ર ઈશ્વરે જ
જસ હતો. એવી જ રીતે સમાજ પહેલ વહેલાં વધારે ગંદકીમાં
સપડાયેસો હોય ત્યારે તેની શુદ્ધિ કરવા માટે જાતે અનુબંધકારે
જાંડા લીતવું પડશે. ધીમે ધીમે લોકો પોતે જ પોતાની જાતે સુધારવા
મારફ ત્યારે કેવળ એક જ કારણે જસ થશે. દરેક જો રાજકારણ ગંદ
હશે અને તેનાથી કંટાળીને તેની સાફસુધી ન કરવામાં આવે તો એનો
ચેપ લોકોને લાગશે અને એ પેસેલી ગંદકીનો ચેપ સાધુઓને લાગ્યા
વગર નહિ રહે. એ ગમે તે સમજૂ વિચારક વિચારી શકે છે.

મારી પોતાની જ વાત કહું કે હું તો ઉપરના નિષ્કર્ષ ઉપર
પહોંચી ચૂક્યો છું. એટલે જાતે નિર્ભય રહી, પોતાની મર્યાદામાં રહી,
રાજ્ય સંસ્થા, જન સંસ્થા અને સાધક સંસ્થા ત્રણેની સાથે અનુબંધ
રાખું છું અને એને તીર્થંકરો અને અવતારોએ પ્રસારત કરેલો અનુકરણીય
માર્ગ માનું છું.

અનુબંધકારની કસોટી :

આમ કરવાથી મારે પણ બીજા અનુબંધકારોની જેમ સહેવું
પડ્યું છે અનુબંધકારે કેટલું સહેવું પડે છે તેનો એક દાખલો મારા
ઉપરથી આપું; જેથી એ અંગે ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકે.

સન ૧૯૪૬ માં જ્યારે અમદાવાદમાં હિંદુ-મુસ્લીમ દુસ્તક આલવું
હતું ત્યારે મારેજાણુ ધુરાવ્યાછ ચાલતી હતી. મેં મનમાં વિચાર્યું કે હું
અહિંસક કહેવડાવું છું. લોકો માણસોની દિસા કરતા હોય ત્યારે મારે

અનુબંધ કહેવાય. બંગલાન રામે હનુમાન, સુગ્રીવ, જગવંત, શનરી અને છેવટે રાક્ષસોમાંથી રત્નો શોધીને જગદિતાર્થે મહાસાધનમાં જોડી દીધાં.

ડા. મણિભાઈએ કહ્યું : “ધ્યેયને અનુલક્ષીને કરેલી ક્રિયા તે અનુબંધ ગણાવી જોઈએ. વંચારે એટલું કહી શકીએ કે ધ્યેયની સાથે “સુ” આવવો જોઈએ; એટલે કે ધ્યેય સારો હોવો જોઈએ.”

શ્રી માર્કસિવાએ કહ્યું : “પશ્ચિમમાં પણ આવી એક સોસાયટી છે. હમણાં મેં ‘હોમ હાઉસ’ના લેખકનું ‘સોસાયટીઝ એન્ડ જર્નલિસ’ નામના પુસ્તકમાં તેનું વાંચ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે બાળકના વિકાસ માટે હાલરડું જોઈએ તેમ સમાજના બધા અંગો તાલબદ્ધ હોય (અનુબંધિત) તો સમાજની પ્રગતિ થાય.”

અનુબંધ ક્યારથી ? :

પૂંજાભાઈએ કહ્યું : “આ રીતનો અનુબંધ પ્રયોગ અહીં પહેલ વહેલોજ લાગે છે.”

તેનો ખુલાસો કરતાં સભ્યોએ કહ્યું : “ના, એ તો ગાંધીજીએ જ કર્યો છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દિશામાં ગાંધીજીને માટે જેમ નરસિંહ મહેતા અને સ્વામી દયાનંદજીએ વાતાવરણ તૈયાર કરી આપ્યું તેમ ગાંધીજીએ અનુબંધ પ્રયોગને માટે માર્ગ ઉઘાડો કરી આપ્યો છે.

અનુબંધકારની યોગ્યતા :

પૂ. શ્રી નેમિષુનિએ અનુબંધકારની યોગ્યતા વર્ણવતાં પરિબ્રહ્મ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠા છોડવાનું કહ્યું. જે ગૃહસ્થ સાધકોની આટલી તૈયારી ન હોય ત્યાં શું ?” એ વિષે ચર્ચા આગળ ચાલતાં દેવજીભાઈએ એ ઉદાહરણો ટાંક્યા :—

(૧) એક વખત ચુંડાઓનું જોર હતું એવી વાત ગામમાં ફેલાયેલી. હું બહારગામ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી મારી

અનુબંધ વિચારધારાનાં વિવિધ પાસાંઓ

[૨]

મુનિશ્રી સંતખાલજી

[૨૫-૭-૬૨]

અનુબંધ વિચારની પૂર્વ ભૂમિકા ઉપર આ અગાઉ વિચારણા થઈ ચૂકી છે. સારાની પ્રતિષ્ઠા કરવી અને ખરાબને સુધારવું એ સંસ્કૃતિનો જૂનો ક્રમ રહ્યો છે; અને ચાલુ રહેશે. એના વડે જ જગત-જીવનની સમતુલા બરાબર રહે છે. જે, જે સ્થાને હોવું જોઈએ તેને તે સ્થાને સ્થાપવું-રહેવા દેવું કે તે સ્થાન આપવામાં મદદ કરવી અને અયોગ્ય તરનો જે કોઈપણ કારણસર યોગ્ય સ્થાને ઘૂસી ગયા હોય તેમને દૂર કરવા એને જ બીજા શબ્દોમાં અનુબંધ કાર્ય કહી શકાય.

અનુબંધ વિચારધારાની પૂર્વ ભૂમિકા અંગે વિચાર અને જણાવટ કરતાં તેમાંથી તારવી શકાયું કે એના જુદાં જુદાં પાસાંઓ છે. અનુબંધ પ્રયોગ માટે આપણે પાંચ મુખ્ય પાસાંઓ લઈએ છીએ. તે પાંચ પાસાંઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ.

(૨) સુસંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દ્વારા સમાજ અને વ્યક્તિનું ધડતર.

(૩) વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની સાથે અનુસંધાન.

સજીવો કમરો નો ને રાજી નેનો રાજ છે. એ કપરોન જાગારો
કરે પજુ રીન પરંપરામાં ગયો છે, મારે જીનપર્મની વાતો વારંવાર
આવે છે. ગીમદ રાજ્ય કે પ્રગમ વૈષ્ણવ કદી જાહેરી, પણ પછી તેમજી
જીનપર્મનો અજ્ઞાત કરી, એમાં રીંચ લીધો; અને જીન વિગતિ
તરીકે જાગે પણ જોળખાય છે.

(૧) શુદ્ધિ અને પ્રુષ્ટિ.—કર જત-વેલા ખાંચ પાસાંઓ
પેશ પોંકી પાસાં છે. શુદ્ધિ અને પ્રુષ્ટિ. એ જાગે પદેલા પ્રવગનામાં
કરવાણ છે; જ્યાં વિશેષ ખુલાસો કરી લાગ્યો. એ જરાજ તરનો,
અનિષ્ટો કે અનિષ્ટકરી જાણ છે, તેમની અને ને સમંસ્થાઓ
છે. તેમાં પણ કાંઈ સરો ને અનિષ્ટ પેસી મળે હોય તો તેની શુદ્ધિ
કરી અને તેમાં સચા મળ્યો નાતિ-પર્વામાં તરનો દાખલ કરીને
તેની પ્રુષ્ટિ કરી બીજી રીતે વિગતીએ તો જ્યાં સુધી જાકિન કે
તે અગ્નિપ્રેરિત સુસથાઓ શુદ્ધ ન થાય કે ન રહે ત્યાંસુધી તેની
સાધક બાજિને પરામુક્તિ નથી મળતી. એટલા માટે સાધકબાજિએ
સુસથાઓને પ્રેરણા માર્ગદર્શન આપીને, તેમાં પેસનાં અનિષ્ટોને
તપ-તાપ દાર દર કરી-કરાવીને શુદ્ધિ દાર પાપનો દાવ કરવો અને
સુસથાઓ દાર માગે કરાવી રહ્ય શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આમ
પાપની શુદ્ધિ અને પ્રુષ્ટિ થાય તો કમે કમે તે મેદાને પામી શકે.

(૨) સંસ્થાઓ અને સુસંગઠનો દાર
વ્યક્તિ અને સમાજનું ઘડતર

હવે જીવન પાસા કપર વિગાર કરીએ. આ વિશ્વમાં સૌથી
અગત્યનું આપ માનવસમાજ છે. એને જ આપજી સમાજ કહીએ છીએ
પણ એ વિશાળ સમાજનું ઘડતર નહિ થાય તો એના દાર સમર્થ
રહ્યા કે સમાજવ્યવસ્થાની સુદારા નહિ થઈ શકે, વિશ્વમાં અસાંતિ ફેલ
સમાજના ઘડતર માટે કુટુંબથી માંડીને ક્ષણીયું, લત્તો, ગામ, નગર
સંપ્રદાય, નાતિ સુસંસ્થા અને રાષ્ટ્ર એ બધાનું ઘડતર વરડ

રિમલ. વેદિક ધર્મમાં પણ જોમને પાંચ 'વ્યો' હતાં છે. જેનોએ
 ા ઝીણવટથી આ નાનું કોણું છે. માનુસ માન જીવને પાત્ર બની
 છે એટલે તેને રશ્મિ રહેને ગણવા માટે નિયમો આપ્યા. સાધુઓ
 તે કડક અને જામી રીતે દોષરહિતતાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો
 પણ મૃતરથ સાધક તે રાજ્ય દોષ કે પ્રગ્ન તેના માટે અમૂક નિયમો
 કે પ્રતમાં આપેલા છે. તે પ્રમાણે જીવન વતમાં "વિરહ રત્નમહકિમે"
 —રાજ્ય વિરહ કર્મને અનિવાર્ય દોષ ગણવામાં આવેલ છે. આદી
 આવકને સ્પષ્ટ આદેશ છે કે "રાજ્યને પદાધાર રહેજે." આ વિચારવા
 જેવી વાત છે.

રાજ્ય, પ્રગ્ન અને સાધુઓ જોમોક્ષની સંકળાયેલા છે. રાજ્યને
 પદાધાર નહીં રહે તો લોકશાસન જરાજર નહીં રહે, લોકશાસન જરાજર
 નહીં દોષ તો સાધક શાસન જરાજર નહીં રહે અને સાધક શાસન
 જરાજર ન રહે તો ધર્મ-શાસન ક્યાંથી સાર રહે? જોઈએ તરીકેની
 સાંકળ દોષી જોઈએ. આને જોની સાંકળ વીડી ગઈ છે; તેને ફરીથી
 સાંકળી પડ્યો. સમાજ રાજ્યનું ધ્યાન રાખે, સાધકો સમાજનું અને
 રાજ્યનું ધ્યાન રાખે તો જ આ મુશ્કેલી બન્યો રહે.

જેનોના સામાયિક વતમાં સમાજભાગ રાખવાનો દોષ છે. જેનો
 આપક અર્થ કરીએ તો જેમ માય કે સમાજની સમતુલ્ય જરાજર છે
 કે નહીં. રાજ્યશાસન, જનશાસન અને જિન શાસન જરાજર છે કે
 નહીં, એ જોવાનું કણું છે. આ સામાયિકના સમાજને આપ્યા વિશ્વ
 ઉપર, સમાજ ઉપર ઘટાપી શકાય છે.

"વિક્રયા ના કરીશ." જેમ પણ જેના દોષોમાં કહેવામાં
 આવ્યું છે. વિક્રયા એટલે જોટાં મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠા આપવાની વાત છે.
 કોઈ પણ કરતાં જોટી વાતોનું સમર્થન ન થઈ જાય એ જોવા માટે
 કહેવામાં આવ્યું છે.

"રાજકયા ના કરીશ." જેમ કહેવામાં આવ્યું છે તો આ
 રાજકયા કઈ? જે ક્યનથી રાજ્યમાં અરાજકતા પ્રસરે, જનહવનની

એટલું જ નહીં તેના શરણે જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. ખોટાં તત્ત્વોને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાં એ પણ ધડતરની ખીજ બાજુ છે. ત્યારે જ સમાજ ખરી રીતે ધડાય. એ માટે સુ-સંસ્થાઓની જરૂરને સ્વીકારવામાં આવી છે.

આમ જોવા જઈએ તો વિશ્વ પણ એક સંસ્થા છે; દેશ પણ એક સંસ્થા છે; સમાજ પણ એક સંસ્થા છે અને ઘર પોતાની અંદર એક સંસ્થા છે. સંસ્થા હોવાથી માણસ ઉપર આપોઆપ નૈતિક બંધન આવે છે અને તેને અમૂક મર્યાદાઓમાં રહેવું જ પડે છે. કુટુંબની જ વાત લઈએ. ત્યાં પિતા, માતા, બહેન, પત્ની બાઈ, બાળી, વગેરેની મર્યાદાઓ સાચવવી પડે છે. દરેકને ફેટલાક સત્ય અહિંસાના નિયમોમાં રહેવું પડે છે. એવું જ સંસ્થાનું છે. તેમાં પણ માણસને અમુક નિયમો પાળવા જ પડે છે, એ રીતે તેનું ધડતર થાય છે; વિકાસ થાય છે, આખો માનવસમાજ એક સાથે સુધરતો નથી પણ પહેલા તળકડે અમૂક વ્યક્તિઓ સુધરે છે; પછી તેમની પ્રેરણા પામેલી અમૂક સંસ્થાના સંસ્થાબદ્ધ માણસો સુધરે છે. અને તેઓ માનવસમાજ સામે આદર્શ રજૂ કરી સમાજની કાયાપલટ કરે છે.

સારી - નરસી સંસ્થાઓ :

હવે એ પ્રશ્ન આવશે કે કઈ સંસ્થા સારી છે? બ. રામે રાજ્યનો ઝડો લીધો ત્યારે એમણે જોયું કે અમુક રાજ્યસંસ્થાઓ-રાજ્યો બગડી ગયેલ છે. એક બાજુ વાલીનું ભોગવાદી રાજ્ય હતું અને ખીજ બાજુ રાવણની સરમુખત્યારશાહી હતી. કિષ્કિંધામાં વાલી નાના ભાઈની વહુને રાખીને બેઠો હતો. એ ભોગવાદી રાજ્ય હતું. ખીજ તરફ રાવણ રૂપાળીમાં રૂપાળી સ્ત્રી મારી એમ માનતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે સાધુનો વેશ પહેરીને પણ સીતાજીનું હરણ કર્યું. રાવણની સામે તેના રાજ્યમાં કોઈ બોલી શકતું ન હતું. અન્યાયનો સામનો કરવાની કોઈનામાં તાકાત ન હતી. પ્રજા રાવણની સરમુખત્યારશાહી નીચે ક્ય-ડાયેલી હતી. યુગ પૂર્વે આ સ્થિતિ હતી. રામે રાવણને હરાવી સીતાને

કાંદા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપીને છૂટા થયા પણ પ્રાયોગિક સંઘ સાથે મીઠો સંઘર્ષ હજીયે રાખતા રહ્યા છે.

આમાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને જોડાંની અપ્રતિષ્ઠા

એ સિવાય પણ અમૂક વ્યક્તિઓ સંસ્થા સાથે જોડાતી નથી. ત્રી પાછળ તેમના અહનું પોપણ કે સ્વચ્છંદતા વધવાનું કારણ હોય કેટલીક વખત એક સુસંસ્થામાં જોડાયેલ વ્યક્તિ કોઈ સભ્યની, દેખાઈ, ઈર્ષ્યા કે દ્વેષના કારણે તે સંસ્થામાંથી છૂટી પડી જાય છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આવી જે વ્યક્તિઓ તેમનાથી છૂટી પડી અને તેમની સામે યઈ. એક હતો ગોશાલક જે પહેલાં પોતાને ભગવાનનો શિષ્ય ગણતો હતો અને ખીમ હતો જમાલિમુનિ જે સંસાર પક્ષે ભગવાનના જમાઈ હતા ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના જે સાધવી થએલી તે પણ પોતાના પતિ સાથે જમાલિમુનિ સાથે ગઈ. વહેવાર જે બાજુએ હોય તે તરફ લોકો વધુને વધુ ઢળે. એટલે તે સાધવી પણ તે બાજુ ઢળી ગઈ. પાછળથી સાચું સમજતાં તે પોતાના પિતા-ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે પાછી આવી ગઈ. જમાલિ મુનિએ તો ભગવાન મહાવીરની વાત વહેવારની દૃષ્ટિએ ખોટી છે એમ કહ્યું. “હટ્ટેમાણે હટ્ટે” એટલે જે કામ ચાલુ થયું છે તે ઈ ગયું છે એમ સમજવું; એમ ભગવાને કહ્યું. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે વહેવાર અને નિશ્ચય બંનેનો મેળ રાખવો જોઈએ. “એકવાર સ્થિતિ છેડાને આગ લાગતાં તે તો સળગી ગયું; હવે તો એ નહીં દઝાડી શકે!” એ રીતે કહીને જમાલિની વાતને ખોટી કરાવી હતી. જમાલિનો વિરોધ કેવળ શબ્દો સુધી હતો અને જે ક્રિયા ચાલુ હોય તેને પૂર્ણ કહેવી એમ તેમનું મંતવ્ય હતું અને તેના પ્રતિપાદનમાં તેઓ રાજની વપરાતી ભાષાને ટાંકતા.

ત્યારે, ગોશાલકનો વિરોધ કેવળ વિરોધ ન બનીને દ્વેષ રૂપે હતો. તેણે ભગવાનની વાતનો છોડ્યો એક વિરોધ કર્યો એટલું જ નહીં આજીવક નામનો નવો પંથ પણ કાઢ્યો એટલું જ નહીં ગોશાલકે સામે આવીને

વિરોધ કરતા. આજે સુસંગઠનથી અતડી ધણી વિમૂતિઓ છે. વિનોબાજી જેવી પવિત્ર વ્યક્તિઓ છે પણ તેઓ સંગઠનને ટેકો આપતી નથી. સર્વસેવા સંઘ બધા પક્ષને ટેકો આપવામાં માને છે. એટલે ખોટાં મૂલ્યોને પણ મતિદા મળી જાય છે અને સારાં-નરસાંનો મૂલ્યવાદો થઈ જાય છે.

સર્વ સેવા સંઘે જ્યારે શૂલ કરી છે ત્યારે પાછળથી ખબર પડતાં તેને સુધારી છે એ કપૂલ કરવું જોઈએ. પણ એકવાર સારાં અને નરસાં નરસોને “સદ્ પ્રભુનાં” છે કહીને સરખાં મૂલ્યોએ તો એ સમતુલા તૂટી જશે. એકવાર ગણોત્તિયા જમીન ખેડતા હતા પણ પકાણીપત્રમાં નામ જમીન-માલિકોનું હતું. જમીનદારોએ એથી એમને કહ્યું કે તમે જમીન છોડી દો. ગણોત્તિયા સર્વ સેવા સંઘનાળા પાસે સલાહ લેવા ગયા. ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે તમારે જમીન છોડવી નહીં. પરિણામે માથા ભારે જમીનમાલિકો તેમને પોલિસ મારફતે પકડી ગયા તોફાન વધ્યું. જો રાજ્યને ન માનીએ તો વિકટ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય; કોઈની સલામતિ ન રહે. જો અવેજીમાં સંરક્ષણ બળ ઊભું કર્યું હોય તો જૂદી વાત છે. પણ તે થયું ન હતું. પાછળથી સઘે એ શૂલ સુધારી.

જગન્નાથપુરીમાં વિનોબાજી બોલ્યા હતા કે “આજે કોંગ્રેસનું રાજ્ય છે. રચનાત્મક કાર્યકરો કોંગ્રેસનો ઉપયોગ કરીને તેનો વિરોધ કરે છે. એક વખત કદાચ એવો પણ આવે કે કોંગ્રેસ જ આદિસાના માર્ગમાં વચ્ચે આડે આવીને ઊભી રહે.” અહીં જે ટીકા થઈ છે તેનો સામાન્ય પ્રગ્ન હુરૂપયોગ જ કરશે. કારણ કે દોડતા બળદને ચમકારો ધણો પણ માઠા બળદને જેમ તેને ફટકારો તેમ તે તોફાની બની જાય. આદિ કોંગ્રેસને બીજી સામાન્ય સંસ્થાઓ જેમ ગણવાથી પ્રગ્નમાં એના તરફ વિરોધ જગવાનો અને કોંગ્રેસ પણ આવી ટીકાથી બહારી જાય એ સ્વાભાવિક છે.

પાર્વતીગેને કહ્યું હતું કે “બ્રાહ્મણો અને સંતો એ સમાજનું મુખ છે. પણ તેમણે સમાજની ખેવના રાખી નથી.” આજના યુગના બ્રાહ્મણો રચનાત્મક કાર્યકરો છે. તેઓ કઈ સંસ્થા સારી છે અને કઈ નરસી છે તેનો અભ્યાસ કરી લોકોને માર્ગદર્શન નહીં આપે તો ધડતર

રૂપે કહ્યું, “તમારે જે કંઈ કરવું હોય તે કરો ! સખા અટકશે નહીં, હું ખસવાનો નથી.”

અનુબંધકાર માટે આમ સાચી વાતને વળગી રહેવાનો અને તે વાતને છોડી દેવાનો શુભ દોષો જોઈએ. તેણે સુસંસ્થાઓમાં તે પ્રવેશ્યાં હોય તો તેને દૂર કરવા માટે કહેવું જોઈએ; જરૂર પડે તો તાના વ્રત ત્યાગથી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. પણ પુષ્ટિ ન કરતાં ટીકા રતાં ગોળ-બોળ બરાબર કરવા જતાં તેનાં માઠાં પરિણામ તેણે જ મોગવવાનાં છે, એવી જ રીતે તેનો ટીકા બોટાં મૂલ્યોને મળતો નથી ને એ પણ તેણે ધ્યાન રાખવું રહ્યું.

અનુબંધ જોડવા અને સુધારવામાં એક વસ્તુ ધ્યાન રાખવાની કે તેનું પરિણામ સમાજના ધડતરમાં થવું જોઈએ. એ માટે ‘સુસંસ્થાઓ જોઈએ; સુસંસ્થાઓનું વિભૂતિઓ સાથેનું જોડાણ જોઈએ. હોહા કરનારાઓનો કંદર સામનો પણ સમય આવે કરવો જોઈએ. બોટાં વાદો—સામ્યવાદ, મૂડીવાદ, કોમવાદ વગેરેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. રામાયનમઃ અને રાવણાયનમઃ એમ બંધાને વંદન કરવાથી સમાજનું ધડતર નહીં થાય. તે માટે તો યોગ્ય સમાજ રચવો પડશે અને તેના ધડતર માટે યોગ્ય સંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા આપીને આગળ વધવું જોઈએ.

અનુબંધ વિચારધારાએ શું કરવું જોઈએ :

અનુબંધ વિચારધારાએ મુખ્ય ચાર વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે:—

- (૧) સાદું બાકી ન રહે.
- (૨) નળનું ન પ્રવેશ.
- (૩) ગતિ અટકે નહીં.
- (૪) વ્યક્ત-અવ્યક્તનો તાબો મેળવવો.

એ ચાર બાબતો વિસ્તારથી જોઈએ.

(૧) અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે જગતમાં જે કંઈ સાદું છે; તેમાંનું કોઈ પણ બાકી ન રહી જાય તે જેવું જોઈએ. જે કંઈ પણ

રે સહેજે કાંઈ એમ કહેશે કે શું તમને વિશ્વનો અનુભવ અભ્યાસ છે?

ત્યારે એનો જવાબ એટલોજ છે કે વિગતોનો અભ્યાસ નથી, પણ તત્ત્વોનો છે. મૂળ તત્ત્વ જાણીએ તો બીજાં તત્ત્વો આવી જાય. માનવ જીવનનો ઊંડો અનુભવ છે. યુનોને કેટલાં વર્ષ થયાં. કેવું સ્વરૂપ બંધાયું એનો અભ્યાસ નથી પણ અનુબંધમાં વિશ્વસંસ્થા તરીકે એની જરૂર પડશે એનો ખ્યાલ છે.

(૨) નબળું દાખલ ન થઈ જાય તે માટે કામવાદ, સામ્યવાદ અને મૂડીવાદનો વિરોધ સચવાય છે તો એનો અભ્યાસ છે? વિગતોનો અભ્યાસ ન હોય પણ રશિયાની ક્રાંતિમાં સાંસ્કૃતિક બળો સંગઠિત નહોતાં થયાં એટલે ત્યાં જે કંઈ રાજ્યની ઉચ્ચ-પાચલ થઈ તેમાં હિંસા થયા વગર ન રહે એ ચોક્કસ પાચો બંધાયો. માનવની નબળાઈએને નામે જે કંઈ ઘડાય છે તેમાં એકને ઉચ્ચ અને બીજાને કામવાદના પરિણામો નજર આગળ જોવા મળ્યા જ છે. સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ તરફ નજર નાખીએ. મૂડીવાદ હજી ઘડાય છે. એને લોકશાહીની જગાંક બીક લાગે છે, એક વ્યક્તિ નબળું કામ કરે પણ તે પ્રભુ, સમાજ કે નીતિથી ડરતો હોય તો તેને સમાજની બીક લાગે એટલે પાયા વગરનો સામ્યવાદ ધુસી ન જાય તેની ચિંતા વધારે છે સામ્યવાદીઓનું કહેવું છે કે ધર્મના નામે મૂડીવાદ પોપાય છે પણ સામ્યવાદીઓએ સમાનતાના નામે માણસને જે સ્વતંત્રતા આપ જોઈએ તે આપીજ નથી. મુક્ત ચિંતન ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂક્યા અને સામ્યવાદ બધામાં છે એ નામે જગતના અબજો રૂપિયાનો ભય સરંજામ સરજી પોતે બધામાં મૂકાઈ-બધાને બધામાં મૂક્યા છે. એ ત્યાં માનવમાં ઊંડી શ્રદ્ધા નથી; પણ તેને જડસાધનોએ સુખી થઈ કદપના વિચારમાં શ્રદ્ધા છે. એટલે એ નબળું તત્ત્વ છે. તે ન પેસે

માઠલિયાએ કહ્યું : “એ તો વિગતની વાત ચર્ચા તેને ન લઈએ તો કીક રહેશે. પ્રથમ રાજ્યસંસ્થાની જ વાત ચર્ચાએ.”

પૂંજભાઈ કહે : મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ગુ. પ્ર કોંગ્રેસના હાલના પ્રમુખ એક પ્રવચનમાં કહેતા હતા કે સંત્યાલની પરકની વાત મને સમજાય છે પણ પ્રેરકની વાત સમજતી નથી.”

માઠલિયાએ કહ્યું : “સંત વિનોબાજીની વાતો હું જે રીતે સમજ્યો છું. તે આ પ્રમાણે છે કે સંત બાલજીની વાત સાચી છે પણ કોંગ્રેસને સુધારવામાં તો ઘણી શક્તિ વેડફાઈ ગય. પછી, જનશક્તિને જનગૃહ કપારે કરી શકાય ? ગાંધીજી જેવા પણ યાદી ગયા, પછી આપણું શું ગણ ?

દાદાધર્માધિકારીએ એકવાર પ્રવચનમાં કહેલું કે, કોંગ્રેસનું પૂછડું છોડી દેવાય તો સાફ પણ સંતબાલજી તો કહે છે કે એ પૂછડું બરાબર પકડી રાખવા જેવું છે. નહીંતર, બધું બાળી નાખવામાં એનો દુરુપયોગ ચર્ચા જાય. મતલબ કે રાજશક્તિને બરાબર ધડવી પડશે અને એ કામ જનતાએ અને જનસેવકોએ કરવું જ પડે તો જ સંતબાલની વાત સહુએ સ્વીકારવી પડશે.

એમની પરિભાષા જરાક કઠણ છે. તે જો રાજકીય નેતાઓ સમજે તેવી પરિભાષામાં ગોઠવાય તો તરત સૌ તેને અપનાવી શે એમ મને નમ્રપણે લાગે છે.

અળવા ધણા લોકો આમે પણ તેમની શુદ્ધિ ન હોય તો તેઓ
 વળ સાંભળીને ચાલ્યા જાયના. સત વૃદ્ધારામ અને એકનાથનું મિલન
 વાનું હતું. એટલે મોટો સમુદાય બેસી ગયો. પેલા બે જણાએ મુગી
 ધારસી કરી કે આ લોકો તો તાલ તાલેલો જોવા બેસી ગયા છે;
 એમને જીવનની દિશાની કંઈ પણ ખતી નથી. એટલે બંને મીન
 રીતે છુટા પડ્યા. લોકો ક્યારેય પણ ત્યાં તત્તવાન માટે નેહો બેસા
 નહોતા થયા. આજે ધર્મસ્થાનકોમાં વારતદેવારે જે વ્યાખ્યાનો થાય
 છે તે પણ કંઈક આવા સ્વરૂપમાં છે. પરિણામે લોકો સંપરતા નથી,
 ન લોકોને બેગા કરી દેવાથી કે કોઈ સરચાના ધણા રાખ્યો બનાવી
 ન માનથી અનુગ્રહ થયો નથી. પણ તેમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ
 હું જોઈએ.

શુદ્ધિ એટલે પાપનો કાલ થાય; અને પુષ્ટિ એટલે પ્રપ્તિનો સંગ્રહ
 સંગ્રહ) થાય; ત્યારે માનવું કે પાપો મંડાયો છે. આમ જોઈને ત્યારે
 ખ્યા તરફ નહીં પણ તત્ત્વ તરફ જોવારો. સંસ્કૃતિનું માપ સંખ્યા
 ખરથી નથી નીકળતું. એટલે અનુગ્રહ માટે પણ અજો કંઈક છે.
 પ્રમાણ હોય ત્યાં સમાજમાં જુદી જુદી જાતના લોકોને સ્વેચ્છાએ કે
 પરેચ્છાએ અકુશમાં રાખવા માટે, બંધારણ માટે રાજ્ય જોઈએ; અને
 તે પણ સારું રાજ્ય હોવું જોઈએ. રાજ્ય હોય એટલે તે કેવળ
 દિસાથીજ કામ ન લે એ માટે વિચાર થયો કે આમાનિક સંસ્થા
 (જનસંગ્રહ અને જનસેવક સંગ્રહ) જોઈએ. તેમાંથી ચાર વર્ગોની
 આપણે ત્યાં ઉત્પત્તિ થઈ, આ ચાર વર્ગોનું રાજ્યશાસનમાં પ્રતિનિધિત્વ
 હવું અને રાજ્ય તેમની સલાહ-મુશ્વતા પ્રમાણે કામ કરવું હવું. આમ
 લોકસંગ્રહ અને લોકસેવક સંગ્રહ એ બંને ગ્રેટ-પ્રેટનું
 (રાજ્ય સંગ્રહનના) કામ કરતા હતા. આમ શુદ્ધિ અને પુષ્ટિની વાત
 થઈ કે ખરાબ તત્ત્વોને શુદ્ધ કરવાં અને સારાં તત્ત્વોની
 પુષ્ટિ કરવી.

એવી રીતે એમના સંસાર પક્ષના જમાઈ જમાલિએ પણ નવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. તેમની સાથે પણ થોડાંક સાધુ-સાધ્વી યજ્ઞગયાં. એમાં ભગવાનની સંસાર પક્ષની દીકરી પ્રિયદર્શના-સાધ્વી પણ યજ્ઞ જમાલિનો વિરોધ શબ્દો વાપરવા અંગે વહેવાર સંબંધમાં હતો. ભગવાન કહેતા કે કોઈ કામ શરૂ થયું તો તે 'યયું' એમ કહી શકાય ત્યારે જમાલિ કહેતા કે એ પૂરું થાય ત્યારેજ "યયું" કહેવું જોઈએ.

એકવાર તેમનાં પત્ની પ્રિયદર્શના સાધ્વી ઢંક નામના એક કુંભારને ત્યાં જાય છે. તેની ધર્મશાળામાં ઉતરે છે. એ ઢંક શ્રમણોપાસક પૂછે છે કે "તમે ભગવાન મહાવીરના મતને માનો છો કે છૂટા પગા છો?"

પ્રિયદર્શના સાધ્વી (ભગવાન મહાવીરનાં પુત્રી) જમાલિ ને પરણ્યાં અને અનુરાગના કારણે, જમાલિ સાથે દીક્ષા પણ લીધી. વિધાર તો ચાલ્યો ગયો પણ અનુરાગ રહી ગયો હતો. પિતા કરતાં પતિનો અનુરાગ વધારે હોય.

ઢંક કુંભારના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રિયદર્શના કહે છે : "વણકર કપડું બનાવે છે. તે બની ગયા પછી જ કહેવાય ને કે કપડું બની ગયું છે? ભગવાન કહે છે કે જ્યારથી કપડું બને છે ત્યારથી બની જ ગયું છે. એટલે જમાલિ મુનિ સાચા છે."

ઢંક કુંભાર એક યુક્તિ કરે છે. ડાહ્યા માણસો વાતને સમજાવવા કંઈક યુક્તિ પણ કરે. એણે નીંબાડામાંથી એક તણખો કાઢી પ્રિયદર્શનાએ પછેડી કાઢી હતી ત્યાં મૂકી દીધો. પ્રિયદર્શનાએ ખૂમ પાડી : "મારી પછેડી બળે છે."

એટલે ઢંક કુંભારે કહ્યું : "શા માટે ખૂમ પાડો છો? આખી બળે ત્યારેજ બળી ગણાય ને! હજી તો છેડોજ બળ્યો છે ને!"

સાધ્વી પ્રિયદર્શનાને ખ્યાલ આવ્યો કે ભગવાન નિશ્ચય અને વહેવારના મેળ રૂપે વાત કરે છે. તેણે કહ્યું : "તમારી વાત સાચી છે. થોડું બળ્યું એટલે વધારે બળી જવાનું-ભગવાનની આ વિશેષતા છે."

શે કે વિભૂતિ ગમે તેવી મોટી દોય તો પણ એ વિભૂતિ કોઈ સિદ્ધાંત
રહના રાજકીય પદ્ધતિમાં જોડાઈ દોય તો તેને વિરોધ કરવો જોઈએ.
વિરોધ ન કરીએ તો ખોટા સામાજિક મૂલ્યો સ્થપાઈ જાય.

જેન સૂત્ર સૂત્રગણના પહેલા અધ્યાયમાં એક ગાથા આવે છે. :—

સંઘર્ષ સાદુષ્ટમ્ ચ પાવપમ્ નિરાકરે ।

ઉર્વહાનવીરિણ મિત્રૂ કોર્હમાનં પત્યણ ॥

એનો અર્થ એ છે કે સાચા ધર્મ (સંગ્રહન) અથવા સાચા
મિત્રાણા લોકોનું અનુસંધાન (અનુબંધ) કરજો. તેમનું સમર્થન કરજો,
પણ જો પાપ-ધર્મ દોય (અનિષ્ટ કરનારી વ્યક્તિ દોય) તેની પ્રતિષ્ઠા
પાડજો. તેનું નિરાકરણ કરજો. આ બધું કોણે કરવાનું છે ? તો, તેવી
શક્તિઓ સાધુ-સાધ્વીઓ બિદાહવીઓ છે. તેમણે ઉપાધાન
(તપ-ત્યાગ)ની શક્તિથી આ બધું કરવું જોઈએ. તેમની પાસે
તપોબળ છે. તે વડે તેમણે અપ્રતિષ્ઠા લાયક તરવો. પ્રતિષ્ઠા મેળવી
રહ્યાં દોય તેમને અટકાવવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. એનો વિરોધ
કરતાં, ચોતાનામાં ક્રોધ, કે માન તો નથી આવતાં; તેનો ખ્યાલ
રાખવો જોઈએ. “આ એક સૂત્રમાં અનુબંધકારે કેટલી કાળજી રાખવી
જોઈએ તે બતાવી આપ્યું છે. આપણે તેને વિસ્તારથી વિચારીએ.

ત્યારે ગૌતમ ઋષિએ અદશ્યાને બહુ ટપકો આવ્યો ત્યારે તેને
ખૂબ આઘાત લાગ્યો. તે સુનસુન થતી મર્મ. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે તે

1. માધે જ નેમજી તેમની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપાઈ રહે, જેવું હશે આપણું.
સીંદ્ર, નિસર અને રવિભાણની પ્રતિષ્ઠા મળવવા અને તેમને મદદન મળવતા.

અહિંને ક્યાં સારાની લેવી? કઈ સંસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવી? એ
જે માંથીયે થઈ શકે તેના તેમજ ખર્ચ આ કુપરથી આપી શકે છે. હવે
તે જ રીતે અગોચરઅહિંની પ્રતિષ્ઠા.

આમાર્થ નરેન્દ્રદેવને સાચું કે કોંગ્રેસમાં હાથ લેવું જોઈએ.
એટલે તેઓ સ્થિતિ કે માંથીયે મવાળા જુદાના નેતા મરીને અમારા
નેતા અને સ્વરાજ્ય આપણું. ૧૯૪૮ ની મનોવારીમાં મુખ્યની કોંગ્રેસમાં
સમાજવાદી શ્રેણી અલગ રીતે ચૂંટણી લડે. તે વખતે તેઓ કોંગ્રેસમાં
જુદા નહોતા પણ સમુદાયમાં એ જ વખતે કોંગ્રેસમાં એક માત્ર મોર્ચિસ
વર્ગ માલનો હતો. અમદાવાદમાં સ્વપ્રકાશ નારાયણની અદેર તમા
કઈ અને સમુદાયને જતાની ગયાં આવી

લાલાકાકાએ કહ્યું : કોંગ્રેસીઓએ જિમાં બાગ ન લેવો
જોઈએ." એ કહ્યું કે "કોંગ્રેસીઓએ કાકાન માનવું જોઈએ." જિમનો
બાગ જિવો તમે કે હાથ સ્વપ્રકાશ કોંગ્રેસમાં જુદા પડે તો? પણ,
રમનાભ કોંગ્રેસમાં સારાસારનો વિચાર કરીને પતવું જોઈએ. મારો
પોતાનો અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે જિવો હતો કે ત્યાં સુધી સ્પષ્ટતા ન થાય
ત્યાં સુધી ન જવું.

આમાર્થ નરેન્દ્રદેવ વગેરે સમાજવાદીઓ દિલ્લીમાં બાપુ પાસે ગયા
તે કહ્યું કે "હવે અમે કોંગ્રેસમાંથી જુદા પડ્યા માગીએ છીએ."

માંથીયે કહ્યું : "આ સંજોગમાં જુદા પડવું તે બરાબર નથી.
જ્યાં જુદા પડે તો સમવાન પણ તમને માફ નહીં કરે."

આવી ગોઠાણ અને જગાસી સાથે મદાવીરના વિરોધની વાતનો
તકાવત દેખાઈ આવશે. સમાજવાદી પણ અલગ નહોતો મરો ત્યાં સુધી
માંથીયે જિને ટેકા આપ્યો. પણ, પણ અલગ થતાં આસીવાદ
ન આપ્યા.

પછી કહે : “ તો એટલું કરો કે એમાં જોડાનારો કોઈ પણ પક્ષમાં ન જાઓ તો ચાલે । ”

મેં કહ્યું : “ જો વિરોધ પક્ષમાં હતા તેમણે એક વાર કોંગ્રેસના સભ્ય થવું જોઈએ. ”

તેમને એ વાત ગળે ન ઉતરી. પણ હમણાં તેમણે પોત પ્રકાશ્યું. પ્રાયોગિક સંઘમાં જોડાવાની વાત આવી ત્યારે કહે—મતભેદ પડે તો છેવટનો નિષ્કર્ષ કોંગ્રેસનો જ માનવો જોઈએ. પ્રાયોગિક સંઘ ચેતી ગયો કે આ ભાઈ માત્ર સત્તા માટે કામ કરી રહ્યા છે.

આ બધી બાબતો કહેવાનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને સમજિતો અનુબંધ હોય તો જ તે સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

ચર્ચા—વિચારણા

સિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા

શ્રી બળવંતભાઈએ અનુબંધ વિચારધારા વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં કહ્યું : “ અમર ચરિત્ર ’માં કહ્યું છે, આજે ઉપરનો ધૈર્ય દેવ છે અને તીચેનો ધૈર્ય શ્રીમંત છે. ગમે તેવા પૈસાને ધર્મસંસ્થાઓ લઈ લે છે અને દોસથી તપ્તીઓ મૂકી દે છે. ”

ત્રેમિભુનિએ પણ કહ્યું : “ પૈસા અને સત્તાને પ્રતિષ્ઠા ન આપનારી સંસ્થાઓ વિરલ છે. તેથી તેવી વિરલ સંસ્થાઓનું ક્રાંતિનું કામ આગળ ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ”

પૂંજભાઈ કહે : “ ધનિકો પણ આપણામાંના છે. તેમને જો સાચું માર્ગદર્શન મળે તો તેઓ પણ સુધરે છે. તેના તાબા હાખલા તરીકે શંકરલાલ બેંકર, અનુચ્ચાબેન વગેરેને રજૂ કરી શકાય છે. ”

ખરેખર તો આજે સાચા પ્રેરકની કમી છે. લોકો ખોટી વાતને

માતમાં પણ હું લેવાયો અને લગ્ન પણ થયાં. આવું અવ્યક્ત જગતનું છે.

અવ્યક્ત જગતની મદદની વાત

પછી જુદા જુદા દાખલાઓ શિગિરાથી ભાઈએ અવ્યક્ત જગતની મદદ અંગેના ટાંક્યા હતા. પૂંજભાઈએ નવલભાઈને જરૂર વખતે અવ્યક્ત જગતની મદદ શી રીતે મળી હતી અને બળવંતભાઈએ ખરે વખતે મહેમદાવાદમાં માણસ શી રીતે આવેલો અને મદદ મળી હતી તે પ્રસંગો કહી બતાવ્યા. ગાંધીજીને પણ આશ્રમમાં આવી વખતે મદદ મળી હતી. રાણા પ્રતાપને બામાશાહની મદદ મળી હતી.

અવ્યક્ત જગતનું બળ કેમ વધે ?

પૂ. દંડી સ્વામીએ કહ્યું : “ મુંબઈમાંજ કરોડો રૂપિયા, ધર્મ સંસ્થાના શ્રીમતો વાપરે છે. છતાં ધર્મશુરુઓ કંઈ ખોલી શકતા નથી. તેનું કારણ એ કે તેમણે એટલું વ્યક્તિત્વ કેળવ્યું નથી કે તેઓ પડકાર કરી શકે. તેમને એમ થાય છે કે ખોલવા જશું તો ક્યાંક રોટલો-એટલો અને સાહેબી બંધ થશે તો ? એ માટે ધર્મશુરુઓ અને લોકસેવકો બન્નેએ ત્યાગ વૃત્તિ કેળવવી જોઈ એ; તેમણે વિશાળ દ્રષ્ટિ પણ કેળવવી જોઈ એ. નિસર્ગ નિષ્ઠા જો કેળવાય તો ગામડાંમાંથી દાંડ તરવાનું અને શહેરોમાંથી રાજકીય સત્તાવાદી તથા મૂડીવાદીઓનું પ્રભુત્વ ધટી જાય. સંસ્કૃતિનું પ્રભુત્વ વધતાં અવ્યક્ત બળને વિવેકપૂર્વક જાગૃત થયેલું જગતમાં તરત જોઈ શકાશે.

(૪) હિંદુનીયની પ્રતિષ્ઠા અને અનિહિંદુનીયની અપ્રતિષ્ઠા :

ચોથાં પાસાં તરીકે વિચારવામાં આવ્યું કે અનિહિંદુનીય વ્યક્તિ અને અનિહિંદુનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાંથી તોડવી અને હિંદુનીય વ્યક્તિ અને હિંદુનીય સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરવી જોઈએ.

આ પાસાંના અન્યથેન વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ, કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થા અને રચનાત્મક કાર્યકરોમાંની સુનદી વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા સતત ક્ષત છે. એવીજ રીતે સાધુ સંસ્થાને ટકાવી રાખવામાં માને છે. ગામડાઓ, નારીશક્તિ અને પછાતજાતિને મળુ આગળ લાવી જગત ખાટેના દિતમાં એમનાં ઉપયોગ થાય તેટલી દહે પદાપાત્રવંકની પ્રતિષ્ઠા પણ આપવામાં માને છે.

એવીજ રીતે અનિહિંદુનીય તરફે તર્કકે સામ્યવાદ મૂડીવાદ કે કામવાદ કે તેના ધોરણે ઘડાયેલી સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડવી જોઈએ. એની સાથે શૂનકાળમાં એની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓની ચક્રાસણી કરી લેવી જોઈએ. ધર્મના નામે આલ્પતાં પાંખડો, સહીયુતા, ચમત્કારો, ભય અને લાલચોનો વિરોધ કરવો જોઈએ. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ આ રીતે કાર્ય કરી રહ્યું છે એ વિનમ્રપણે જણાવવું રહ્યું.

(૫) યોગ્ય સ્થાને યોગ્યને સ્થાપવાં :

ઉપરનાં ચાર પાસાંઓ અગે ધણું ધણું કહેવાઈ ગયું છે. આત્મારે પાંચમાં પાસાં અંગે વિચાર કરવાનો છે. તેના અન્યથે એમ કહી શકાય કે સુસંસ્થાઓમાં મળુ જગતું જે સ્થાન છે તેજ સ્થાને તેમને મૂકવી જોઈએ. જેનું આગળ સ્થાન જોઈએ અને તે માછળ રહી શકે દોય તેવી સંસ્થાઓને તેનું સ્થાન ખાણું અપાવવું જોઈએ એ અનુમંધ વિચાર ધરાવતું પાંચમું પાસું છે. એના કારણે યોગ્ય લાદકામ અને રૂપાંતરની ક્રિયાઓ કરવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો તે પ્રમાણે કરવું રહ્યું.

કીડીને મરી ગયો. ડોક્ટરોએ તેના પેટને ચીધું તો હોઝરીમાં પચ્યા
 નાના ઘાસલેટના ડબ્બા વગેરે ઘણું નીકળી પડ્યું. આવું જ કેન્દ્રીકરણ
 છે. જે પોતે વિદ્યુત રૂપે થઇને આખા ક્ષેત્રને નિષ્પ્રાણ બનાવે છે.
 ત્યારે વિદ્યેન્દ્રીકરણ થાય તો કોઈ પણ પ્રકારનો મેલ ન લાગે. કીડી મરી
 જાય તો પણ તેના પેટમાં કોઈ પચ્યા વગરનો કંચુ નહીં રહે. એટલે
 જગતની સંસ્થાએ વિદ્યેન્દ્રીકરણ કરવું જ પડશે તો જ તે સક્રિય-સફળ
 થઈ શકશે નહીંતર ધ્યેય સાધે છતાં વિશ્વને ભોઈએ એટલી ઉપયોગી
 નથી બની શકે.

હવે રાજ્યસંસ્થા તરીકે કોંગ્રેસનો વિચાર કરીએ. સદમાગ્યે એ
 કેન્દ્રીકરણમાં માને છે. તેણે તો ચારેક વખત ઉપર એવો ઠરાવ પણ
 લીધો હતો-પોતાના પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ મારફત-કે "આર્થિક, સામાજિક,
 શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં કોંગ્રેસીઓએ કોંગ્રેસ સંસ્થાનો
 ઉપયોગ ન કરવો." ઠરાવ તો પસાર થઈ જાય છે પણ તેની પ્રદેશ
 સમિતિઓ તેનું હાઈ પાળે છે કે કેમ તે સવાલ છે. માટે નવી સંસ્થાઓ
 શુદ્ધિના પાયા ઉપર તૈયાર કરી-કરાવીને, તેમની મારફત ઉપરના કાર્યક્રમો
 રાજ્ય સંસ્થા પાસે લેવડાવી લેવાં ભોઈએ. કદાચ ખુશીથી ન આપે તો
 અહિંસક લડતના આંચકા આપી પરાણે આંચકી લેવાં ભોઈએ. વિભૂતિ
 કરતાં આ અંગે સંસ્થાને મહત્વ આપવાનું પણ કારણ છે.

જે એકડા ભેગા થાય તો તેથી અગ્યાર બનતા નથી. જે એકડા
 એ તો તો એક અને શૂન્ય પણ થાય. તેમનો સરવાળો થાય
 બેજ થાય; પણ બન્નેનું સહયોગી ધડતર થાય તોજ અગ્યાર થઈ
 કે છે. આથીજ માનવનાં સહિયારાં જીવનની મદત છે. માનવમાંથી
 માન અને સંસ્થા બની શકે છે. સંસ્થા હશે તો વ્યક્તિઓ જતાં
 પણ કામ ચાલશે પણ વ્યક્તિ તરીકે વિભૂતિ જતાં કોઈ તેમનું કામ
 આગળ નહીં ધપાવે.

એટલે જ માનવને મહત્વ આપ્યું છે અને તે સંસ્થા દ્વારા ધડતર
 કરી શકે એને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ખીજાં પ્રાણીઓ

ભારતમાં અનુબંધ વિચારધારાના પ્રયોગની અજોડ ભૂમિકા એટલા છે કે અહીં (૧) વ્યક્તિ, (૨) સમાજ, (૩) સંસ્થા અને (૪) દેશો એકીસાથે વિચાર થયો છે. માનવ સમાજ સુધડતરને પામે વેશનાં પ્રાણીમાત્રને શાંતિ મળે તે સ્વાભાવિક છે. નાનાં નાનાં કીચક ધટકો પોતપોતાના સ્થાને વિશાળ વિશ્વની દૃષ્ટિ રાખીને કરે તો જગતનાં ઠંડા-ગરમ યુદ્ધો આપોઆપ અટકી જાય.

અનુબંધ વિચારધારા દરેક યુગમાં

ભારતમાં આ અનુબંધ વિચારધારા અને તેને અનુરૂપ સંસ્થાઓ ૧ હવે વિચાર કરીએ. ઉપર વિચાર કરી ગયા તે પ્રમાણે વિશ્વના અનુબંધ માટે આ યુગે ચાર સંસ્થાઓનો પરસ્પર અનુબંધ હોવો જોઈએ જ વિશ્વની સમતુલા રહે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. આ ૪ ચાર સંસ્થાઓ છે :—

(૧) રાજ્યની પ્રતિનિધિ તરીકે	= રાજ્યસંસ્થા
(૨) લોકોની પ્રતિનિધિ તરીકે	= લોકસંસ્થા
(૩) લોકોના નેતાઓની પ્રતિનિધિ તરીકે	= લોકસેવકસંસ્થા
(૪) ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓની પ્રતિનિધિ તરીકે	= સાધુસંસ્થા

આ ચારેય પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનો પરસ્પરનો અનુબંધ જ્યાં સુધરેલા રહ્યો છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યમાં શાંતિ અને લોકોમાં સંતોષ રહ્યો છે. એ સાથે દરેક સંસ્થાને તેનું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે ત્યારે પણ લોકોની સુખાકારી જ કેવળ વધી નથી, જગતના પ્રાણીમાત્રને પણ સુખશાંતિ વધ્યા છે. એટલે ચારે સંસ્થાઓના અનુબંધ અંગે અલગ અલગ યુગની સ્થિતિ જોઈ જઈએ.

પણ, રાજ્ય અને લોક સંગઠન (પંચ) સંસ્થા બન્ને જ ધકાયેલ હોય તો કામ ન ચાલે. રામયુગમાં લોકસંસ્થા રૂપે લોકો કેળવાયેલા ન હતા. નહીંતર ધોળીના વચનથી સીતા વનવાસ ન આવત. કારણ કે જેમ પ્રજા રામને ચાહતી હતી તેમ સીતાને પણ ચાહતી હતી. પણ ધોળીને સમજાવવા નતો લોકસેવકો ગયા કે ન લોકો ગયા.

પરિણામે, કૃષ્ણયુગમાં લોકસેવકો (બ્રાહ્મણો) રાજ્યાધીન બની ગયા. તેમને એપ પણ લાગ્યો અને તેઓ લોકોથી વેગળા પડી ગયા. નહીં તો, દ્રોપદી ચીર-હરણ પ્રસંગે છુતમાં હરાએલી સ્ત્રીઓનો અથવા ધૂતમાં જિતેલાનો એવી સ્ત્રી પરનો હક કેટલો એવી ચર્ચામાં ન રાચત. સાફ સાફ રીતે પદ્મિહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાના ભોગે પણ દુર્ગોધનને સંબળાવી દેત. આજે પણ લોકસેવકો; અરે સાધુ- સાધ્વીઓ પણ નાહકની અને અત્યારે નકામી એવી ચર્ચામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવી દે છે; અને પોતે જે સ્વ-પર કલ્યાણના કાર્ય માટે બધું મૂકીને જગતના પ્રાણીમાત્રની અતુકંપા માટે નીકળ્યા છે તે મૂળવાત જ વીસરી જાય છે.

બુદ્ધ-મહાવીરનો યુગ :

એટલે જ ગગવાન બુદ્ધે સ્પષ્ટ કહ્યું : “આ વાગેલું તીર કાઢો છો તે વખતે એ ધાયલને એમ પૂછવામાં આવતું નથી કે આ તીર શાનું બન્યું છે ? કેણે માર્યું છે ? વગેરે. તે વખતે તો પહેલું કામ તરત એ તીરને કાઢવાનું છે. તે કાઢીને મલમપદી કરો છો. તેમ આજના તરત જગતને સન્માર્ગે દોરતા તમારા જીવનમાં સાવધાન બનો તે પણ જરૂરી છે.” આમ એ યુગમાં રાજ્ય કરતાં પ્રજા મોટી, પ્રજામાં ધર્મ મોટો અને એ ધર્મને દેવ-દેવીઓ પણ નમે છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. પ્રેમ સત્તાનું આધિપત્ય રાજ્ય સત્તા પર સ્થપાયું. અલગત રાજ્યો એંચાયા-પ્રજા એંચાઈ તે માટે. જ્યારે રાજ્યો તરફ એંચાયા એટલે લોકસેવકો ઈદ્રજીતિ-ગૌતમ જેવા પણ સંપૂર્ણ એંચાયા. એથી વિશેષ

સજ્જનને કલેસ રસ સર્વ પામી, સમ્યક અને પ્રોત્સાહનનો મન-પણ મળી,
કિંમિતે સમુદાય જવાની રીતિ, તે પત્તે આજે પ્રાપ્તમા અને સદ્ગતિ
આપને નામે આપનેજવાને—જેન દરનેલી પરપરા વિદ્યુત—પેલપામી
આપે તે કિંમતે જ નહીં મળિનેજનીવ સંગામેને તેની નાખવાના આજે
તેને પ્રતિષ્ઠિત જવાની મૂકે છે.

કાંતિપ્રિય સાહુઓ—સાધુ સંસ્થા સર્વેથી પ્રથમ :

કિંમતે આપને જોવાપામી કાંતિપ્રિય સાધુ સાધીઓની કહેવ
પરેલી મનપામી આજે છે, આ ક્રમમાં પ્રાપ્તિ મળે પ્રથમ
કાંતિપ્રિય સીમે કાંતિ જાડ આ સાધુ-સાધી સિદ્ધિ મેળવતાં નવાની
છે, આજે સાધુ-સંસ્થા લોક-પુણ્ય અને પતી દેવ પણ તે લોકપાલ્ય
રહી નહીં, જેના કારણે જે સરપાળ મરવાળ કહેવ પામી, છતાં
તેને પ્રથમ નજરે સાવતે પામી.

મીતે નંબર : દેવસેવક સંસ્થા

આજના ક્રમે રચાવ છે તે લોકસેવક છે, કાંતિપ્રિય સાધુઓ
પાસે લોકસેવક પામી મળુજવ અને પામર પામેલા લોકસેવકો જ લોકસેવ
સંગાથા પતી રહે, આવા લોકસેવકે મળીને મળે સમગ્રપણે સાચ કહેવ
લોકસેવક જેવી જૂના લોકસેવકો તેલ સમગ્રતા સાધની સાથે નવા
લોકસેવક લોકસેવક સાચ પણ આજ રહી રહે.

મીતે નંબર—લોક સંગઠનો :

આજના ક્રમેના આગમ અને કહેવાના સમગ્રને મૂકવા લોકસેવ,
સંગઠિત લોકસેવક કિંમત દેવણ આવવડવની નહીં, પણ વિશ્વની
આગમની પ્રાપ્તિ છે.

શ્રીમતે નંબર—સાત્ય સંસ્થા

સાત્ય નંબર દેવ અને કુલિયાની સાત્ય સરપાળને મુકવી પડશે,
આ સાત્ય સાચ છે અને તે આજે સર્વેથી કાંતિપ્રિય દેવા ક્રમે
જે આજના મુગની મીઠા છે.

સર્ચા-વિચારાણી

દાંડનરૂપે અને લાંચ સામે ઝૂળેશ

શ્રી મારહિયાએ આજની સર્ચાને પ્રારંભ કરનાં સિબિર સામે પ્રથમ મૂક્યો : “અનુબંધ વિચારપદ્ધતિ માટે આપણે આગામી દાંડનરૂપે સામે અને સરેરાશ લાંચ સામે કોં ઝૂળેશ કિપાટીએ તો ?”

તેના સ્વાગતમાં તેમણે જ કહ્યું : “વેદવાદીઓ મનની સર્ચા કરતા રહ્યા અને છુદ્ડ બચવાને કહ્યું; અને બચવાન મદાતરીરે અદિ સામે માટે મનની દિંદા નિવારવાની ક્રિયા ઝડપી લીધી. તેમાંથી ‘દેવને યત’ તો એવો દેવ કોઈ છે જ નહીં એ વિચાર બાપડ મયો ત્યારે તેમણે કહ્યું: શબ્દ પ્રમાણ નહીં, પણ અનુબંધ પ્રમાણ જ સાચું પ્રમાણ; એ જ પ્રકારે નિર્બંધનો જન્મે નહીં પણ યુગે જાતિજન દોષો એમને, બાપા સંસ્કૃત નહીં પણ કોટનાયા. એ બાપા વ ઝીતે રાકે માટે સોનાં સંગ્રહન.” એમ આખી બચરામ ફેરવી નાખી માંધીછમે પરદેશી સામેના અદિ સક યુદ્ધથી અખી દેશ—પ્રગ્તને એકામ રહી નાખી. એમ આ અનુબંધ વિચારપદ્ધતિ નિવારણ અર્થિત માટે આપણે કોઈ એવી ક્રિયા લાગ્યે કે જેમાં સૌ એકામ થાય અને પછી આપોઆપ એનું સારિય પડાવું જાય અને પ્રગ્ત કિપાટી લેશે.”

બલવંતભાઈ : જેમ અગત્યનો લાંચ એ છે તેમ સામે સાક્ષીને પોતાનું સર્ચાઈ કાચે સાધવા અને લાંચે લાંચ આપી અગત્યનોને બગાડે છે તેનું શું ?”

મારહિયા : “અમાને એ દોષ સામે છે એટલે એ દોષ-નિવારણ સહેજે સર્વ રહીશું મશે !”

પૂંજભાઈ : “ખાનગી ચાલે ત્યાં શું કરવું ?”

દીપા : “સંગ્રહન મજાન થાય. તો જરૂર એને પણ નિવારી થાય !”

એ કહ્યું : “ના, લાંચ ન આપાય.”
 પેલો જોડૂત કહે : “મારી જેતી અગરે અને એવા ધણા ખાવાનો
 ને શોખ નથી.”

“હું અલગ રહ્યો; પણ જોડૂને લાંચ આપી દીધી.”
 દેવશલાકર્ષિ કહ્યું : “એક ગામમાં ખાંડની પરમીટ છતાં,
 માગલતદારના નાના નોકરે પચાસ રૂપિયા વેપારીઓ પાસે માગ્યા.
 વેપારીઓએ અરજ કરી છતાં અનિષ્ટ ન અટક્યું.”

એ માગલતદારને કહ્યું : “તમારા નોકરે આમ કરે તેમાં
 ને જનશતિ રાખવી જોઈએ, નહીંતર કરશે એ લોકો અને નામ
 રૂંચાવશે.” એની ઘણી અસર થઈ.”

ચંચળખાડેન : “સેવકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એવી જમાવવી
 નેઈએ કે નાનાથી માંડીને મોટા લગી અસર પડે.”
 ડૉ. મણિલાલકર્ષિ કહ્યું : “સાધક છીએ, એ ખ્યાલ દરદગ
 રહેવો જોઈએ.”

માદલિયા : આપણા હૃદય આદર્શો મુજબ આપણું આરિય,
 ખાપા, મીઠાશ અને સંસ્થાભક્તિ રહે તો એ બધું થઈ શકે ?”

સન્યાસીજી : “પણ લોકો કરી જાય તો ?”
 બધી ચર્ચાનું તારણ એ નીકળ્યું કે સત્યને ચકાસી, પૂરી તપાસ
 પછી જ શુદ્ધ સાધન વાપરવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે.

મુનીશ્રી સંતખાલજીએ કહ્યું : “મુક્તચર્ચા છતાં આ
 સૌની આવધાની સારી છે. જીવતી વ્યક્તિઓનાં નામો વખાણમાં પ
 ઝાઝાં આવે તો સાદું કારણ કે મૃત્યુ વખત સુધી તે વ્યક્તિ ?
 રહેશે તેની કોને ખબર ?”

જેવી ધનર પામેલી સંસ્થાને અનુમોદન આપે અને ન દોષ તથા કંઈક
અસાધ્યતા બાબતે અને જરૂર પડે ત્યાં જો અર્થ પ્રાપ્ત, પ્રતિષ્ઠા અને
પરિપાકને પણ ત્યાગ કરે એવો પણ વિચાર થયો છે.

વપરના જુદા જુદા અંગોને રજૂ કરવા માટે અસ્થાયી નીચે
જણાવેલ પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને ગજુયામાં આવેલ છે:—

(૧) લોકસંગઠન : સોદાનાં ચાર મેનિજ મથાનોનો આમાં
ગ્રાન્ટ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એની અંદર ગામડાનાં કિયાન,
જૂર, પશુપાલક કોષ્ટાનાં સંગઠનો (ગામ - સંગઠન) નગરના અધ્યક્ષોના
ગ્રામ, મજૂરો અને સ્ત્રીઓનાં સંગઠનોનો સમાવેશ નગરમથાનમાં
કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) રાજ્યસંગઠન : આમાં અત્યારે રાજ્યની બેઠા ન વિધાન
સભ્ય, ધનર પામેલી અને માધીકરણ પણ માન્ય કરેલ એની
પ્રતિનિધિ રાજ્યસભ્ય તરીકે મંજૂરને સેવામાં આવેલી છે. રાજ્યસભ્ય
તરીકે મંજૂરને સેવા અને આ અમાન પણ વિચારણા થઈ ચૂકી છે.

(૩) લોકસેવકસંગઠન : આપણે અને ચર્ચાની દૃષ્ટિવાળા
રચનાત્મક કાર્યકરો (સેવક-સેવકો)ની સંસ્થાઓ, જેઓ
વિશ્વનો અનુભવ સાંધવાની દૃષ્ટિએ કામ કરતાં દોષ નેવાઓની પ્રતિનિધિ
સંસ્થાઓને આમાં ગજુયામાં આવેલી છે.

(૪) કૌનિધિય સાધુસાધ્વીઓ : એવા સાધુઓ જે
ત્રણ સંગઠનોનો અનુભવ સાંધવા-મુદારવામાં આવતા દોષ તેમ,
તે સપ્રકાશના પ્રાણપ્રતિષ્ઠા-પરિપાકના ત્યાગી સાધુઓ-જેમની વિ
જ્ઞાનદારીઓ રહેશે અને જેઓ અનુભવકાર તરીકેની પવિત્ર
બદલશે. આવા સાધુ-સાધ્વીઓનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે

આ માટે અંગોનો અનુભવ રહેવો જોઈએ એટલે કે તેમને
યોગ્ય રચના મળવું જોઈએ. આ અંગે અનુભવ વિચારણાનાં
પાસાં અંગે વિચારણા કરતાં હાથજી ચર્ચા થઈ ચૂકી છે.

માંસાહારનો પ્રચાર થાય અને તે સરકાર દાખલ કરે ત્યારે તો જરૂર જિંદગી ચાય છે રાજકારણના આ પ્રભાવને ઘટાડવાની અને તે માટે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરવાની. કર્ણુરમાધ જેવાને કહ્યું કે તમારો વિરોધ નહીં ચાલે. પણ આવા રાજકારણને તે ગડ છે કે રાજ બ રાજની ડખલના કારણે કોઈને તેમાં રમ લેવાની ઇચ્છા ન થાય અને પડતું મૂકાય તો આ દેશની અહિંસા પ્રધાન જોડાયેલી સંસ્કૃતિ બૂસાધ જશે. જોડા પહેરીએ તો ડાંગ કેવો છે તેની ખબર પડે તેનું આ રાજકારણનું છે. હા, સાધુઓ રાજકારણમાં પડીને કોઈ દોષો કે પદ, પ્રતિષ્ઠા નહિ એ સંસદ સભ્ય નહિ બને, પણ રાજકારણની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ તો મળે કરવી જ પડશે, નહિતર રાજ્ય ધર્મ ઉપર ચઢી વાગશે.

આને યોગાનુયોગે ૧૫ મી ઓગસ્ટ છે. રાજકારણ અંગે નેટલે જીડો વિચાર કર્યું તેટલું સ્પષ્ટ સમજશે કે તેની ખામીઓ દૂર કર્યા સિવાય વિશ્વ શાંતિ આણવી કદાચ થઈ પડશે. ૧૬ વર્ષ ઉપર જે આનંદનું મોજું હતું તે આને જોયરી ગયું લાગે છે તેના ધણા કારણોમાં વિશ્વનું રાજકારણ પણ એક છે. આને જગતના પ્રશ્નો વિમાનોની ગતિએ હંકારી નાખેલ જગતની લંબાઈ જોની દૃષ્ટિએ વિચારવા પડશે. અમને શું છે? એમ કહી સાધુઓ તેનાથી અલગ ન રહી શકે.

મારું તો એમ ચોક્કસ માનવું છે કે વિદેશમાં આને ભારતીય જીવન અને સંસ્કૃતિ માટે વ્યાપક જાહેરાત તૈયાર છે. ગઈકાલે રંગૂનવાળા ભાઈઓ આવ્યા હતા. મને કહે : "આપ રંગૂન પધારો ! પગ રસ્તો છે. લોકો ઇચ્છી રહ્યા છે..."

સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદ પરદેશ ગયા. ત્યાંની પ્રજા મુગ્ધ બની ગઈ. ત્યાંની પ્રજા તો Ladies & Gentlemen સન્મારીઓ અને સન્નમનો વાપરે. વિવેકાનંદ તો જોલ્યા "બહેનો અને ભાઈઓ..." Sisters and Brothers of America ! બધાએ તાળીઓનો ગડગડાટ કર્યો. ત્યાંની પ્રજામાં આવું વિશ્વબંધુત્વ ક્યાં જોવા મળે ? એટલે ત્યાં કંઈક અધ્યાત્મ જોવા માટે લોકો તરસે છે.

માર્ગથી દોરવળી છે. હિંમતો 'અદિમા' શબ્દ પણો સાથે પણ
 વિદ્યાર્થીમાં ગાંધીજીને કિતરીને એને આપક ન થોઈ દોત તો તેની
 મદદતા ફોળ રીકાવત ?

કેવળ મુદરમ માટેનાં મનોભાં છતું અને દસમ વન વિશાલત અને
 દેશાવકાશિત વત છે. તેનો અર્થ એ છે કે તુ જ્યા જન્મ્યો તેમ ત્યાં
 પેટ (મોટલો) પડેલું અને જ્યારી મેળવતે પણ મરુતિ મારે જીતે
 ને! પણ આપણા કમનમીને આપણે પદાર ગયા પન કમાવવા અને
 શિક્ષકો આવી આવવા ને પણ પન કમાવવા માટે. તેમજે પોતાની
 શ્રી શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થીના આપણી. મોટા મુદરોમાં કાપરીપ અને
 કાંઈના પ્રમાણનો લાગ્યો. પરિણામે શિક્ષણ જીવન કેળવવાનું માધન
 તબાવે જલ્દે વિદ્યાર્થી સાધન બનવા લાગ્યું

તે દેશમાં અલગથીના મુજો મવાયાં છે. ત્યાં પચ્ચીસ વર્ષ
 પહેલાં દોરવી એક બાર્ક (મિત માર્ગોરેટ) મતતિ નિયમનનો પ્રચાર
 કરવા આવી અને ગાંધીજી જોવાએ વિરોધ કર્યો કે બાર્ક તું ગાલી જા.
 તે દેશમાં આજે મરુતિ એ કામ કરવા માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચો છે.
 દેવે મર્ચના નામે શક્તિમત્ કપર જે આવતુ જરૂરી છે ત્યાં શું
 રાજકારણના નામે એને પડતો મધી સમજો? એના કમેશા મેવવાથી
 શું પરિણામ આવે છે તેનો એક કાળજો કર્મ એ.

એક કાલેજ કન્યા અદેનપણીને ત્યાં ગોલી પણ પાકીટ ભૂલી
 િ. એટલે એ લોકો પાકીટ થેરે આપી ગયા. પિતાએ મદદગમારે
 કીટ ખેલ્યું. તો પ્રતકોના બદલે મતતિ નિયમનનાં સાધનો જોયાં.
 સાનદાન ફેટું, ફુમારી કન્યા અને આ માધન! એટલે પિતાને ખૂબ
 કાળી આવ્યું. દીકરી આવી એટલે તેમજે પ્રાર્થુ: "મોટા! આ શું
 છે? તો કહે જાણા, આપ ન સમજો! એ તો જીવનની જરૂરિયાત છે."

હવે એ આવી રીતે સમગ્ર રાજ્યનું-વિશ્વનું નૈતિક ધોરણ ઉતરતું
 જતું દોય તો તે ન સુધરે તો આપણે કે લોકસેવકો માટે સાધના
 અધરી ચર્ચ પડે.

ચર્યા - વિચારણા

અનુબંધ એ સ્વાભાવિક છે

શ્રી માર્કસિયસે આપણી ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : "આજે સત્કરના મુનિશ્રી સંતસાતકરે રાજકીય સંઘા નવા અનુબંધ વિચાર-પ્રાગનાં મારે અંગે કુપર રીત રીત કહ્યું છે. હું એની તારવિકે બાજુ રજૂ કરું છું."

અનુબંધની રાજ સ્વાભાવિક નથી એમ કોઈ માનવું દેવ તે માટે એ આગદ છે કે આમ માનનારે મોટી પહેલાં પોતાના શરીર-નો જ વિચાર કરવો જોઈએ. મર્જાવાને પહેલે જ દિવસની આંખ, લીર, દાડમાં રચાય છે. ગામડી. વળ વગેરે બધું એક જીવ છતાં ક્ષિતરાંકે પાંચથી વધે છે તેો વલગે વલગે એ કામમાં લાગે છે. મનુષ્યપૂર્વક, નાસગદ યઈ આ બધે પ વતુઓ કામ કરે છે. જેન પરિભાષા પ્રમાણે તેો મનુષ્યના એક દેહમાં ખુદ સમ જિંમ મનુષ્યો કેટલા બધા રોય છે કે લાજ, લીર, મગ. મત વગેરેમાં ફેરોડો છવો છે. મકાનની છોડો મકાનને મકાન બનાવાય તેમ આ બધું રચાય છે. શક્તિની દૃષ્ટિએ એક એ તેો નમામ પ્રમારની અક્તિઓ છે. આમ બધાં તરવો એક સાથે એક મનુષ્ય-દેહમાં વ્યવસ્થિત કામ કરે છે. વિમ-રચનામાં મનુષ્ય એક નાના કોપ જેવો છે. અવચ્છેદન કામ વ્યવસ્થિત થાય છે. મુય મંડળ અને નારા મંડળ. મદો અને નક્તો પાત્ર કમગદ માલે છે. આ તાલમદતામાં વલગ કરક પડો તેો બપકર ઉદ્દેશપાત અને પ્રલમ યઈ વળ. વળ રોય ત્યાં રચળ અને રચળ રોય ત્યાં વળ યઈ વળ. એવી જ રીતે ફેદસા, કીડની, અને ગામડી વલગ કામ છોડી દે ત્યાં લકવા વગેરે રોગોથી શરીર યેરાઈ વળ છે. ત્યારે કુશળ વેદ કુપચારથી રીક કરીને તેને મરખું કરી દે છે તેમાં લો અનુબંધ સ્વાભાવિક છે, તેો કાચા માલનું ઉપાદન, આખો આમસમાન કરે, દૃષ્ટની જેમ મદોને માલનો વિનિમય કરે અને રાજ્ય મગવની માફક

ભતી એ પ્રેરણાનું ક્ષેત્ર 'યૂનો' બન્યું છે. એટલે રાજકીય સંસ્થાઓમાં વેશ્વની પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે અનુબંધમાં તેને સ્થાન અપાયું છે. કારણ કે 'યૂનો'ની સ્થાપનાના હેતુમાં પદ્મ વર્માની ઇતિહાસમાં પછાત દેશોની ઉન્નતિ; ગૃહયુદ્ધોમાં શાંતિ માટે મધ્યસ્થી તેમ જ સરકારવાદની તાણુદી જેવા માનવગતિના ગૌરવ સમી ધણી સક્રિય વિચારણા થઈ છે. રશિયા અને અમેરિકા જેવી બે સશસ્ત્ર, આણુબોમ્બથી સુસજ્જ હાથણીઓ વચ્ચે ભારતની લોકશાહી ટકી છે તેનું કારણ કોંગ્રેસ, તેનું ધડતર અને તેને મળેલી બધી નેતાગીરી છે.

પંડિત નેહરૂની નેતાગીરી :

આજે પંડિત નેહરૂ કેવળ એકલા ભારતના નેતા નથી, પણ તેઓ વિશ્વશાંતિની નીતિના પ્રખર પ્રેરક અને પરોક્ષ ધડવૈયા બનાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં વિશ્વશાંતિ આણવા માટે તેમણે—પંડિતજીએ—પંચશીલ એટલે કે પાંચ સિદ્ધાંતો મૂક્યાં છે. આ પાંચ સિદ્ધાંતો પાછળ સ્પષ્ટપણે અહિંસા અને સત્યની છાપ જોવાશે.

પંચશીલ : પ્રારંભમાં પંચશીલને લોકો પાંચ શીલાઓ સમજવા લાગ્યા. શીલ એટલે આચાર જોનો આ શબ્દને સારી રીતે જાણે છે. જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેનો ઠેર ઠેર ઉલ્લેખ મળે છે. પંચશીલ એટલે વિશ્વના દેશોના પરસ્પરના આચારના પાંચ સિદ્ધાંતો.

(૧) સાર્વભૌમત્વ : આમાં પહેલું છે સાર્વભૌમત્વ. આ સાર્વભૌમત્વ એટલે દરેક રાજ્ય લોકશાહી પ્રજાશાસનનું પોતાનું સર્વસ્વ તેના ઉપર તે નાનું રાજ્ય છે કરીને કોઈનું દબાણ નહીં. બ્રિટીશરોએ રાજ્યોને સાર્વભૌમત્વ આપી તેમને નિરંકુશ બનાવી પ્રજાનું શોષણ કરાવ્યું હતું. આવું સાર્વભૌમત્વ એક વ્યક્તિનું નહીં, પણ પ્રજાકીય રીતે શાસન થતાં રાજ્યનું સાર્વભૌમત્વ એ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારતના સારા નશીબે સરદાર પટેલની આગેવાની દેહળ બધાં નાનામોટાં રાજ્યો ભારતમાં ભળી ગયા છે. કેવળ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન મુઝવે

તે પણ મદદરેખો છે. આ અનાદ્યમય સિદ્ધિ પોતાના સાર્વભૌમિકતાના ચૂપ રહેતું એ નથી. ત્યાં સતત ઉપેક્ષા સાર્વભૌમિકતાની થતી અને અને પ્રતિષ્ઠાનો ભયલ કિંમતો મંત્રો દેવ નો ભારને ૧-૬મળ-જોવામાં લીધેલાં પ્રમાણ એ અસરથી છે. એ ભારને એ રાષ્ટ્રીયતા ન હોય નો ત્યાં ભારતને કેવળ પાષણી પર દેવા મળત.

પંચશીલની આ અનાદ્યમય નીતિની અસર વિશ્વસરથા ૩૫૨ વર્ષથી થઈ છે અને મુદ્દમુદોને બદલે કરતા પરસ્પર દેશોની લડાઈ જોવાની જોવા મળે છે.

(૫) આંતરિક ડબલ નહીં : એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રની આંતરિક બાબતોમાં ડબલ ન કરે એ પાંચમો સિદ્ધાંત છે. ભારત ના એ સિદ્ધાંત ૧૫૨ વર્ષ છે અને નવા મુદ્દ-વિભાદમાં એની બીજા દેશમાં જુને છે તેને તરફથી કીલે ખુલ્લી પાડે છે. એના જે ભારતને પણ શોધવું પડે છે જગતની એ અગ્રણ્ય શક્તિઓ જે તરફ જતાં એજો પોતાના ગૌરવ વાળું રથાન જમાવી રાખ્યું છે કે અદાની રાજ્યસંસ્થા કોંગ્રેસના નાગરિકોની બાજુ સિદ્ધિ છે.

એને પંચશીલને માન્ય રાખ્યું અને દેને તે ભારતની સીમાને પચાવી બેઠવા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. ભારતના આશયવાદીઓમાં પણ તકવાદીઓ, નોકાનવાદીઓ અને મૂડાતરવો પેશી ગયા છે. ત્યાં પણ ચીનના પ્રથમ અંગે મતભેદ થાય છે પણ દરેક દેશના વારસોઓ આવી કોષ્ટકને હિતચલ આપવું ન જોઈએ.

જગતને શાંતિ માટે માર્ગદર્શન :

આવા સુંદર પાંચ સિદ્ધાંતો પંચશીલ રૂપે પડિતજ જગતને ઠઈ શક્યા. તેની પાછળ તપ-ત્યાગ વડે ધડાયેલ તેમનું જીવન છે અને તપ-ત્યાગ વડે ધડાયેલી સંસ્થા કોંગ્રેસની નેતાગીરી છે. એજ કારણે

આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિની વિચારધારામાં નથી માનતા પણ પરદેશી આય ક્ષેત્રી સામ્યવાદી પ્રણાલિકામાં માને છે. તે ઉપરાંત તેમાં પણ ફાટ છે. એટલે એ સંસ્થા દેશનું બહુ કરશે એમ માની ન શકાય.

એવું જ કોમવાદી સંસ્થાઓનું છે. ખાકીની રાજક સંસ્થાઓનું કોઈ વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ નથી. રાજકીય સંસ્થાએ અનુબંધ વિચારધારામાં એવી જ સંસ્થાઓને સ્થાપવામાં આવે છે જે વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હો તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી હોય અને લોકશાહીના પથે જવામાં માન હોય એ મુખ્ય બાબત કદિ પણ ન ભૂલાવી જોઈએ. એ રીતે કે-કોંગ્રેસ જ દાક્ષિણ તથાકે એક માત્ર મુસંસ્થા દેખાય છે. લાંબી નજર કરીને જોઈએ તો વ્યક્તિ તરીકે ઘણી યોગ્ય વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે પણ સિદ્ધાંત અને આદર્શ ઉપર ઘડાયેલી સંસ્થા તરીકે તો કોંગ્રેસ એક જ આગળ આવે છે.

આચાર્ય કૃપલાની, જયપ્રકાશ નારાયણ, રાજગુ, અશોક મહેતા વગેરેનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે અનુસંધાન રાખવું જોઈએ પણ સંસ્થા તરીકે છોડવા જોઈએ. એવું જ સંત વિનોબાનું છે. તેમનું વ્યક્તિ વિશેષ તરીકે મહત્ત્વ કદાપિ ભૂલવું ન જોઈએ પણ રાજકીય સંસ્થા રૂપે તેમને સ્થાન ન આપી શકાય.

આપણા દેશની કોંગ્રેસ સિવાય કોઈ પણ સંસ્થા નથી જે ધરઆંગણે અને ધરણદાર “યૂનો”માં પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. તે ઉપરાંત વિશ્વના પ્રશ્નોમાં જે પ્રેરણા આપી શકે તેવું અંગ કેવળ રાજકીય સંસ્થા જ છે. ધર્મસંસ્થા એ દિશામાં સર્વાંગી કામ ન આપી શકે. લોકસંસ્થા પોતપોતાના વર્તુળ પૂરતું અને લોકસેવક સંસ્થા પોતાના ક્ષેત્ર પૂરતી સફળ કામગીરી બજાવી શકે. એટલે કોંગ્રેસને સ્થાન આપવું પડે છે કારણ કે તેજ આ દેશની જૂની, પીઠ, તપ-ત્યાગ વડે ઘડાયેલી અને વિશાળ જનસમૂહનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે.

એ પણ ખરું છે કે કોંગ્રેસ આજે સર્વાંગી શુદ્ધ નથી. સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ સેવાના બદલે તેના કાર્યકરોમાં સત્તાએ અડો જમાવ્યો છે.

. આમ વિશ્વનું રાજકારણ જલમૂલ કરવા અને ભારત જ રાજાનું છે.
 . આજે ભરે પીટે પાવર આર મોટા રાષ્ટ્રો પાસે રજા, પણ વિશ્વ-
 પ્રમાણે અન્ય દેશોનું નૈતિક જવાબ પામી રહ્યા છે અને તે વિશ્વના દરેક
 કોને માનવતાની દૃષ્ટિએ વિચારે છે; એટલું જ નહીં, તેના વડે વિશ્વ-
 માનવિકાસનો નામૂદિક શર્ષક પણ અનેક રમણે રચાઈ રહ્યો છે.

પણ સારો રહે છે કે રાજકારણને શા માટે મદત આપવું
 નોર્મલ છે? એક વાત વિચારીએ કે આજે ભારતે યુદ્ધમાં જર્મની વિશ્વને
 અતિશય દોરવણી ન આપી દેત તો શું થત? પરંપરના મંદાર
 માટે રાજ નિર્માણની દરિયાઈમાં લોકલના તપી જત અને તે પુદ્
 ફાટી નીકળત તો આજે આપણે જ્યાં જે મગાં કરી રજા કરીએ તે
 ન કરી શકત.

એટલે જ જનસંગઠનોએ (પ્રજાનાં સંગઠનોએ) અનુષ્ઠાન વિચાર-
 મારામાં કોઈએ જેની રાજકીય સંસ્થાઓનાં માનવ્ય સ્વીકારતુ નોર્મલ
 એમ રહેવામાં આવે છે. કોઈપણ પ્રકારનું સંગઠન હોય તેને એક મા
 બીજી રીતે રાજકીય પદ સાથે જોડાતુ પડશે. કોઈપણ અમિત કે
 અંશ રાજકારણથી પર રહી શકતી નથી તો પછી જેને એવો ભાગ
 અંગેસો હોય તેવી અંશ સાથે જોડાણ કરી તેની શક્તિ અને પુષ્ટિનો
 શર્ષક મૂકવો એ જ અનુષ્ઠાનની ફરજ જની રહે છે. રાજકારણ માટે
 સોફ્ટ એ રીતે જ પડશે. મતનો જ્યાં વહેવાર સિદ્ધાંત આગો જ્યાં
 રાજકારણ આવીને ઝીણું જ રહે છે. દેશ અને વિદેશ બન્નેની દૃષ્ટિએ
 પણ જગતની ચાલુ ધરનાઓથી વિમુખ ન રહી સકાય; એટલે કોઈએ
 રાજકારણ ક્ષેત્રનાં જળ રૂપે સ્વીકારીને વિશ્વ સાથે અનુષ્ઠાન જોડવામાં
 મદદ રૂપે સાથ તે રીતે સક્રિય કાર્ય કરવું રહ્યું.

એ પ્રશ્ન-જગતના સાથે સાથે આવ્યા, તે વખતે ભારતની સક્રિય
 તરફતાની આકરી ક્યોટી હતી. પણ તેમાં સારો ભાગ અજાણો.
 એક પ્રશ્ન હતો સંઘર્ષ નદરનો. તેમાં ભારતની વાતને વિશ્વનો રહે
 મળ્યો અને વિશ્વના જવાબ આગળ પીટે પાવર ધરાવતાં ઘિટનને નમંતુ